ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ

На правах рукопису

Курс ч. 81

Максим Славінський
Професор Української Господарської Академії

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(Курс лекцій)

УТГІ

1947
Регенсбург-Берхтесгаден

В с т у п н е   с л о в о .

Стародавня назва України - Р у с ь . Назва ця означала територію одного з колишніх українських племен - п о л я н, що одвічно жили на північному сході пізнішої Київщини, маючи своїм головним замком і містом сучасний Київ.

Коли та як повстала назва Русь, не знати. Історична наука, за останніх півтора століть, приклала дуже багато праці, присвяченої поясненню походження цієї назви. Гадали, що вона чужа, накинута полянам з зовні, а тому шукали Русь серед усіх наших сусідів, близьких і далеких, зачинаючи з Скандинавії й кінчаючи Кавказом, - ба , навіть Палестиною. Усі оті пошукування не дали якихось поважних наслідків, - мабудь таки якраз тому, що Русь - назва не чужа, а свійська. На це вказує хоч би й та обставина, що на землі полян була, есть і зараз, річка, правий приплив Дніпра, яка має споконвічну назву того самого коріння, тобто - Р о с ь. Крім того, це саме стверджується і численними текстами стародавніх літописів, бо вони знають, крім широкої Руси - держави, щей властиву Русь, межі якої точно припадають на межі землі полянської.

З часом, як відомо, поляне стали на чолі всіх тодішніх українських племен, утворивши велику Київську державу. Державу ту почали також звати Руссю, - з імени головного племени - вождя. Коли ж пізніше до складу її увійшли, крім українських, ще й всі східні слов'янські племена, що їх тепер звуть білоруськими та великоруськими то їх, з наведеної вище причини, так само стали звати Руссю, і ця назва з Києва поширилась таким чином на цілий колосальний простір од Карпат - до Дону й Кавказу, од Дунаю - до Новгороду й Москви. Процес - звичайний і природний у державах,коли до їх складу належить кілька племен, народів, чи навіть націй.Так, громадян колишньої Австрії всіх звали австрійцями, колишньої Росії - росіянами; сучасної Франції - французами, Бельгії - бельгійцями, Швайцарії - швайцарцями і т.і., хоч і добре знали, що населення згаданих держав національно- часом дуже різноманітне.

Поруч з назвою Р у с ь з давнього давна стає й сучасна наша назва - У к р а ї н а. Колись це слово, - і не тільки в нас, але й в мові інших слов'янських народів, - означало впрост - край, свій край, батьківщину. У сербів есть і тепер провінція з такою назвою; в минулому були вони майже у всіх слов'янських народів.В старих наших піснях слово У к р а ї н а постійно вживалося з наведеним змістом; в літописах воно, як назва, з'являється вже в кінці XII ст., з чого видко, що в устній мові воно було вже задовго перед тим, так мовити, ходовим виразом. Як і Русь, Україна спочатку, - була властивою назвою лише самої Київщини, і тільки пізніше вона з відтам перекинулась на всі українські території. Назву Р у с ь за межі Київщини винесла державна організація, назву У к р а ї н а поставила перед світом сила національного усвідомлення.

Коли в XIII ст., під татарською навалою, запала центральна Київська держава окремі частини її врятувалися й продовжували існувати, як самостійні князівства, переховуючи, поруч зо своєю місцевою назвою, і загально- державну назву Русь, навіть і тоді,коли

свою державну незалежність утратили. Так воно сталося в Галичині, де У к р а ї н а заступила ім'я Р у с и вже майже на наших очах; так воно було й за Карпатами, де назва Р у с ь живе й досі,- на сьогодня, щоправда, вже поруч з У к р а ї н о ю. Аналогічний процес перейшов і на Білорісі, де руська назва з прикметником б і л и й стверділа, однак, як здається, на завжди. Трохи інакше перейшов цей процес у великоруських частинах колишньої Київської держави. Вони не тільки вижили біду татарської надвлади, але й утворили на сході Европи могутню державу. Поруч зі своєю місцевою назвою - М о с к о в щ и н а, вони стали вживати, - вже за московських царів, що походили з київської династії, - назву Р у с ь, а пізніше, за імператорів, завели др вжитку греко-латинську форму цієї назви і стали звагися - Р о с і я. Що ж до назв - великоруський та малоруський, - то вони ніколи й ніде народом навіть московським, не вживались. Вони повстали з книжок і за межі російської літературної мови не поширились.

Така історія нашої назви. Стара назва вимандрувала з нашої землі, переховуючись лише покищо в глухих національних закутках; її місце заступила друга, що як і перша, поширилась з невеликої порівнюючи території на цілу нашу батьківщину. Цей наш випадок - не одинокий в Европі. Мандрувала не лише наша назва. Мандрували і назви Франції, Саксонії, тощо. Мандрувала навіть назва найславнішої в світі держави Римської/ Imperium Romanum /, бо ж вона була в Італії перейшла до Греції /Ромеї/, а в наші дні переховалася лише в колишній далекій римській колонії - в Румунії / Romania /. Так само трапляється, що держави й народи, з тих чи інших причин, приймають і зовсім нові назви, як то сталося, скажемо, з Чехословаччиною чи Югославією; прибирають вони часом і впрост чужонародні назви, як то маємо на прикладах Прусії, Баварії, Болгарії. Такого роду зміни вказують виразно на дуже барвисту історичну долю згаданих народів і держав, але якихось інших висновків з того робити не можна.

Наш народ належить до родини европейських, - блище, - слов'янських народів. За стародавніх часів українці поділялись на кільки племен, але згодом ті племена перемішалися між собою, утворивши єдину націю з єдиною культурою й мовою, однаковими на цілому просторі від Карпат і до Кубані. Те саме пережили й інші східні слов'яни, як білоруси чи москвини, з тою лише відміною, що сталося це з ними значно пізніше, - порівнюючи з українцями. На сході Европи українці першими з'явилися перед очима історії. Вони заснували там могутню державу, з Києвом на чолі заклали основи великої своєрідної культури. І був час, коли дякуючи державній силі Києва та вабливості його культури, серед східних слов'ян, без примусу й без насильства, почала накреслюватись єдність культури та мови на київських, українських основах. Наші предки XI, XII і XIII століть мали право сподіватись, що літературною мовою цілого сходу Европи буде мова українська. Але історія того не захотіла, - Київ упав. Мови білоруська та московська розвинулись самостійно, і на сьогодня лише де в чому можна помітити українське забарвлення, що просочилось до них в значній мірі ще за тих стародавніх часів.

Історію Руської Київської держави москвини заводять до початків своєї історії. Подекуди вони в тому мають рацію. Заводимо ж ми до своєї історії історію скитів та ґотів, що довший час панува-

ли на нашій території; не обминаємо поляків, ні тих самих москвинів. Москвини належали до складу нашої стародавньої держави, підлягали нашим культурним впливам; в межах української держави вибороли вони свою незалежність, діставши від українців і свою історичну династію. Їм єсть за що бути вдячними стародавній державі українській, і вони її історію заводять до своєї. Це також не одинокий прикдад у Европі. Так само, наприклад, французи та німці заводять до своєї історії історію великої західньо-европейської імперії, створеної в VIII столітті - Шарлеманем, як кажуть французи, - Карлом Великим, як кажуть німці. Бо ж до цієї імперії належали сучасна Франція й сучасна Німеччина, бо обидві вони, до певної міри, завдячують їй своєю пізнішою історією. Коли б історія української Київської держави не була такою славною, коли б москвини так багато не перебрали від неї, вони мабудь таки обминали б її.

Український народ - найстарша культурна нація на сході Европи. Хвалитися тут, може, немає чим, але забувати цього не слід. Минуле наше повне великої слави й великого нещастя. Мали ми часи блискучого державного й культурного розвитку, зазнали й гіркої доби занепаду та знесилля. Те й друге перебув наш народ, як подобає европейському культурному народові, - згідністю, не втрачаючи віри в свої сили, ні в свою долю, прикладаючи рук до невтомної праці відродження. Тепер стоїмо на порозі нової епохи; якою вона буде, залежатиме від нас самих.

- - - - -

Лекція перша.

I. Територія та людність. Загальні риси та історична характеристика.

Земельні простори, заселені українським народом, лежать на південному сході европейського суходолу, доходячи майже до пограниччя з Азією. Простором це буде площа понад 850 тисяч квадратових кілометрів, інакше - понад 15 тисяч квадратових географічних миль.

Головне тіло України - землі, означені річками: Дністром, Припяттю, Десною, Соймом, Донцем, - та морями Азовським і Чорним. Поза ці межі українська етнографічна територія випинає лише на захід - на Карпатах та за Карпатами, на північ - в Холмщині та на Підляшшу, на схід - в задонських смугах, на південь - на Кубані та взагалі - на північному Кавказі.

Вказана територія має всього населення понад 40 мільйонів люда, а з того на українців припадало понад 33 мільйони; решта населення, в різних кількостях, складається з москвинів, жидів, поляків, чехів, німців румунів, угорців, болгарів, греків, італійців, караїмів, татар, тощо. При тому майже ціла чужонаціональна домішка припадала на кінцеві частини української землі, де вона межує з чужими територіями. В середній же Україні домішка та означалась, головним чином, по великих та менших містах; що ж до сел, навіть більших, то в них кількість неукраїнців була дуже малою, не дося-

гаючи навіть і 1 - 2 відсотків населення.

Перед великою війною, як відомо, не існувало самостійної української держави. Цілу українську територію було тоді розподілено між трьома чужими державами, а саме між Росією, Австрією та Угорщиною. До меж Росії входили такі українські провінції: Київщина, Поділля, Волинь, Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія, Чорноморщина, Холмщина, Підляшшя та Кубань; крім того, - українські частини Бесарабії, Курщини, Вороніжчини, Мінщини та Донщини. В колишній Австрії українськими землями були: північна Буковина, східня Галичина та підгірна частина Галичини західньої. В колишній Угорщині - у великій мірі українськими були комітати /повіти/ - Списький, Шариський, Землинський, Ужський, Бережський, Мармороський та Угочський.

Проклямована року 1918 самостійна Українська Народня Республіка не обхопила в своїх межах цілої української території. Поза межами її залишились - Закарпаття, Буковина, Галичина, Кубань, Крим і певна частина українських земель, щона півночі та на сході входили до адміністраційних одиниць властивої Московщини. Того ж таки р. 1918, з тих частин, Кубань та Галичина також, волею свого населення, стали незалежними державами, при чому остання з них, принявши назву Західньо-Української Народної Республіки, на початку р. 1919 встигла була в урочистий спосіб проголосити акт злуки своєї з національною сестрою, - Великою Україною. Пізніші події, однак, не дозволили зреалізувати того об'єднання, як не дозволили й Кубані піти по накресленій вже нею дорозі, так само злуки з Україною. А за часів влади московських большевиків окупована і ними радянська Україна ще більш звузила свої кордони, бо поступилась вона на заході, згідно з Ризьким договором, частиною земель на користь Польщі й без договору - на користь Румунії.

Зазначена вище суцільна українська територіяне обхоплює собою цілої української людности, бо значними островами живуть українці й поза межами властивої батьківщини, розселившись поблизьчих і по далеких країнах. Українські колонії певними смугами простяглись на схід - над Волгою, в Туркестані та середній Азії, в західньому та східньому Сибіру аж до Зеленого Клину понад Тихим океаном у сусідстві з Кореєю. В певній кількості емігрували вони й до Америки, - до її північного й південного суходолу. Всього поза межами властивої України живе щонайменше 7 мільйонів українців, тобто разом цілий український народ складає щонайменше 40 мільйонів людей.

Українська територія, майже ціла, це - рівнина. Коли поминути гірські масиви на периферіях, як Кавказ, Крим та Карпати, що лише в частині своїй заселені українцями то решта території не має справжніх гір. Ті дуже не високі узгірря, що перерізують нашу землю, здається, знаходяться на ній начебто для прекраси краєвиду, для надання йому більшої вабливости. Такий характер має Галицько-Волинська височина, Київські гори, кряж, що перегородив Дніпро; південна степова височина перерізана численними глибокими балками. Геологічно, тобто, складом земельних верств та будовою землі в глибину, Україна наближається до середньо-дунайської частини Европи. Клíматично її можна поділити, на дві частини: правобережну - від Дніпра, - де підсоння наближується до підсоння південної частинисередньої Европи, і лівобережну, де відчувається вже знач-

ний кліматичний вплив азійських степів.

Як і південна частина середньої Европи, пологою своєю належить до басейну Чорного Моря. Майже всі річки її несуть свою воду до цього моря, чи до Озівського, що, властиво кажучи, зовсім не море, а лише більша затока того ж Чорного Моря. Винятком будуть тільки невеликі кінцеві українські землі, що лежать на західньому Бугові чи понад Сяном і тягнуть, через сусідню польську територію, до Балтійського моря. Вплив такої пологи цих провінцій дуже виразно означився на цілій історії їх, бо цілий час були вони тереном невпинної боротьби між Україною та її сусідами.

Широкі, многоводні, спокійні річки грали велику ролю в історії нашої батьківщини, особливо, - могутній Дніпро, третя в порядку річка в Европі своєю довжиною та басейном, тобто, територією, з якої спливає до нього вода. Своїми припливами зв'язує Дніпро басейн Чорного Моря з морем Балтійським-через Західню Двину та через Вислу, з Каспійським - через Волгу, а через Дон дає річний зв'язок Чорного моря з Озівським. В зазначених напрямах встановилися тому історичні торговельні та інші шляхи, які ще й сьогодні грають свою ролю в життю й розвитку українського народу.

Північна Україна вкрита густими лісами, середня-мішана, степова й лісова одночасно, південна - сутий степ, кінцева частина великої степової смуги, що зачинається далеко поза межами Европи в середній Азії. Степовий характер південної України, як це буде видко з дальшого викладу, наклав свою печать на цілу українську історію.

Майже на цілому просторі Україна має своїм верхнім ґрунтом чорну землю, одну з найродючіших в світі. Українські ліси були завжди багаті на всяку корисну звірину, українські степи були одвіку житнецею цілої південної Европи. У своїх надрах українська земля переховує величезні скарби в подобі вугілля, залізної руди, марганцю дорогих глин, тощо. Батьківщина наша, як справедливо говорять наші пісні, це - степ широкий, край веселий, тихії води, ясниї зорі, - одна з найблагодатніших, найщасливіших країн, може в цілому світі. Тому така свята любов українця до рідної землі, тому так зазіхали на Україну всі чужинці на протязі цілої історії, зазіхають і зараз.

Загальний характер краю залишився за тих часів майже той самий, що був на зорі людського життя на Україні. Зникли лише ті ліси, що їх колись то було досить у верхній частині сучасних степів; поріділи вони в середній Україні й навіть на півночі. Це дуже не корисно відбилось на річках, що значно змаліли, порівнюючи з старими часами. Багато з них перестали бути судноплавними хоч в їх намулі часто знаходять останки старих, значних величиною кораблів, що свого часу пливали по них. Так, історична Київська річка Либедь, що тече тепер біля міста малою фосою, була колись для нього широкою й многоводною попередньою охороною, бо навіть ще 100 літ тому перейти її бродом можна було лише в не - багатьох місцях.

Головні межі української території й зараз майже ті самі, якими були вони споконвіку, з часів так званого розселення слов'ян, що припало на перші століття після Р.Хр. Більша частина тариторії нашими предками придбана тоді колонізаційним шляхом.

Але серце України, стара земля полян, колишня Русь, сучасна Київщина, - це наша прабатьківщина, наша одвічна отчизна, а наш святий Київ - одвічна столиця нашої землі. Археологія свідчить нам про те, що не можна означити такого часу, коли б на місці сучасного Києва не було людських осель. Так само інші наукові досліди кажуть за те, що український народ можна уважати справжніми тубольцями на просторі київського правобережного подніпров'я. І мабудь таки до українського народу в цій країні справді не було людської стопи, бо аж до нашої землі тягнулися колись т. зв. великі льоди, що на півночі вкривали цілий простір од Скандинавії до України, - майже до самого Києва, а на лівому березі й далі, - приблизно до сучасного Кремінчука, - що робило там всяке життя неможливим.

На початках своїх, заселюючи простори біля Києва, предки наші жили ловами, лісова звірина годувала й одягала їх. Згодом, розселившись на південь од Києва, де починається перестепова смуга, так зване колись Чисте Поле, вони, - мабудь таки перші на сході Европи, - перейшли до хліборобства, обробляючи тамошню чорну землю. Родюча земля благословила їх працю, й розмножені, ширили вони свої оселі на схід та на захід, а найбільше на південь, ідучи слідом за чорною землею й припиняючи своє розселення там, де припинялася й чорна земля. Десь у У-УІ століттю після Р.Хр. встигли вони вкрити своїми селищами майже цілу сучасну українську територію, майже цілий простір між Дністром, Доном і Чорним морем, поширивши трохи пізніше свої садиби на заході - до Дунаю, на сході - до Кубані.

З того часу ціла історія українського народу стала історією його боротьби за означену вище територію, за підпорядкування її, за перетворення дикого степу в культурні хліборобські поля. Південна степова Украйна з того часу, на протязі багатьох століть, була битим шляхом, по якому переходили войовничі народи та кочові орди, йдучи з півночі та зі сходу до середньої та західньої Европи. То були готи, гуни, авари, угорці, болгари, печеніги, половці та нарешті татари, що найдовше затримались на українських степах та останки яких заховалися на південному побережжю Криму. Декільки разів в історії степове українське населення, щоб не загинути остаточно, покидало степи й цілу свою господарку в них, тікаючи на українську північ та на захід, де його захищали від кочовників, головним чином, густі ліси. Декільки разів степова Україна на протязі довших десятиліть залишалася без українського населення, а від Чорного моря Україна, майже цілковито, була відрізана на протязі кількох століть. Але кожного разу, перебувши тяжке лихоліття, українське населення знову повертало до степів. Майже тисячу літ, як у казані варилося у південних степах України, і тільки з кінцем ХУІ та на початках ХУІІ століття український народ, під охороною свойого козацтва міг приступити до сталого підпорядкування собі південних просторів. Праця та історична була трудною та довгою, і остаточне забезпечення наших південних та східніх кордонів дійшло до свого кінця майже на наших очах, - бо в другій половині XIX століття.

Вивчаючи нашу історію, треба добре пам'ятати цей факт, бо він - причина нашої слабости в минулому, а його наслідки - наша сила на майбутнє. Понад тисячу літ боролись ми за нашу територію. Те, що в першому розмаху розселення, на зорі нашої історії, пред-

ки наші закреслили, як межі,зосталося за нами. Втратили ми,правда, дещо на сході та особливо - на заході, але натомість - придбали на півдні та на півночі. Наші слов'янські й неслов'янські сусіди, навіть і пануючи часом над нами, не змогли поширити на нашій території своїх більших осад; від їх панування залишились на Україні лише незначні меншості, вказані вище. Від безлічі іранських, турецьких, фінських, германських та інших народів, що пересувались нашими степами, засновуючи тут часом могутні держави,залишились лише дрібязки на Кавказі та в Криму. І тільки наш народ мечем, а особливо - плугом підпорядкував собі й опанував на віки благословенну нашу батьківщину.

Це віковічне "біженьство", ця віковічна боротьба з степом коштували українському народу безмежних жертв людьми, капіталами, рівнем і тяглістю,цивілізації його. Ми, - сучасники великої руїни на оході Европи, - зокремана нашій батьківщині, - знаємо ціну тих жертв, бо самі їх несемо. Але наші жертви всетаки мабуть менші за ті, що їх доводося складати нашим предкам на протязі століть. Згадаймо для того хоч би такі явища. За князівських часів мали ми багату й високу рівнем писану літературу. Вона майже вся згинула без останку, бо залишилось з неї головним чином лише те, що подобалось у ній нашим слов'янським сусідам, а тому й було переписано ними й заховалося в них серед густих лісів, далеко від степу, повного кочових орд. Так, з цілого багатства поетичної літератури маємо повним лише одно тільки "Слово о полку Ігоревім", з релігійної літератури- окремі твори, з численних літописів - кільки наших списків, з решти - уривки. За втратою писаних пам'яток, у наших відомостях великі прогалини; про цілі століття нашої історії ми нічого б не знали, коли б оповідання про них не заховалися частково в чужоземній літературі. Старовинне українське будівництво, деревяне й кам'яне, що колись було таким славним в Европі, загинуло майже все. А сам Київ, ця окраса християнської віри на сході, суперник Царгороду, як звали нашу столицю тодішні европейські письменники, був зруйнований та понижений до такої міри, що довший час існував як глухе, провінціяльне, мале місто.

Але ці жертви мали не лише лихі, але й добрі наслідки. З тієї причини, що великі маси українського народу примушені були віками мандрувати з одної частини української території до другої, ціла нація так мовити, поріднилася сама з собою. У спільному житті заникли племінні й місцеві особливості, витворилась така подібність мови, побуту, цілого духовного життя, цілої психічної культури, така схожість тілесної структури, якої годі відшукати в багатьох народів світу. Український народ вимішаний історією, як тісто в діжці. На цілому просторі українських земель, поминаючи лише незначні кінцеві лісові та гірські частини її, на півночі та на заході, від Карпат і до Кавказу говорять тою самою мовою,майже без місцевих одмін, помічається єдність народнього побуту, єдність віри, права й світогляду, і нарешті той самий фізичний навіть зовнішний тип населення.

Мовою й предками своїми український народ належить до слов'янської групи европейських народів. Але, як в усіх сучасних народів, марно було б в українцях шукати так званої чистоти раси. Наш народ злив у собі в національну єдність всі ті слов'янські племена, що жили свого часу на українській території; він засвоїв до своєї крови й підпорядкував на слов'янському тлі безмежну кіль-

кість іранської, турецької, грецької, германської та іншої чужородної домішки. Антропологічно, тобто, ознаками будови тіла та кістяка український народ зачислюють тому до так званої середземноморської групи европейських народів, до якої з слов"ян, крім нас, зачислюють ще лише південних, інакше, балканських слов"ян. Ознаками цієї групи вважаються: високий зріст, темне волосся, темні очі, кругла голова в більшості її членів; ними вона відрізняється від сусідньої з нею групи північних народів.

Зводячи вище вказане до коротких речень, можна висловитись так. Українська територія була відвічним шляхом з середньої Азії до середньої Европи. Цією дорогою йшли торговельні зносини, линули культурні впливи, що перехрещувались між собою в одвічному торговельному й культурному центрі нашої батьківщини, - в Києві. Ту саму ролю грала наша територія й для південної середземноморської торговлі й культури, що ширилась до нас через Чорне море, а далі, - річками й суходольним шляхом. З другого боку, Україна була межовим забором, охороною, передньою фортецею Европи проти кочових азійських орд, що на протязі століть тиснулись до европейського суходолу. В українських степах розпливалася могутність отих орд, така небезпечна для Европи, в українській крові топилася вона, ота ворожа европейській цивілізації сила. Волею долі це стало історичним обов"язком України. Віковічне виконання того обов"язку загартувало волю українського народу, надало йому тілесної могутности й духовної віри. У тисячолітній боротьбі нашій кожну малу частку великої української території залито українською кров"ю, облагоджено українським трудом, зрошено українською думкою, освячено українським почуттям. Земля і людність злилися в одну неподільну органічну цілість.

Л е к ц і я д р у г а.

Доісторичні часи. Кам"яна, бронзова та залізна доба. Фінікіяне та карійці. Грецькі осади. Степові держави. Скити, сармати, готи, гуни, хазари.

Історична доба українського народу зачинається, порівнюючи, пізно. Перші наші писані пам"ятки - літописи - складені на початках XI століття. Вони майже нічого не знають про події й життя нашого народу до середини IX століття та й пізніші події - другої половини того ж таки IX століття й першої половини X ст. - викладають дуже похибливо. Бож літописець, викладаючи про початки рідної історії, не мав перед собою твердих писаних документів, а мусів був користатися народніми переказами та різного роду поетичними легендами. Чужоземні ж пам"ятки починають згадувати про наших предків ще перед Р.Хр., а з перших століть християнської ери звістки їх стають частішими та докладнішими. З грецьких, арабських, латинських та інших писаних пам"яток дізнаємося тому про багато такого з стародавнього життя нашого народу, про що в літописах не згадано ані словом та що в пам"яті народній стерлося до тла.

Але колиб ми примушені були спокладатися лише на писані документи, наше знання історії не тільки нашого народу, але й взагалі нашої сучасної території було б дуже уривчастим. На допомогу історії приходить тут археологія, - себто, наука про матеріяльні пам"ятки

старовини,що залишились од давніх часів чи то на поверху землі,чи в її надрах,-а також наука про мову,що вивчаючи й порівнюючи людські мови,одна з одною,доходить до певних важливих висновків у справі розуміння різних сторін людського життя в минулому.

Як то наведено вище,не вся наша земля сучасна територія була нашою прабатьківщиною,а більша частина її була придбана нашими предками вже на очах історії.Тому,досліджуючи стародавні часи доводиться говорити окремо за історію нашої території.Бож ця територія,до появи на ній наших предків,не була первозданною землею, не лежала пусткою,а жили на ній різноманітні народи,кожний зі своєю культурою,матеріяльні й духові здобутки якої,до певної міри, перейшли в спадщину й нам.

Колись то,до кінця льодової доби,схід Европи мав зовсім не той вигляд,що він його має тепер,Як було вже сказано,великі льоди доходили мало що не до самого Києва,а з лівого берега Дніпра йшли майже до Кремінчука.Чорне море на північ розливалося трохи далі, ніж зараз,а на сході з"єднувалось з морями Озовським,Каспійським та Оральським,і води цього спільного моря доходили аж до Уральських гір.Суходольного переходу з Европи до Азії фактично не було, себто не було між ними жадного зв"зку,бо тодішні люди не вміли перепливати великої води.Натомісць з Африки до Европи йшли через Середземне море,в різних його місцях,цілком доступні людям і всякій звірині суходольні переходи.Якась ближче невідома катастрофа знищила ці переходи до Африки,стаяли льоди,змаліли моря на сході Европи й утворився суходільний зв"язок Европи з Азією,головним чином через сучасну українську територію.Сотні тисяч літ потрібні були для отих змін,і всі вони перейшли на очах людських поколінь. В пам"яті людей з тих часів,звичайно нічого не залишилось,але в надрах землі та на її поверху люди науки знаходять багато прикмет, з яких вони читають історію землі,як із друкованої книги.Заховалось також багато різного роду речей,зброї,знаряддя,тощо,якими користалися люди за сотні тисяч літ до нашого часу. І ті речі говорять нам про життя й побут людини за тих стародавніх часів.

Історія людського розвитку відома нам з часів,коли люди стали вживати вироблені з каміння та костей зброю й інші потрібні їм речі.Явна річ,що людина жила й до цієї так званої к а м"я н о ї д о б и,вживаючи для потреб оборони чи нападу дерево або необроблені шматки каміння,але з тих речей нічого не залишилось,а коли й залишилось щось,то годі тепер розізнати,чи користались ним колись людина.

Кам"яна доба ділиться на два періоди: І/ стара кам"яна доба,так звана п а л е о л і т и ч н а,що тяглася десятки,а може й сотки тисяч літ,коли кам"яне знаряддя та кам"яна зброя були ще дуже неформені,незручні й неполіровані; і 2/ нова кам"яна доба, так звана н е о л і т и ч н а,що тяглася всього лише кілька тисяч літ,коли знаряддя та зброя були вже дуже гарно оброблені, поліровані вкриті прикрасами,тощо. За кам"яною добою настає м і д н а д о б а,що зміняється відповідно скоро д о б о ю б р о н з о в о ю,коли люди вивчились вживати для своїх потреб мідь,а пізніше сплав міді з циною,тобто,бронзу.Ці обидві доби разом тяглися трохи більше ніж тисячу літ,після чого зачинається д о б а з а л і з н а,коли люди вивчаються здобувати та обробляти для своїх потреб залізо.Залізна доба на нашій території настала приблизно біля тисячі літ перед Р.Хр. і тягнеться в розвитку свойому й до наших днів.

Найбільше людських селищ з часів старої кам"яної доби знайдено було у Франції та в Еспанії,бо там є багато скельних печер,в яких легко було переховуватися всякого роду останкам.Тодішні люди не мали ще худоби,не знали горшків,не мали хліборобства,були рибаками та звіроловами.Якоїсь віри,певно,ще не мали, але виявляли вже деякий мистецький хист,бо малювали на стінах своїх печер людей та звірин; були грубші й тяжчі від сучасних з нами людей,маючи незначні,правда,відміни в будові кістяка.

На Україні не було скельних печер,тому в нас заховалось мало людських осель з цієї доби,і знаходять їх випадково,розкопуючи землю для різних потреб.Найбільше та найбагатше останками селище з старої кам"яної доби знайдено було в Києві.Стосується воно до льодових часів і є найстарішою пам"яткою людського життя в східній Европі. Речі,що їх в ньому знайдено,свідчать про такий ступінь розвитку,що його описано на грунті селищ у скелистих печерах Франції за ту саму добу.Одміна лише та,що наші печери були не в скелях, а в глиняних чи крейдових верствах.

Нова кам"яна доба розвинулась природно з старої кам"яної. Люди з бігом поколінь,поліпшували свої вироби з каміню та костей великого звіря,дійшовши в тому до високого ступеню мистецької довершености. Ціла Україна вкрита селищами,робітнями й кладовищами з цієї доби.Особливо їх багато в Київщині,в тому числі й на території самого Києва.

За часи нової кам"яної доби наша територія мала вже майже той самий вигляд,що й зараз:те саме підсоння,ті самі рослини,те саме звір"я,-тільки всього було більше,а особливо було більше звіриних порід та риб. Суходольний зв"язок з середньою Азією був уже усталений,і зносини з цією частиною азійського континенту були дуже жвавими.Люди цієї доби досягли вже високого ступеня розвитку.Не закидаючи рибальства та звіроловства,мали вони,як на той час,добру хліборобську господарку,сіяли пшеницю,ячмінь,просо,-в могилах знайдено навіть неначебто малі хлібці,-може,предки нашої паляниці.Жили не в печерах,а в уряджених хатах,з мащеними стінами, глиняною підлогою,з віконцем та з піччю посеред хати.Знали гончарство,виробляли дуже гарний посуд,полив"яний і мальований,прикрашений різноманітними везерунками.Серед того посуду було багато такого,що його виробляють і зараз наші гончарі,як близнятка з вухами, коники для дітей,тощо.Мали вже люди в хазяйстві й худобу,а серед неї - вола,коня,вівцю,козу,свиню;з птиці - курей,що первісно здомашніли в середній Азії й були звідти завезені й до нас.Ткали тканину й шили одежу.Зброю та господарське знаряддя виробляли з кременю,а дрібні речі,як ножики,голки,тощо-з костей.Покійників шанували й ховали їх на кладовищах в могилах,в трунах кам"яних чи дерев'яних,чи впрост у землі;іноді до похорону палили трупи,чи клали їх до труни скорченими,часто в знак жалоби,засипаючи їх червоною вохрою.В могилу ставили всі потрібні людині знаряддя,зброю та прикраси,бо вірували,що людина живе й по той бік могили.

Мали наші предки з нової кам"яної доби й певну громадську організацію й перші зав"язки державного життя.Це видко з того,що з тих часів залишилось на цілій правобережній Україні,а особливо в Київщині,сотки городищ,великих і малих,де жили люди,де стояли тодішніх господарів замки,які були оточені товстими земляними валами, обкопані глибокими ровами.Розкопки тих городищ вказують на те,що люди в них жили віковічно,бо їх верхні верстви грунту мають в собі останки від різних часів людської доби,зачинаючи від кам"яної доби

до доби бронзової та залізної.Відміна від Західньої Европи полягає лише в тому,що там,- принаймні,пізніше,-свої замки й твердині будували з каміння,а в нас,за відсутністю відповідного матеріялу,все це ставилося з дерева,землі та глини,а тому й гірше зберігалося.

Мідна та бронзова доби на Україні були дуже короткими.Своєї міді та цини на нашій території не було й наші предки користалися привозними бронзовими речами та зброєю.Возили бронзу з середньої Азії,з Чорного та з Середземнього моря;вона була дуже дорогою, і лише багатші люди могли тому нею користатися.Решта людей по-старому вживала камінне знаряддя,і раніше,ніж бронза встигла війти до загального вжитку,настала д о б а з а л і з н а.Більше-менше одночасно з початком залізної доби на нашій території й кінчаються для неї й часи доісторичні.Але покищо це ще історія не наша,а чужих народів на нашій території,зокрема,на Чорноморському побережжю, в Криму та на Кубані.

Першими в історії з'явилися на берегах Чорного моря ф і н і кіяне,малоазійський семітський народ,що в його руках була ціла торговля на Середземному морі,-а з ними прийшли й їх сусіди к а р і й ц і.Вони закладали на побережжю свої торговельні факторії,себто, тимчасові осади змінливим населенням з купців та з невеликих військових залог.У цих факторіях велася дуже жвава мінова торговля з племенами,що жили навколо моря.Звідси фінікійські та карійські купці,одночасно були й добрими вояками,їздили далеко на північ,аж до Балтійського моря,-тобто,переїздили й через нашу прабатьківщину,- за бурштином та за іншим цінним крамом.Можна припускати,що це саме вони пробили перший великий шлях бурштину,як його звали колись,а шлях той ішов з півдня на північ,з Чорного моря Дніпром та його приплдивами,переходив на приплдиви Західньої Двини і вже Двиною доходив до Балтійського моря.

Але фінікіяне з карійцями не так довго господарювали на Чорному морі.Слідом за ними прийшли г р е к и,що вже на довший час опанували цілу чорноморську торгівлю.Шукаючи хліба та інших речей першої потреби,яких їм бракувало на їх гарній та не родючій батьківщині,вони,зачинаючи зVIII століття до Р.Хр.,стали закладати свої осади на берегах Чорного моря.Почали вони з його південних берегів а з часом подались на північний український беріг,на Крим,на Кубань. Греки селились не факторіями,а настало.Вони будували міста,а в них, крім приватних домів,ставили церкви,театри,мистецькі пам'ятки; сточували все те високими кам'яними,часом три метри грубими,стінами, валами та ровами.За містом садовили виноградники та сади,заводили городи,сіяли хліб,пестували отарами худобу;в морі та в річках ловили рибу для споживи та для засолу.Вони перебрали від своїх попередників торговлю з племенами,що жили навколо,а для поширення її висилали на схід та на північ виправи,які доходили в одному напрямі до Києва,Каспію й далі,в другому-до Балтійського моря,встановлюючи по дорозі торговельні осади по більших місцевих осередках.Одна з таких грецьких осад,як гадають,була встановлена в Києві,чи десь близько біля нього.

До себе,в Грецію,греки вивозили дуже багато хліба,-майже половину цілої потрібної для їх споживи кількости;інші важливіщі речі вивозу були такі:риба,худоба,сіль,мед,віск,бурштин,різноманітні шкури і хутра.Особливим родом торговлі були невольники,що їх вивозили греки морем із Чорноморських степів.Від себе,з Греції,вони привозили оливу,різні вина,вовну,одяг,посуд,речі культурного побуту,

різноманітні золоті, срібні, бронзові, шкляні та інші прикраси, тощо. Але головне, що поставляли греки, це була висока на той час культура, - що її переймали місцеві народи, - та носії тої культури, - майстрі, ремісники, зокрема - мистці. Культура та своїми впливами сягала далеко на північ. Останки грецьких виробів, що ними користалися й наші предки, в значній кількості знайдено на Київщині і навіть вище на північ, в лісових країнах. Велося грецьким осадникам дуже добре; вигоди від торговлі були великі, але умови життя були тяжкими. У своїх осадах греки жили, як у військових таборах, очікуючи завжди можливого нападу з боку войовничих степових племен та кочових орд. Греки завжди були, як вояки, на поготові, навіть до театру доводилося їм ходити в повній зброї, бо вороги кожної хвилі вешталися коло їх осад.

Усіх, великих і менших, грецьких колоній на Чорному морі було кілька десять. Вони розподілялися на три групи: 1/ на північному побережжі, - від Дністра до Криму; 2/ в Криму ; 3/ навколо Керченської, або, як тоді її звали, - Боспорської протоки, та на Кубані. Крім цих трьох груп була ще одна група осад, розкиданих на Озовському побережжі.

Серед першої групи найважливішою осадою була О л ь в і я, чи інакше Б о р и с т е н, з імени річки Бористена, як звали греки наш Дніпро. Ольвію засновано було року 654 до Р.Хр., а остаточно заникла вона десь у УІ ст. після Різдва Христового. Осада ця стояла на березі Бузько-Дніпровського лиману і головна її торговля та культурний вплив йшли Бугом та Дніпром далеко в глибину України. На її місці не має зараз жадного поселення.

У другій групі найважливішою осадою був Х е р с о н е с, - так мовити, столиця Кримської групи колоній, - заснований в У ст. до Р.Хр. Це була сильна фортеця, обведена стінами й широкими валами. Херсонесці більше господарювали, аніж торгували. Після загибелі Ольвії Херсонес стає головним огнищем грецької культури для України; з його іменем зв'язано охрещення Києва й князя Володимира Великого. Херсонес прожив довге життя й загинув десь в половині ХІУ ст. після Р.Хр. Руїни його й досі стоять недалеко від сучасного Севастополя.

Серед боспорської групи треба зазначити Ф е о д о с і ю, що й зараз існує з цим ім'ям; за середновіччя звалася вона К а ф о ю та її неразпотім брали приступом наші запорожці. Вкажемо також на П о н т и к а п е ю, сучасну К е р ч, що була столицею цілої боспорської та озовської групи, а також Ф а н а г о р і ю, - пізніше українське князівство Т м у т а р а к а н ь, що лежало на Кубанському березі, - сучасна Тамань.

З озовської групи осад найбільшою був Т а н а ї с, названий з імени річки Танаїс, як греки звали сучасний Дон. Осада ця стояла на лівому гирлі Дону.

Боспорська та Озовська група колоній була сильними і багатими осадами; в їх руках була майже вся торговля хлібом, головне пшеницею, а також рибою. Крім того, з усіх грецьких колоній це були єдині, що зорганізувалися в справжню державу з значною територією, бо підбили під свою зверхність племена й народи, що жили навколо них, зокрема - на Кубані. Значення Боспорської держави остаточно змаліло вже тільки після завоювання Царгороду турками. Їй належить та заслуга, що її осадами встановлені шляхи, речі й способи Чорноморської торговлі, які фактично, з відповідними, явна річ, змінами, залишаються і тепер; вони поклали початок тісного історичного зв'язку

Чорного моря з південною европою.

В той час, як спочатку фінікіяни з карійцями, а за ними греки впорядкували чорноморські береги, в степах з'являлись все нові й нові народи, повставали дуже могутні часом держави. Насамперед були це і р а н с ь к і народи, близькі родичі індусів, персів, тощо. Вже за новоі кам'яної доби, як на те вказують численні матеріяльні пам'ятки, на території сучасної Кубані існувала якась значна держава, зв'язана походженням своїм з культурними й державними центрами персів та інших іранських народів. На її місце стала так звана Боспорсько-Кімерійська держава, поруч з якою на західних українських степах існувала держава Тракійська, - заснована тракійцями, що жили на Балканах.

Але про зазначені держави маємо дуже мало відомостей. Далеко більше знаємо про велику іранську державу С к и т і в, яка повстала на просторі українських степів десь у VIII ст. до Р.Хр. Скити протримались тут кільки століть, надавши на довго своє імя цілій країні та всім підвладним їм народам. Войовничий кочовий нарсд, вони підбили під свою зверхність багато народів і велику територію. Іх державні межі зачинались біля Волги, а кінчались за Дунаєм; ознаки їх впливів знаходять у таких далеких країнах, як Угорщина, Східня Прусія, з одного боку, а з другого - Уральські гори та Оренбурські степи. Високі їх могили й досі вкривають їх означені простори.

Головне тіло Скитської держави лежало на Лівобережній Україні; там була й їх столиця, - власне, великий табор-фортеця, де жив цар, підручні йому князі та військо, бо скитські царі завжди мали напоготові велику постійну армію-кінноту. За мирних часів вони та підручні князі були звичайними власниками чисельних табунів коней, отар худоби та безліч рабів. Державна організація складалася в такий спосіб, що царі правили підвладними їм народами не самі, а через своїх заступників. Серед тих народів були й наші предки, які відзначались, як і народи на Кубані, тим, що не будучи кочовниками, провадили велику хліборобську господарку, постачаючи хліб не тільки для споживи, але й також для зовнішньої торговлі. Можна гадати, що вже тоді на нашій території, крім Києва, існували Чернігів, Любич, тощо, себто, що вже на ті часи українськими племенами сколонізоване було наше Лівобережжя.

Скитська держава, у боротьбі з сусідами, запала в III ст. до Р.Хр.; малі останки скитів потім деякий час переховувались у Добруджі та в Криму. Місце скитів заступила держава С а р м а т с ь к а. Сармати, як і скити, були кочовим іранським народом, але вони стояли на нижчому рівні культури, а через те й їхня держава не була такою міцною ні такою організованою, як держава скитів, хоч і стояла на тих самих основах. Сармати протримались в наших степах приблизно до II століття після Р.Хр., коли під натиском, головним чином, германського народу ґотів, покинули наші степи й розійшлися частками по цілій Европі, де й злилися без останку з місцевим населенням; дещо їх заховалося й досі на Кавказі з ім'ям осетинів.

Отже, на місце сарматів до українських степів прийшли ґоти. Якісь ближче нам не відомі причини примусили цей германський народ, що жив споконвіку при Балтійському морі між Одером і Вислою, покинути свою батьківщину й вирушити звідтам на південний схід. Це сталося на початках християнської ери. З великими труднощами

перейшли ґоти поліськими баганищами, вийшли до нашої прабатьківщини Київщини, яку вони звали О й я, зістріли тут сильний організований опір з боку наших предків, але перемогли їх і подались далі в степи і вже в II ст. після Р.Хр. з'явилися й на берегах Чорного моря.

Войовничі, добре організовані ґоти заснували в українських степах, од Дону до Дунаю, велику державу, що ділилася на дві частини, - одна на Дніпрі, друга між Дніпром і Дунаєм. За часи їх панування розвинулась Дніпрова торговля збагатіли наші міста, був пробитий, поруч з старим бурштиновим шляхом, другий шлях з півдня на північ. Це був той відомий історичний шлях од варягів до греків, що йшов Дніпром, його припливами, а далі через Волхов, Ільменське та Ладовьке озера й виходив Невою до Фінської затоки Балтійського моря через пізніший Петербург. Як гадають, тоді ж таки було засновано на північному Волхові Новий Город, сучасний Новгород, колись стару київську колонію. Ґоти вели велику торговлю з греками, але й не цуралися й морських походів на грецькі колонії та самий Царгород, що стало потім такою звичайною справою для українських князів, а ще пізніше, й для українських козаків. Столиця ґотської держави лежала на Дніпрі і звалася по-ґотському Д а н п а р ш т а д, - Дніпровий город; як гадають це й був наш стародавній Київ.

Ґотське королівство, хоч і яке багате та могутнє, не стояло довго. Воно впало в кінці IУ століття в боротьбі з г у н а м и, і славний старий ґотський король Г е р м а н а р і х скінчив самогубством, аби не пережити своєї держави. Г у н и були першою грецькою ордою, що з'явилася в наших степах. Вогнем і мечем спустошили азійські кочовники чорноморську територію, перейшли далі до Европи і докотилися, під проводом свого короля, славнозвісного А т і л и, аж до Франції, де й були переможені на Каталаунських полях р. 451. Гуни потім повернулись до Угорщини, але пізніше, після смерти свого короля Атіли, повернулися знову до українських степів, де й заникли серед інших, споріднених з ними орд.

У поході гунів по Европі, як про те свідчать тодішні пам'ятки, приймали участь і певні загони з наших предків, які, можна гадати, додому не вернулись, а залишилися в різних кутках Европи, зливўшись потім без сліду з місцевим населенням. До часів боротьби ґотів з гунами стосується й перша писана звістка про князів у наших предків але про це буде мова пізніше.

Після гунської бурі на деякий час в українських степах наступає відносний спокій. Перейшли, щоправда, в УІ та УІІ століттях через них деякі дрібніші орди, як авари, чи о б р и, б о л г а р и, тощо, але цей перехід мало відбився на степах. Сталось так тому, що на нижній течії Волги за цей час усталилась досить сильна держава, що її було закладено хазарами, народом турецького походження, командні верстви якогось разом з хазарським царем-каганом приступили на жидівську віру. Хазарські кагани були самодержавними владиками свого народу, але правили, як на той час досить людяно, стежили за рівними правами підвладних їм народів, не дозволяли утисків за віру, підтримували науку й мистецтво, піклувались про розвиток народнього добробуту й торговлі. Кагани мали постійну армію, складену в значній мірі з підвладних їм деяких українських племен і з тою армією давали відсіч нападам кочових

орд,що наближалися до них зі сходу.

Хазари,крім Української території,поширили свої впливи на Кавказ,на Крим та на Кубань,і слава Хазарського царства була такою голосною,що наших київських князів ще довгий час,в урочистих випадках,звали каганами,хоч самі хазарські кагани вже й зійшли були на нівець.Хазарський каганат підломився в боротьбі з арабами,що тиснули на нього з Закавказзя,а останній удар,від якого він так і не міг уже виправитись,нанесено було йому в Х столітті київським князем С в я т о с л а в о м.Останки хазар заховалися й досі в Криму з назвою караїмів.

За часів Хазарського каганату,що був на сході захистом для чорноморських степів,предки наші,–використовуючи сприятливі для них обставини,–сколонізували цілу нашу сучасну територію аж до берегів Чорного моря.На цей же час припадає й остаточне встановлення нашої держави на чолі з Київом.

Л е к ц і я т р е т я.

Слов'яне в складі европейських народів.Група східних слов'ян та слов'янське розселення.Українські племена,їх культура та побут.Роля Києва.

Европейські народи звуться індо – европейськими чи арійськими.Довший час учені гадали,що всі арійці прийшли до Европи з Азії,бо їх прабатьківщиною нібито були місцевості в середній Азії,біля сучасного Авганістану й Туркестану.Але згодом наука змінила свій погляд на цю справу й прабатьківщиною арійських народів вважає тепер східню Европу, зокрема – ту велику рівнину,що тягнеться на европейському сході в південно – західньому напрямі й частиною якої єсть Україна.Не всі арійські народи цілий час перебували на своїй прабатьківщині.Частина їх,а саме,іранці відірвалися географічно від арійського тіла й вимандрували до середньої Азії,де й стали предками сучасних персів,індусів,тощо.Деякі з тих народів пізніше знову поверталися до Европи,як то ми бачили на прикладах скитів,сарматів тощо.

Окремі народи з родини арійської ясно зазначились десь уже за дві – три тисячі літ до Р.Хр. Вже тоді мабуть розбилися вони на дві такі групи: 1/ східню,що до неї належали іранці,тракійці, албанці,вірмени,слов'яне,литовці; 2/ західню,до якої зачисляють греків,італійців,кельтів,германців.Слов'яне,а серед них зокрема українці,ознаками мови найближчі,з одного боку,до іранців,з другого,–до германців.Але найближчі мовні їх родичі – це литовці, бо був навіть за далекої давнини,такий час,і то дуже довгий,коли слов'яне й литовці жили перемішані на спільній території.

Загальною слов'янською прабатьківщиною вважають простори від верхніх Карпат до Валдайської височини,землі між Віслою й Німаном аж до моря,а також верхнє та середнє правобережжя Подніпро-

в'я. Властивою ж українською прабатьківщиною, як про те вже згадано вище, було Подніпров'я Київське. Ми - тубольці на своїй старій Україні.

Слов'яне ще задовго до історичних часів розбились на групи: східню, південну та західню, а групи, в свою чергу, і, явна річ, пізніше, - на племена: українські, білоруські, великоруські, сербські, болгарські, словацькі, чеські, побалтійські, полабські, польські. Розселюючись зі своеї прабатьківщини, східні слав'яне пішли на північний, а особливо - на південний схід; з інших груп з ними помандрували, відірвавшись од своїх родичів, лише два невеликих польських племені - радимичі та вятичі; всі інші племена пішли на захід та на західній південь Европи, де й розселилися.

Слов'янське велике розселення припало на початки християнської ери й було одночасним з розселенням германським. Але германське розселення йшло головним чином на межах найкультурніших тодішніх народів - греків і римлян, а тому було дуже бучним і голосним, бо зв'язане було з великими [illegible] з обох сторін, з боями, тощо. Вістки ж про розселення слов'янське, що переходило тихо, в далеких, мало відомих тодішньому культурному світу країнах, більше за допомогою плуга, ніж меча, - в тому бучному розголосі або потопали, або в'являлися вже тоді, коли саме розселення стало доконаним фактом. Таким чином, через кільки століть майже непомітного для тодішнього світу розселення, слов'яне, приблизно десь на кінець УІІ століття після Р.Хр., остаточно закріпили за собою в Европі ті самі території, на яких вони живуть і тепер.

Вказівки на наших предків єсть у численних старогрецьких письменників, зачинаючи с Геродота, але виразно поперше виступили вони в історії під назвою а н т і в. Не можна вже тепер розізнати, чому та як повстала така назва. Усі спроби вивести її з якогось слов'янського мовного коріння не дали добрих наслідків. Тому гадають, що антами звали наших предків чужі народи, а вони самі в той час звали себе якось інакше. У численних латинських та грецьких пам'ятках про антів зачинають згадувати з перших століть християнської ери, коли вони, заселюючи сучасну українську територію від Дону до Дунаю, зустрінулись на півдні з римлянами та греками. Згадки ці здебільшого випадкові й неясні, але вже з кінцем ІУ століття маємо яскраву звістку про вперту боротьбу тодішнього антського короля з королем готським. Аналогічні звістки маємо також і з половини УІ століття, з якого часу дійшли до нас і цікаві описи побуту антів та їх звичаїв. Остання звістка про антів у згаданих пам'ятках датується р.602 після Р.Хр. З цього часу на довший час у них припиняються якібудь відомості про наших предків. Натомісць, в арабських пам'ятках маємо трохи пізніше оповідання про в о л и н с ь к е королівство з Маджаком на чолі; в цьому переказі предки наші вже названі їх власним ім'ям, хоч усе вказує на те, що це королівство було прямим продовженням давньої держави антів.

Після цих коротких [illegible] чужих звісток, приходять на чергу наші власні літописні відомості про тодішні українські племена, про їх побут та про їх державне життя. Перші літописи, як це встановлено науковими дослідами про них, писані на початках ХІ століття; але автори їх, використовуючи чужі старші пам'ятки та поруч з ними й народні перекази, говорять не лише про сучасні їм події, але й про давню, часом доісторічну давнину.

Згідно з літописними відомостями, межою для українських та білоруських племен, як і тепер була многоводна Припять, правий приплив Дніпра. На Лівобережжю, вздовж північної української межі, що теж зосталась майже тою самою й тепер, довгою смугою, од Дніпра до Сожа й далі, жили р а д и м и ч і та в я т и ч і, - оті самі польські племена, що відірвались од своїх родичів і помандрували на схід. Вони відділяли собою українців од великоруських племен, а пізніше змішалися з білорусами, більше - з москвинами й найменше - з українцями.

В серці української землі, в нашій київській прабатьківщині, жило невелике племя п о л я н, що, як згадано вище, довгий час звалося також Р у с с ю, та якому доля судила стати на чолі першої могутньої української держави, що зібрала під своєю зверхністю майже цілий схід Европи. Властива полянська територія була дуже невеликою, бо обмежена була на сході - Дніпром з узенькою смугою на лівому його березі, а на півночі, заході та півдні - правими приплибами Дніпра - Ірпенем та Россю.

На лівому березі Дніпра, по його притоках - Десні з Сеймом та по Сулі - жило досить численне племя с і в е р я н, що мали своїм головним містом стародавній Чернігів. Сіверянські осади тяглися далеко на південний схід, доходячи до Дону й далі - до славнозвісного за старовини міста Тмутаракані, що лежало в сучасній Кубані.

На захід од полян, по річках Прип'яті, Горині, Случі, Стирі та по Бугові жили д е р е в л я н и, що придбали собі таке ім'я, бо, як кажуть літописи, сиділи вони по лісах. За історичних часів деревляне фактично злилися з полянами, посиливши цих останніх. За деревлянами - далі на захід, - жили д у л і б и, яких можна утотожнювати зі згаданими вище антами та яких пізніше літописи звуть б у ж а н а м и, в о л и н я н а м и, ч е р в н я н а м и, - імена, що повстали, головним чином, від дулібських важливих міст. Ще далі на захід, на самій переферії українській жило плем'я х о р в а т і в, яке відомо нам лише з імени, бо про пізнішу його історію літописи не говорять нічого.

На південь від полян, спочатку - нижнім Дніпром до моря, а пізніше між Бугом та Дністром, сиділи у л и ч і, а поруч з ними, між Дніпром та Дунаєм, розселилися т і в е р ц і. Як гадають, якісь ближче невідомі нам українські племена мали свої осади й за Дунаєм, в сучасній Добруджі та в приморській Болгарії. Літописи про них мовчать. Але літописні пам'ятки взагалі не переказали нам імен усіх українських племен, переіменувавши лише головніші та тих, що сиділи ближче до Києва. Так, вони нічого не говорять про українські осади в чорноморських степах і на чорноморських берегах, в той час як з інших джерел знаємо, що на цілому просторі степів існувала значна українська колонізація, що мали наші предки й свої міста на Чорному морі, на гирлах Дону, при керченській протоці, тощо.

Простори були великі й люди жили далеко одні від одних, окремими хуторами, -по-старому-дворищами, хазяїнуючи разом великими родинами на чолі з дідом, батьком чи взагалі з старшим чоловіком, або й жінкою. Іноді на цього старшого впрост вибирали найздібнішого. Для охорони людей, худоби, та збіжжя від нападу ворожих племен ставили г о р о д и, тобто з а м к и, на горі чи взагалі в малоприступному місці, оточували їх валами, окопували ровами. За часів небезпеки вся людність з худобою та майном переховувалась у цих городах-замках. За мирних же часів в городі жив князь, чи його,

підручний ,з дружиною себто ,з військом,багатші люди,купці,майстрі.Коли небезпека загрожувала цілій країні чи цілому племені, збирались до гурту всі князі та їх підручні з своїми дружинами,до яких приставала вся людність,здатна до зброї,і під проводом старшого князя виступали в поле,стаючи до бою з ворогами.Коли ж небезпека минала,розходились знову по городах та по хуторах - до нової небезпеки.

Основна людність була хліборобською.Господарювали на перелогах і на постійних полях,знали ярину й озимину,сіяли майже все те збіжжя,що й тепер ,а саме:жито,пшеницю,овес,ячмінь,просо,тощо. Розводили льон та коноплю,хміль;на городах садовили квасолю,горох, сочевицю,цибулю,часник,ріпу,мак,тощо. По садах росли,як і тепер, яблуні й груші,вишні й черешні,сливи,горіхи,різні ягоди.Мали вже всі потрібні хліборобські знаряддя:плуги з леміщками,рала,борони, коси,серпи,граблі,заступи,лопати.Хліб складали в снопи,сіно - в копиці.Мололи в млинах чи на ручних жорнах.Орали волами чи кіньми. Худоба була вся та,щой тепер;сторожили її пси,в хатах за мишами стежили коти.З домашньої птиці,крім гусей,качок та курей,часто тримали ще журавлів,лебедів та голубів.

Поруч з хліборобством дуже поширене було також бжільництво, лови та рибловство. Бжіл тримали в лісі,в дуплах дерев чи в вуликах н а деревах; звір"я ловили ради шкур та для споживи.Крім того звір"я,що водиться й тепер,багато було ще диких коней,турів,себто диких биків,лосів,оленів,ведмедів,барсів,а по річках-бобрів.Річки були дуже многоводні та багаті на рибу,-на лососі,лини,осетри,пструги тощо;ловили їх вудками,мережами та неводами.Рибу споживали свіжою,але й солили її на запас.

Їли добре й багато.Основою був хліб,пекли його невеликими плящками,на шталт сучасної паляниці.Вміли страву пекти,варити, пряжити,смажити.Багато вживали молока,масла та сиру.М"ясо їли воловe,овече,коняче,свинину,дичину.Варили юшку з рибою та городиною, з м"ясом,подібну до сучасного борщу. Готували солодкі булки,медівники,маківники.З напоїв варили мед та пиво;вино було привозне й пили його тому лише багатші люди.Страву варили в печах - в горшках та в казанах.

З ремесл дуже були поширені:кушнірство,ткацтво,гончарство, теслярство,ковальство,тощо. Вироби були добрі,часом дуже гарні,виказуючи на собі впливи грецькі,середньо-европейські та середньо-азіятські з пристосованням до місцевого смаку.Дуже багато,серед багатших верств,вживалося й виробів привозних.

Вдягалися в залежности від заможности.Чоловіки носили полотняні сорочки та штани,жінки-сорочки,плахти та запаски,поверх чого вдягалися свитки й киреї.Озувалися в чоботи чи в постоли,маючи на ногах панчохи чи онучі.Голови вкривали шапкою,шкуряною чи плетеною; жінки носили очіпки.Зимою вдягали кожухи та хутра,оперезані поясами.

Жіночі прикраси були дуже різноманітні,найчастіше - срібні: сережки,нашийники,перстні,каблучки.У багатших це все було привозне, мистецьки вироблене з золота,але найулюбленіші прикраси наших предків всетаки були срібні.Одежа князів ,багатих людей,тощо,шилась з привозних дорогих тканин,-з шовку та з оксамиту,-прикрашена була різноманітними мистецькими оздобами;чоботи ж були сап"янові,як воно те видко з портретів стародавніх наших князів,що збереглися з тих часів; все те підтверджено також знахідками в розкопаних могилах.

Зброя була для нападу й для оборони.Для нападу вживали списа, ножа,меча,сокиру,кия,-тобто щось подібне до булави,-лук та стріли;

знали також і шаблю. Для оборони служили: щит, броня, шолом, кольчуга. Меч був широкий, гострий з обох боків, довгий біля метра, з мішною, оздобленою ручкою; пізніше-перевагу взяла крива шабля. Зброя була головним чином місцевого виробу, але одночасно вживалися також франкські мечі, латинські шоломи, польські сулиці, тощо.

З музичних інструментів відомі були: сопілка, бубни, гуслі, сурми, восьмиструнні бандури, довгі дудки, тощо.

Хати ставили, як і тепер, з світлицею, ванькиром, сіньми й коморою; на дворі були-стайні, льохи, хліви, клуні, тік, голуб"ятні; за хатами городи та сади. Звичайно, бідний ставив менший будинок, багатший - більший. Для хатньої прикраси та вигод вживали багато килимів.

Їздили на конях та на волах, літом-возом, зимою-саньми. Тому, що дороги були лихі, в далеку виправу йшли верхи.

Чужі писані пам"ятки /греки - Маврікій та Прокопій з VI століття та пізніше араби-Ібн - Якуб, Ібн - Фадлан, тощо/ в такий спосіб характеризують наших предків: -усі вони, тобто, наші предки, - високі й надзвичайно міцні, тіло й волосся в них не дуже світле й не впадає в чорне, а темнувате. Вони ласкаві з чужинцями, гостять їх у себе й провожають з одного місця до другого, -куди їм треба; буває навіть так, що як гостеві станеться якась кривда через недбальство господаря, то той, хто прийняв потім гостя, виступає проти недбалого хазяїна, вважаючи собі честю стати в обороні гостя. Рабів своїх не затримують у неволі назавжди, як інші народи, а визначають їм певний час, після чого дають на вибір: вернутися додому з певною нагородою за службу чи зістатись серед них вільними людьми. Жінки їх чесні вище поза всяку уяву, такщо більшість з них смерть свого чоловіка вважають як свою власну смерть і вмирають з доброї волі, бо для них жити вдовами, -то вже не життя. Люди ті не хочуть нікому служити, або бути під чиєюсь владою, терпеливі до всякого лиха: до спеки, дощу, до браку одежі, споживи. Але вони б е з н а ч а л ь н і й н е п о г о д л и в і, уперті не хочуть підпорядковувати власну думку загальному рішенню-тому то серед них постійні сварки, криваві бої, невірність щодо умов. Нарід відважний та войовничий, ніхто не зрівнявся б з ними силою, колиб не ота стала незгода між їх численними, відокремленими племенами.

Разом з тим всі чужинці, оповідаючи про наших предків, підкреслюють їх щирість, людяність, ласкаву вдачу. То були безжурні, веселі, охочі до забав люди. Співи перейняли ціле їх життя. З танцями, музикою та співами справляли вони весілля свої. Жінки, навіть умираючи після смерти чоловіка, прощаючися з світом, співали пісні. При всякій нагоді грали в різні гри, робили вистави, співали, слухали музики, танцювали, пили мед та пиво. За князівських часів духовенству було дуже багато праці - боротися з цими звичаями, що не відповідали візантійським християнським настроям.

Звичаєве право було людяне й м"ягке. Кари на горло не знали, не знали й кар на тілі; найтяжчою карою було позбавлення людини прав на громадську охорону. Родова помста, -згідно з якою всі члени одної родини, до якої належав убивець, -існувала, але й ці провини пізніше могли бути викуплені. Автім безначальні, свавільні, ласкаві і людяні за мирних часів, предки наші за часів війни й небезпеки були витримані й суворі, відважні й немилосердні. В успіхах і в біді були вони вірні тоді свойому князеві - вождю.

Про віру наших предків чужі пам"ятки оповідають так: - Єдиного бога, що присилає до світу блискавку й грім, визнають вони владикою і жертвують йому корів та інші жертви. Як хто з них має перед собою наявну смерть од хороби чи на війні, то обіцяє

жертву, і, врятувавшись, виконує обіцянку, бо гадає, що жертвою врятував собі життя. Шанують річки, мавок, деякі інші божества, жертвують їм і по жертвах ворожать.

З літописів та з інших пам"яток знаємо й імена інших богів наших предків. Найстаршим богом був С в а р о г, бог вогню, що його місце пізніше заступив П е р у н, бог грому та блискавок. Далі йшли: Д а ж б о г, чи Х о р с, бог сонця, В е л е с, бог скотарства, С т р и б о г - бог недолі, його внуки-вітри, тощо. Напів-богами були: М о к о ш ь -богиня хатня, Л а д о - бог весни й кохання та інші. За напівбогами йшли різноманітні мавки, -лісові, водяні й польові. Важливу ролю грала Д о л я, що чатувала над щастям і горем кожної людини. Шанували наші предки річки, криниці, болота, гаї, руїни, шлини, дуплясті дерева, тощо. Спеціяльних храмів майже не було; молились біля клуні; біля криниці, в полі, в гаях. У жертву богам приносили птицю, м"ясо, хліб, молоко, цибулю, -хто, що мав. Обрядовий культ не був гармонійний і розвинений, класти жерців не було, а були лише ворожбити, що їх звали волхвами. Жертви приносили: за себе -кожний з окрема, за родину-батько, за країну - князь.

Вірували наші предки й в посмертне життя. Як свідчать чужинці, вони не йшли в полон, щоб не стати рабом і на цьому й на тому світі; воліли тому лїпше бути забитими в бою, щоб вмерти вільною людиною й такою жити й за могилою. Взагалі, посмертне життя, як і інші поганські народи, вважали вони безпосереднім продовженням життя земного. Чим хто був тут, тим він буде й на тому світі. Тому, ховаючи, клали людині в могилу, по можливості, все, що йому було потрібне за життя: князеві - знаки влади, воякові - зброю, жінкам-домашнє знаряддя та прикраси, іншим-згідно з їх фахом. В одній з могил знайдено було навіть маленьке наковадло, малі щипці, молоточки, тощо, одно слово, знаряддя, що потрібне було ювелірному майстрові. Мертвих палили, але частіше ховали в землі в дерев'яних трунах; похорон було зв"язано з численними співами та обрядами. Через рік після смерти покійника, і далі, що-року, справляли на могилі тризну, тобто, поминальний обід.

Свят було багато й всі вони були пристосовані до сезонових змін у природі; були свята весняні, літні, осінні й зимові. І досі ще в народі зосталася про них пам"ять у святкуваннях Корочуна, Івана Купала, в колядках, щедрівках, у весняних грах, в калиті, тощо. Шлюб та весілля справлялися також з великими обрядами та численними піснями. І до наших днів, -явна річ, з відповідними змінами, - в народі існував майже той самий весільний обряд, співалися в час його ті самі весільні пісні.

Як вказано було вище, жили наші предки великими родинами. Жінка входила до роду чоловіка. Дозволялося мати кількох жінок, але тим користалися за дохристиянських часів лише князі та окремі дуже багаті люди, -та й то рідко, бо звичайний чоловік мав завжди одну жінку. Мати користалася в родині великою пошаною і часто, після смерти свого чоловіка, стояла на чолі родини й цілого господарства, а в князівських родинах - навіть, за малих дітей, і на чолі держави. Права жінки, порівнюючи з іншими народами, були широкі й охоронялися звичаєм, а пізнійше і писаним законом. Історія наша не знає погляду на жінку, як на живе майно, що було в інших народів. Згідно з першим нашим писаним законом - так званою П р а в д о ю Ярослава, в якій списані норми стародавнього звичаєвого права, -жінки рівноцінні чоловікам. Образ матері й вдови високо стоїть в народніх оповіданнях і в пізніших писаних пам"ятках. У цьому, мабуть таки зазначився вплив іранських народів, поруч з яки-

ми так довго жили наші предки,бо в тих народів свого часу жінка так само користувалась високою пошаною,стоючи під охороною звичаєвого й писаного законів.Ця риса характерна для українського народу на протязі цілої його історії.

Група дворищ наших предків складала в е р в ь, тобто село.Село мало спільні ліси,сіножаті,випаси,води,але поля були власністю окремих родин чи осіб,як і пізніше.Сільськими справами провадило в і ч е, себто, сходини старших людей,господарів.Так само велися справи й по більших поселеннях,-в містах,що повстали біля городів - замків під їх охороною; з тою лише відміною,що поруч з вічем,по тих містах,стояв, з одного боку, к н я з ь зі своєю д р у ж и н о ю, а з другого боку - б о я р е, тобто визначні багаті люди,що спирались на підвладних їм людей, а часом мали й свою власну дружину.Загальними справами цілої країни провадив князь, віче головного міста,столиці,та його бояри.Твердим звичаєм було,що рішення столиці ставало обов'язковим для всіх менших міст та поселень цілої країни.

Багатство та силу великим містам - замкам та їх князям давала,головним чином,велика торговля,що велася Україною й через Україну з різними краями.Як це вже було вказано вище,великі торговельні шляхи одвіку вели Україною з півночі на південь,з середньої Европи до Азії та навпаки. Шляхи ті були водні й суходольні,і осередком,де вони перехрещувалися,був Київ,чому він став і зостався нашою столицею.Речі торговлі були й за князівських часів майже ті самі,що їх було вказано вище,коли говорилося про торговлю грецьких осад.Купцями,що їздили через Україну до Европи та до Азії,до Скандинавії та до Греції,були,головним чином, в а р я г и, тобто, сучасні скандінави;у к р а ї н ц і, ж и д и, та а р а б и.Київ був складочним містом цієї міжнародньої торговлі,що мала дуже великі обороти,-навіть і коли зробити обрахунки на сучасні гроші.Велика частка з того обороту йшла місцевим людям ,головним чином,боярам, дружині,а,особливо - князеві,що давав свою охорону купцям та їх торговельним караванам. Г о с т і , тобто купці,були в наших предків у великій пошані;в Києві для свого прожитку вони мали окремі дільниці,а їх інтереси охоронялись спеціяльними законами.Разом з крамом,з цілого тодішнього світу,-бо їздили вони через Европу й до Африки,через Грецію й до Сирії, а з Азії - за Урал і до Багдаду,-привозили купці до Києва різноманітні нові винаходи,наукові надбання,мистецькі речі,оповідання про життя своїх і чужих народів. Через них робились наукові,письменницькі,мистецькі й звичаєві запозичення від культурних народів Европи й Азії.У Києві все оте перекіпало,як у горнилі,вставала багата й ваблива,своєрідна культура,що органічно об'єднувала в собі кращі надбання европейські та азіятські,злютовані між собою українським перетворенням.Тому то Київ став і довгий час був не лише політичною столицею цілого сходу Европи,але й могутнім культурним джерелом,з якого пили святу воду науки й мистецтва всі сусідні з українською Руссю держави й народи.

Л е к ц і я ч е т в е р т а.

Походження Київської держави. Перші князі - від Кия до Олега. Ігор, Ольга, Святослав.

Наші писані пам"ятки застали велику Київську державу,як готовий,усталений факт.Про її початки,про довгу еволюцію,яка була потрібна для того,щоби Київський князь міг здобути зверхність над усіма українськими племенами,а пізніше й над цілим сходом Європи,-літописи не дають майже ніякого матеріялу,бо вже й вони його не мали. Тому списати хоч скількибудь докладно про те,як зачиналася та як на протязі століття складалась ота держава,-тепер уже не можна. Можна лише говорити про відомі нам, головним чином,з чужонародніх писаних пам"яток ,окремі події та історичні факти,які свідчать про існування нашої державности в послідовній тяглості століть.Дещо з них було наведено вище;тепер зберемо їх до купи.

Генетично українська державність сягає,мабуть таки,до нової кам"яної доби,припадаючи на її кінець,-на той час,коли на Україні панувала так звана Т р и п і л ь с ь к а культура x/, з її городищами-замками,з розвиненим хліборобським побутом,з високою,як на ту добу,цивілізацією. Яку форму прибрали оті перші зачатки державности в наших далеких предків,не знати.Виходячи з того факту,що вказані вище городища були дуже різноманітні,-часом площею в кілька десятин,часом - всього на дві-три родини,-можна припускати,що й наші предки,як майже всі народи того часу,творили суспільство родового чи кланового характеру,без якоїсь твердо організованої центральної влади.

С к и т и ,з"явившись на Україні,легко скорили собі оте суспільство,але не знищили його,залишили тим,чим воно було,лише підпорядкувавши його собі в своїх інтересах. До складу держави скитів, як про те свідчить Геродот,вони увійшли,як хліборобська його частина. Таких частин у тій кочовій державі було дві:одна на Україні - в Подніпров"ю та в Подністров"ю,а друга - в сучасній Кубані.Обидві вони,постачаючи збіжжя на споживу й для експорту,були основою скитського багатства.Про скитсько-українські внутрішні взаємовідносини якихбудь матеріялів бракує,але про подібні ж відносини скитів до кімерійських племен на Кубані,дещо відомо.Аналогія з ними говорить за те,що за панування скитів на Україні встановлена була примітивна феодальна система.Сюзеренами були скитські царі,їх васалами - наставлені ними чи перетворені з голів родів та кланів місцеві князі.

Коли впала скитська держава,а на її місце стала держава с а р м а т і в,система ця мала залишитися без зміни,бо сармати,народ того ж самого коріння,що й скити,одрізнялись від них лише тим,що стояли на нижчому культурному рівні та не мали того організаційного хисту,що ним визначалися скити.Система зосталась, але тому,що сарматська держава була слабшою назовні і слабше організованою з середини, влада місцевих князів мусіла посилитись,їх залежність од сарматських сюзеренів зменшитись,а подекуди й зовсім обірватися.Тому на просторах од Дніпра до Дністра,наприкінці панування сарматів на українській території,себто,в часі - десь близ-

x/ Назва її походить од м. Т р и п і л л я,недалеко від Києва,де знайдено було при розкопах численні й виразні сліди тої культури.

ко біля Р. Хр., мусіла повстати організована державність, і до того цілком самостійна.

Припущення це підтверджується фактами й подіями з часу інвазії ґотів, що заступили місце сарматів на Україні. Коли ґоти, у мандрівці своїй підійшли до Київщини, вони зустріли тут,-як говорить про це ґотський історик Йордан з VI століття, - організовану військову силу місцевого населення, з яким мусіли були витримати тяжку боротьбу. Ґоти перемогли й пішли далі на південь,але боротьба та не затихла весь час їх панування на українській території. Про це яскраво свідчить переказаний тим самим ґотським джерелом епізод, що стосується вже до того часу, коли в західній частині України утворилася держава антів, а в степах з'явилася орда гунів, яка знищила ґотське королівство. Стався той епізод десь недалеко від Дніпра наприкінці VI століття, як гадають, в р.380. Заступник славного ґотського короля Германариха Вінітар мав війну з антським королем Божем. На початках перемогали наші предки - анти, але пізніше Вінітарові пощастило в бою. Він полонив самого Божа, його синів та 70 підвладних йому вождів і всіх їх звелів розп'яти на хрестах. Тоді анти склали союза з гунами й разом з ними перемогли ґотів.

З греками анти зустрінулись на берегах Дунаю та в балканських провінціях, коли вони ходили одні чи в союзі з іншими народами за добиччю. Византійці то відбивались від антів, то складали з ними союзні договори, то навіть пропонували їм покинути свою батьківщину та оселитися в грецьких прикордонних провінціях і боронити тим їх метрополію від інших варварів. Грецькі пам'ятки з VI століття залишили вказівки й на форму антського державного життя. Це були більші й менші к н я з і в с т в а, що жили самостійним життям, утворили центральну владу лише від нагоди до нагоди, в час загальної небезпеки. Поруч з князем стояло віче, що сходилось самочинно чи скликалось князем з приводу всіх важливіших справ; його рішення були обов'язкові для всіх, в тому числі й для князя. В тому ж таки VI столітті, - в половині його, - анти тяжко постраждали від нападу жорстокої войовничої орди аварів, яка перед тим більш-менш непомітно перейшла українськими степами. Антська біда була така велика, що про неї, використовуючи народній переказ, згадує навіть літопис майже через півтисячі літ після того, як вона сталася. Дякуючи цій згадці знаємо, що за той час а н т і в по-київському, звали д у л і б а м и, а а в а р і в по-східньоєвропейському - о б р а м и. Антська чи, - тепер можемо сказати, - дулібська держава від тої біди випрагилась і продовжувала існувати, як це видко з пізнішої, згаданої в попередній лекції арабської звістки про В о л и н с ь к у д е р ж а в у з королем Маджаком на чолі, якому, крім волинян, корилися й інші українські племена. З цим ім'ям в о л и н я н і дожили анти до літописної доби.

В яких формах та виявах переходила за ґотських часів державна еволюція на території нашої прабатьківщини, - н а ш о ї К и ї в щ и н и, - не знаємо. Мабуть таки політичну силу Києва на довго відсунула ґотська перемога, яка саме Київщину поставила в тісну залежність від ґотського короля, бо, як здається, Київ за той час був навіть його столицею. Не знаємо також і того, як реагувало полянське плем'я на занепад ґотської держави. Але, беручи до уваги той факт, що Київ уже тоді був великим торговельним центром і зостався ним надалі, що пізніше він за такий короткий час став осередком могутньої держави, - логічно треба припускати, що вогонь полянських змагань до самостійного життя не погас остаточно і за ґотських часів, а після ґотів вибухнув з особливою силою. Звісток

про це не маємо жадних. Сталося так, - як гадають, - тому, що Київ був далеко від тодішніх культурних країн, чужі народи мало про нього знали, а їх пам'ятки його не згадували. Можливо, одначе, що про Київ таки знали, що звістки про нього в тих пам'ятках єсть, але ми не можемо їх прикласти до Києва, бо ж свою сучасну назву наша столиця дістала од свого князя Кия пізніше, - уже після готів і гунів, а до того її звали чужинці якось інакше. Так, хозари, а за ними й грецький імператор Константин Багрянородний, що в X століттю звали Київ - С а м б а т а с, - тобто - Ф о р т е ц я н а г о р і, що наближається до його назви в старих скандінавських сагах - Д н і п р о в а Г о р а, або й до літописної впрост Г о р а. І досьогоднянногодня окремі части Києва заховали дещо з соїхсваровинних назв, але важливіші з них, які були знані й на чужині, могли піти в повну непам'ять.

Полянська державна незалежність, відтворена після занепаду антів, простояла недовго. Як вказано було вище, місце готської держави в українських степах заступила держава х а з а р с ь к а. Хазари свій центр поставили на Волзі, але експансія їх простяглася далеко на північ та на захід. З українських племен вільними від їх державних впливів зосталися лише анти, - дуліби та може ще й - тіверці з уличами, як найдальші. Київ так само попав був в якусь політичну залежністьвод хозарського кагана. Зазначити риси тої залежности ближче, за браком матеріялів, тяжко, але відомо, щополяни платили хазарам певну данину, що в Києві існувало довго ціле хазарське передмістя, що в ньому стояв палац хазарського царевича, який якийсь неначебто хазарський резидент. Впливи хазарські на київській пізнішій державности досить помітні. Як згадано було вже вище, київські князі перебрали були на себе титло кагана, засвоїли собі хазарський звичай тримати сталу армію, перейняти дух урядової терпимости, тощо. Часом заломання хазарської сили можна датувати й наростання сили полянської держави. У лікоречічній зміні великих держав на сході Європи київський князь заступає місце хазарського кагана, ставши неначебто природним його спадкоємцем, але спадкоємцем уже европейського типу.

Перший полянський князь, якого знають наші писані пам'ятки, був К и й, - прізвище, що явно походить від слова "кий", - рід тодішньої зброї на кшталт пізнішої булави. Ім'я цього князя літописи вже застали оточеним леґендами, які й старанно переказали. Кий, мовляв, перший з'явився в околицях Києва з своїми братами Щ е к о м і Х о р и в о м, з сестрою Л и б е д д ю, та з цілим своїм полянським родом; оселився тут назавжди і став основоположником нашої столиці. Всі ці подробиці, явно леґендарного порядку, давали декому з наших істориків основу припускати, що й сам Кий - митична людина. Однак, детальніший аналіз літописних звісток про цього князя вказує на те, що хоч імена його братів походять од назв київських верхів, а сестри-від київської річки, але сам Кий - особа історична. Києва він безперечно не закладав, бо, як знаємо, це місто існувало споконвіку. Натомість, він поставив свій Київ-город, тобто, з а м о к К и я на Г о р і, як звали в давнину верхню частину Києва. Літопис точно вказує це місце, на якому за його часів стояв уже один із боярських палаців; це було на Боричевому шляху з Подола на Гору, тобто, десь між сучасною Андріївською церквою та Михайлівським манастирем, Києв набрав сили й слави, й ім'я його замку, як то дуже часто трапля-

лося в усіх народів, - що було спочатку місцевою назвою, стало спільним ім'ям для цілого великого міста, притьмаривши собою всі інші попередні назви. Відгомін цього залишився й до наших днів, бо ж вказану верхню частину Києва й тепер звуть С т а р и м Г о р о д о м, себто, в перекладі на сучасну нам мову - С т а р и м З а м к о м.

Пізніші літописи скаржаться, що дуже мало знають про цього "мудрого й смисленого князя", як зве Кия Густинська пам'ятка. З точних фактів відомо про нього лише те, що вів він якісь пересправи з Візантією, для чого їздив до Царгороду; що перебував деякий час у Болгарії, поставивши там замок Києвець, - тепер руїни; що вмер і похований він у Києві. Звістки про Кия не наводять років ні часу, коли він жив і вмер. Здогадуватись, однак, можна, що події зв'язані з Києвом, сталися, мабудь, десь на початках УІІІ століття, коли не в кінці УІІ століття після Р.ХР.

Родина Кия, як здається, й надалі зосталася княжою родиною племени полян, - так про це, принаймні, говорить і літопис першої київської редакції. Але встановити щаблі споріднення пізніших князів з Києвом, тепер уже за браком матеріялів, не можна. Неможливим це було вже й тоді, коли в ХІ століттю учений київський чернець, на основі попередніх літописних записів, складав нашу першу писану історію, - так званий початковий літопис. Тому, як це часто бувало за старих часів у всіх народів, і наш літописець, не маючи перед собою документів ні навіть народніх пам'яток, і бажаючи надати більше слави й чести династії своєї батьківщини, вивів її родовод з чужого, найбільше тоді вславленого в Києві й в цілій Европі войовничого народу с к а н д и н а в с ь к и х в а р я г і в, а про родину Кия впрост оповів, без жадних на те доказів, що вона вся перемерла. Київ начебто довго стояв, так мовити, пусткою, без князів; варязькі князі, родичі скандінавського варяга Р ю р и к а, закликаного новгородцями за князя їхали Дніпром з півночі до Царгороду, спинилися на відпочинок біля Києва, дізналися від Киян, що їхні князі перемерли, та й стали собі київськими князями замість їх.

Явна річ, що в такий спосіб князів ніде й ніколи не ставили, не могли їх ставити так і в Києві, та й одночасні з початковим літописом інші наші пам'ятки нічого такого не згадують. Можливо, що правда, що літописець, складаючи свої оповідання, мав на оці якийсь народній переказ про якийсь державний переворот, що стався за київської давнини. Бо ж за старовинних часів скрізь і часто князі скидали один одного й сідали на чуже місце. Але про все те ми нічого уже тепер не знаємо й мабудь таки ніколи не знатимемо. Та й не має це якогось важливішого значення. Київські князі, що вславили наше ім'я в історії, були справжніми своїми національними князями. Усе говорить за те, що вони були місцевого, українського походження, а чи були вони разом з тим і прямими нащадками Кия, чи сталося десь, колись, у млі історії те або інше династичне збочення, - від того їх заслуги перед батьківщиною не зменшуються й слава їх перед нами не маліє.

В дальшому, за Києм, періоді маємо кільки голих звісток в чужих пам'ятках про українських князів, іноді названих з імени, іноді-ні; часто ці звістки не дають можливости з певністю означити в якому хоч приблизно році сталася та чи інша подія. Так, у Ж и т т і св. Стафана Сурожського говориться про князя Бравлина, що з своїм військом воював грецькі колонії в Криму. Подія ця припадає, мабудь таки, на кінець УІІІ століття, а на початок ІХ -го, може той самий а може інший, бо не названий князь чи воєвода, нищив так само грецькі осади на південному, тепер турецькому березі Чорного моря. Далі з так званих Б е р т и н с ь к и х а н н а л і в знаємо, що

р.839 якийсь незваний київський князь-каган переправляв через своїх послів-варягів з Візантійським імператором Теофілом.Безпосередньо,через степи,посли ці ,із-за кочових орд,не могли вернутись додому,і греки вислали їх кружною европейською дорогою, де вони й попали до тодішнього германського імператора Людовика Це пізніше,а саме з р.860,а грецьких джерел,знаємо,що не названий київський князь воює з Візантією, обложивши самий Царгород; на той самий приблизно час припадають і далекі київські походи на побережжя Каспійського моря,як проте подають джерела арабські.

З київських князів другої половини IX століття літописи знають лише трьох: А с к о л ь д а, Д і р а та О л е г а. Може,це був Аскольд,-отой князь,що робив згаданий вище похід на Візантію р.860 ; місце,де його поховано й досі зветься Аскольдовою могилою. Про Діра згадують і араби,але не знати,чи це той самий Дір,чи якийсь інший.Що ж до славного Олега,то, зводячи до купи всі літописні звістки,треба визнати,що,крім нього;були ще інші Олеги на київському князівстві;принаймні,два з них поховано в Києві,а третій-десь поза межами батьківщини. Може були це й якісь інші князі,але про них ми нічого не знаємо.

Київський князь Олег,що придбав у народі назву В і щ о г о,почав князювати після Діра в кінці IX століття.Ім"я цього князя осяяне великою славою,про нього склав народ багато дум, пісень,казкових оповідань.Згідно з цією народньою оцінкою,додержаною й в літописах,був то князь мудрий,войовничий,а до того це й чарівник,бо коли це йому було потрібно,обертався він пташкою чи звіриною. Він завоював Царгород,і поставивши свої човни на колеса й підїхавши таким чином на парусах під самі стіни грецької столиці.На ознаку своєї перемоги він прибив свого щита на царгородській брамі,взяв з греків нечувано багатий викуп,одяг свою дружину в оксамити,а паруса на човнах поставив шовкові.Він звоював далеке індійське царство,він й вмер чудесною смертю,бо був укушений гадюкою,яка звила собі кубло в черепі його мертвого коня,що вірно служив Олегові у всіх походах його.Йому єдиному належить заслуга заснування великої Київської держави,бо це він підбив усі східні словянські й багато не - словянських племен.Скоривши їх владі київської столиці.

Так оповідав за Олега народ,так переказують за нього й літописи.В ньому ,явна річ,багато чисто казкового перебільшення Київську державу складено не на протязі якихось двадцяти,може, й трохи більше,років його князювання,-складали її на протязі століть попередники й наступники його на київському троні.Але все,що було зроблене попередниками Олега,і багато з того,що припало на долю його наступників,-все це було приписано на Олега,так що тепер уже тяжко й розібрати,що з того зробив таки він а що виконали інші князі.Однак,будь-що-будь,всетаки слава Олега ним заслужена.Про його мудру внутрішню діяльність свідчить нам народня пошана його імени й пам"яти;про походи на Каспій та на Закавказзя говорять арабські пам"ятки,про блискучу перемогу над греками голосно промовляють заховані в літописах тексти торговельного та військового договору,якого він склав з Візантією р. 911 та який був незвичайно вигідний для Київської держави.Умер Олег приблизно десь біля р.915.

Після Олега в літописних відомостях про київських князів виявляється певна прогалина, заповнити яку стало можливим лише дуже недавно, а саме, коли історикам став відомий текст випадково знайденого в Єгипті перед самою великою війною листа якогось ученого хазара, що жив у першій половині X століття. У тому листі говориться про переможню боротьбу хазарського кагана з київським князем Олегом. Цей О л е г - II, - невідомо, яке споріднення мав він з тим першим, славним Олегом, - князював у 30 роках X століття вів нещасливі війни з хазарами та з греками й вмер десь у Тракії. Більше про нього ми нічого не знаємо.

Після смерти цього другого Олега, десь у другій половині 30-х років X століття, настає князювання вже цілком історичного І г о р я . Встановити його споріднення з попередніми князями не можна, але, явна річ, мав він якісь певні родинні права, що дозволили йому стати князем у Києві. Чинність його князівська, згідно з літописними переказами, спрямована була в двох напрямах: Поперше, зміцнити київську державу з середини, подруге - поширити її межі на рахунок сусідів. Деякі з племен, що підлягали Києву, використовуючи заколоти, що настали за часів невдалого Олега II, спробували були відірватись від Києва й повернути свою незалежність. Ігореві довелося вести з ними вперту боротьбу, - особливо з уличами та деревлянами. Три роки облягав він головне уличське місто Пересічен, підбив уличів та наклав на них велику данину. Так само довго й уперто боровся він і з деревлянами й загинув у тій боротьбі. Ігор загинув у бою з деревлянами, що счинився недалеко від Коростеня; на тому самому місті його було й поховано. Успішно воював Ігор з ордою Печенігів, що особливо настирливо наступали тоді на Київ; зробив також успішний далекий похід на каспійське побережжя. Зате боротьба його з греками йому не принесла щастя. Греки, розбивши Олега другого, хотіли за всяку ціну звільнитися від того невигідного для них договору, що був складаний з ними переможним Олегом I. Ігор не уступав, і в наслідок того сталася війна з Візантією в р. 941. Війна та випала на користь греків. Київську флоту, що підступила під Царгород, вони спалили так званим я с н и м в о г н е м, що горів на воді, - винахід, суть якого, як здається й досі не вияснена. Ігор мусів одійти від Царгороду; відходячи, напав на грецькі міста на південному березі Чорного моря. Але й тут настигли його греки зі своїм ясним вогнем, і він втік од них на Боспор, мабуть, до Тмутаракані, вже й тоді залежної від Києва. Боротьба Ігоря з греками скінчилася договором в р. 944, в якому скасовано багато з тих вигід, що їх був виговорив для Киян славний Олег I. Ігор загинув, р. 948.

Після смерти Ігоря зосталася вдовою його молода дружина О л ь г а, а з нею - малолітній син, С в я т о с л а в. Поки дорос тав Святослав, тобто напротязі більше десятка літ, Ольга, як повноправна княгиня, правила Київською державою. Та й пізніше, поки син дійшов уже повних літ, він завжди ідучи в похід, - а більша частина його князювання перейшла в походах, - поки жива була мати, передавав їй свою владу над Києвом. Ольга придбала великої слави, ім"я її оточено казковими оповіданнями, переказаними в літописах. Але навіть, коли й поминути казкові подробиці, а спинитись лише на тому, що відповідає дійсності, то й тоді треба визнати, що це була дуже видатна жінка й княгиня. Молодою вона була гарна, приваблива, горда й неприступна; далі - з неї стала вірна дружина, почесна вдова, хороша мати для свого сина, така сама баба для своїх унуків.

А сином вона мала обдарованого лицаря Святослава й внуком-Володимира Великого. Ольга була родом з Новгородської землі, старої Київської колонії; батько її був, як здається, місцевим псковським князем. Ольга була християнкою, і християнське ім"я їй було-О л е н а. Наприкінці життя свого вона, як говорять літописи, одзначилася високими християнськими цнотами, за що церква і визнала її святою. Але поза тими цнотами це була здібна, владна, розсудлива, горда, сувора княгиня, гідна свого хороброго сина й свого великого внука. Жінка державного розуму, далекосяглий політик, обережна й разом з тим войовнича, вона міцною рукою вела урядування вже й тоді великою Київською державою.

Насамперед Ольга зробила те, до чого її обов"язували тодішні звичаї та інтереси держави. Вона тяжко помстилася деревлянам за смерть свого чоловіка; вона спалила їх головне місто Коростень, з населення-тих скарала, тих віддала в неволю, а решту примусила платити дань, -як про це пише літопис; місцеве князювання знищила, а цілу деревлянську землю приєднала назавжди безпосередньо до Києва.

Після того княгиня заспокоїлась і віддалася справам урядування. Літопис говорить, що вона об"їздила всі державні землі, творила суд та встановлювала можливо легкі дані. Вона заклала так звані п о г о с т и, тобто, місцеві урядові осередки для селищ і громад, розподілила рівномірно податки, встановила відповідні правила для дуже важливого тоді промислу-звіроловства; закладала нові села, ставила городи, судила, адміністрували. Усе життя її до самої смерти було повне розсудливої державної праці, і недурно літопис про неї каже, що Ольга була - наймудрішою серед людей.

Коли Ольга стала християнкою, встановити тяжко. Літопис зв"язує охрещення київської княгині з її подорожжю до Царгороду в р. 957, але, як це видко з грецьких пам"яток, разом з Ольгою приїхав до Царгороду й її придворний священик, чого, явна річ, не було б, коли б вона не була ще тоді християнкою. Про перебування ж Ольги в Царгороді докладно говориться в книжці тодішнього візантійського імператора Костянтина Багрянородного, що описав, як він з жінкою двічі вшанував урочистим прийомом свою гостю-київську княгиню. Ольга приїхала до Царгороду з великим придворним оточенням. З нею був її племінник, на жаль, не названий з імени; дванадцять родичок-княгинь, також не названих; священик, 20 чи 22 посли, 42 купці, 12 перекладчиків; були, мабуть, ще якісь інші вояки чи слуги, але тих при дворі не приймали, не обдаровували, а тому про них і промовчано. Ольгу приймали в Візантії так, як приймали перед тим представників сірійських царів, -лише з більшою пошаною, як до жінки й до княгині. Ольга тим була незадоволена. Коли пізніше посли Констянтина в Києві просили в неї військової допомоги, то вона сказала, що нехай імператор постоїть у неї в Почайні /приплив Дніпра, біля Києва, тодішній київський порт/, скільки вона простояла в Царгороді, тоді вона допоможе.

До нас не дійшли відомості, про що власне переєправляла Ольга з візантійським імператором; можна, однак, здогадуватись, що то були політичні й частинно - релігійні справи. Сама християнка, Ольга, як здається, хотіла була завести християнство й до київської держави; вдалася з тим до Візантії, та щось, близче нам невідоме, розбило її наміри. Через два роки після подорожі до Царгороду в тій самій справі вислала вона була посольство й до германського імператора Оттона І, але й це посольство не дало відповідних наслідків. Щоправда, з германського боку р. 961 визначено

було на Київ єпископа Адальберта, який був і вибрався туди, але в скорому часі повернув назад, бо,- як не дуже то ясне сказано в германських пам"ятках,- він не міг нічого зробити. Ольга вмерла біля р.970 у Києві й була похована своїм сином по християнському обряду.

Зовсім молодим юнаком почав своє князювання С в я т о с л а в,- було йому тоді може якихось двадцять років. Тримав у своїх руках владу всього лише якихось дванадцять літ, але ім"я його бучною славою полунало по цілому сходу Европи та на Балканах. Молодий київський князь був зразком лицаря тодішніх часів,- усе своє недовге життя провів він на війні. Але, це не була лише війна для війни; воював він не тільки для того, аби вславити ім"я своє. Святослав був, як на той час, освіченою людиною, і в його голові буяли великі державні заміри, яких він за передчасною смертю перевести не міг, бо не мав часу для того.

Про Святослава маємо багато писаних свідоцтв од людей, що бачили його на власні очі й мали з ним діло,- головним чином- од греків. Маємо навіть точний опис його особи. Грецький історик дає таку зовнішню його характеристику:- був він середнього зросту, не занадто високий, але й не низький; брови мав густі, очі сині, ніс короткий; бороду мав голену, вуса густі й довгі; голова також голена, з одного боку її висів чуб, що означало високий рід його; шия- сильна, плечі широкі, і взагалі був він дуже добре збудований тілом; вдягнений був, як і всі інші вояки його, тільки його полотняна одежа була чистішою та в одному вусі його була золота сережка.

Літопис, з свого боку, подає опис його характеру:- Коли князь Святослав став дорослою людиною, то почав збирати багато хоробрих людей, бо й сам був хоробрий та легкий, ходив, як барс і багато воював. Не возив з собою возів, ні казанів, не варив м"яса, а нарізавши конину, звірину чи яловину, пік її на багатті і так їв; не мав намету, а підстелював для сну кінську попону й під голову сідло; такі самі були й вояки його. А як ішов він на якусь країну, то сповіщав завчасу: - Іду на вас .

Був славним лицарем, що тисячі разів дивився в очі смерті, але разом з тим був розважним вождем, гостро відчував свою відповідальність, як князя. Коли візантійський імператор, темпераментний Цімісхій, запропонував був йому закінчити боротьбу їх персональним поєдинком, Святослав одповів йому, що знає свої обов"язки князя краще за Цімісхія, а коли тому не миле життя, то він може собі вибрати з тисячі можливих способів вмерти той, який йому вподобається.

Вождь, лицар і князь, Святослав був разом з тим і гарним промовцем; його виступи переказані нашим літописам та грецьким хронікам, як зразки військових промов. Перед рішучим боєм з греками /ромеями/ він сказав до війська:- Згине слава нашого війська, що воно так легко переногає сусідні народи та тримає в послуху цілі країни, не проливаючи й крови при тому,- згине, коли тепер з сормом піддамося ромеям. Од предків наших дістали ми в спадщину відвагу: згадаймо, якою непоборною досі була наша сила й биймося твердо, щоб врятуватися! То не наш звичай- втікачами вертатись додому, ми звикли, або жити переможцями, або зо славою загибати, доказавши діла, гідного відважних мужів... Вже нам нема, де дітися. Волею чи неволею,- мусимо ставати до бою. Тому не осоромимо нашої землі,- ляжемо кістьми! Смерть - не сором, сором - тікати. Тому не тікаймо, а міцно станемо! І я піду перед вами, і як моя голова поляже, тоді вже самі про себе дбайте!... І військо в один голос од-

повіло йому:-Де твоя голова,князю,ляже,там лежатимуть і наші!

Перші роки свого князювання Святослав присвятив зміцненню державних меж,порушених сильними сусідами.На півночі то були болгари,що належали до складу фінських племен і мали свій осідок на Волзі та на Камі,недалеко від Уральських гір;на сході - хазари,що й досі тримали під своєю зверхністю деякі з слов"янських східних племен,а на півдні - кавказькі гірські племена,що тиснули на українські кубанські колонії. В р.р.955 - 967 Святослав зробив великі походи по вказаних напрямах.Він знищив болгарів на Поволжжю,звільнив вятичів од дані хазарам,приєднавши їх до Києва;наніс тяжкий удар хазарському каганату,взяв хазарську столицю Білу Вежу,погромив цілу країну,а на Кубані підбив ясів /сучасних осетинів/ та касогів /сучасних черкесів/.

З великою здобиччю повернувся Святослав до Києва та недовго в ньому залишився.У Києві вже чекав на нього посол од візантійського імператора,що приїхав просити допомоги проти болгарських царів на Балканах,що поширили були тоді свою владу майже до самого Царгороду.Посол привіз з собою великі гроші та обіцянку визнати Болгарію за київським князем,коли він її завоює. Святослава не треба було довго намовляти.Він негайно зібрав дуже велике ,як на той час,військо в 60.000 мужа і подався до Болгарії,Під Доростолом /сучасна Сілістрія/ над Дунаєм він розбив на голову болгарське військо, Болгарський цар захворів з горя й помер,а Святослав підбив під свою руку цілу східню,що над Чорним морем,Болгарію та й осів у Переяславці над Дунаєм /сучасне село Переслава,біля Тульчі/. Але скоро київського князя було викликано додому.Степова орда печенігів,дізнавшись,що Київ стоїть без князя й без війська,обложила його а стара мати Святослава, княгиня Ольга тяжко занедужала. Святослав прибув до Києва,загнав у степи печенігів,поховав матір,склав для Києва тимчасовий державний уряд і повернувся до Болгарії. Марно нарікали на князя вмовляли його київські бояри: - Ти,князю,-говорили вони йому на нараді,-чужої шукаєш землі,а про свою не дбаєш.Во ж печеніги мало не захопили всіх нас і матір твою й дітей твоїх.Князь одповів їм:-Хочу жити в Переяславці над Дунаєм,бо там осередок землі моєї,куди сходиться з усюди всяке добро:з Греції - поволоки,золото,вина та різні овочі; з Чехії та з Угорщини-срібло та коні;з України - шкура,віск,мед,невільники.Була ще одна причина,яка тягла Святослава на Балкани. У наведених вище словах своїх він лише натякнув на неї,як натякав пізніше в гострих пересправах з Цімісхієм.Молодий київський князь марив підбити під свою руку цілі Балкани,а з ними і Царгород,і заснувати з земель круг Чорного моря могутню державу,осередком якої й був би той болгарський Переяславець.Мрії оті відповідали тодішньому часу.Свіжим у пам"яті було ще тоді заснування великої західньої імперії Шарлеманя,-так мовити спадкоємця римського,що об"єднав під своєю владою сучасну Францію,Германію та інші країни;творчою силою,на очах Святослава,були молоді сусідні держави,як Польща,Чехія,Угорщина. А Візантія,римський остаток на сході,наявно підупадала державно...

Але в другому болгарському поході Святославові не повелося.У Візантії на цей час відбулася радикальна зміна.Імператором тоді саме став Цімісхій,талановитий вождь і досвідчений політик. Він зрозумів одразу всю небезпеку,яку таїло в собі для Візантії сусідство такого князя,як Святослав.Тому він у рішучий спосіб

змінив балканську політику свого попередника і замість допомоги запропонував Святославові покинути Болгарію. Київський князь відмовився, і між ними почалася війна. Перевага явно була на боці Цімісхія. Був він у себе вдома, спирався на все ще незломану столітню візантійську організацію; Святослав же перебував на чужині, цілком одрізаний од рідної землі. Війна тяглась, проте, більше двох років з мінливим щастям. Але в неперервних боях київське військо малило, поповнювати його не було чим і успіх зрештою, остаточно перейшов до Цімісхія. Святослав замкнувся в Доростолі; з Дунаю та з суходолу його там було обложено. Облога тяглася три місяці; майже невпинно йшли бої, київському війську стало бракувати споживи, а до того ще й самого князя було зранено в бою. Святослав розпочав тоді переправи, склав почесний для себе торговельно-військовий договір, але відступився від Болгарії. Перед одходом додому київський князь мав побачення з Цімісхієм на березі Дунаю. Цімісхій явився в імператорській золотій зброї, верхи, оточений пишно вбраними генералами; Святослав прибув на човні в звичайній своїй полотняній одежі; він веслував, як і всі воїни його, й його трудно було серед них розпізнати. Цімісхій прийняв його з великою пошаною, але київський князь, не виходячи з човна, трохи поговорив з імператором та й од"їхав назад. Греків здивувала благородна простота слов'янського лицаря - князя.

Згідно з умовою, греки, що були тоді в добрих стосунках з печенігами, мали приготувати для Святослава вільний перехід у чорноморських степах, а приготовили йому замість того - смерть. Бо й часово переможений, був він для них страшний і небезпечний. Під"їхавши з півдня до порогів, які треба було обходити суходолом, Святослав побачив, що на його знищене військо чекають численні печенізькі орди. Він вернувся на гирло Дунаю, перебув там зиму, а весною зробив спробу пробитись через печенігів і в бою з ними загинув. Печенізький князь з його черепа зробив собі чару для вина й користався нею на урочистих бенкетах. Це сталося р.972; Святославові тоді було трохи більше тридцяти літ.

Великі державні заміри, що плекала буйна голова славного київського князя - лицаря, впали разом з його смертю; лише неясний відгомін їх можна помітити пізніше в деяких політичних вчинках та виступах його наступників на київському троні. Але, щоб зазначити високу міру балканської політики Святослава, нам, тепер досить згадати лише те, що через століття після нього, - щоправда, - в інших умовах, - тої самої мети, як і він, безуспішно змагалися досягти почерзі такі держави, як Австрія, трохи й Польщи, найбільше - Росія.

Л е к ц і я   п"я т а.

Володимир Великий. Державний лад. Заведення християнства. Часи Ярослава Мудрого.

Од"їжджаючи востаннє до Болгарії, Святослав настановив князем у Києві старшого сина свого Я р о п о л к а, другого за ним, О л е г а, посадив в Овручі Деревлянському, а наймолодшого В о л о-

д и м и р а вислав до Новгороду. Несподівано смерть батька спричинилася не до згоди між його синами, а до заколотів, - до першої задокументованої історичної межиусобиці серед членів київської династії. Самі князі були тоді ще дуже молодими, за них правили довірені бояри, і, як на те вказує літопис, це вони дорадники, відбиваючи на собі різноманітні місцеві й загальні інтереси, в державі що незрівноважені, - зачали й перевели цілу справу жорстокої свари між синами Святослава. Головна боротьба, що тяглася на протязі кількох літ, йшла між Я р о п о л к о м і В о л о д и м и р о м, бо середущий їх брат Олег Овруцький загинув на самому початку її. По стороні Ярополка став Київ, по боці Володимира - Новгород; перемогу дали варязькі військові загони, набрані Володимиром у Скандинавії.

В р. 879 Ярополк переможений в боях, загинув од варязької руки, і Володимир зостався єдиним князем цілої Київської держави. Початки його князювання означені великими труднощами. Безнастанні походи та війни Святослава виснажили населення, заколоти між його синами розхитали дещо внутрішні зв'язки. Далекі від Києва племена використали цей час для того, щоб одірвати від київської зверхности, сусідні держави подбали про те, щоб захопити собі пограничні шматки території, степові орди тиснули з півдня й нападали все смідивіше. Тому молоді роки свої Володимир перебув у військових виправах. Ходив "на Пороги", щоб звільнити на півдні торговельні шляхи, забиті печенігами; приборкав неспокійних радимичів та вятичів, впорядкувався з камськими болгарами, нагадав про свою силу недобиткам-хазарам; на заході ж підбив литовське плем'я ятвягів, приєднав далеких хорватів, привернув назад до Києва захоплені поляками Перемишль, Червень та інші замки й міста західньої України, що їх звали за тодішних часів Червенськими городами.

Безпосередньою метою тих виправ, яких могло бути більше та не всі вони записані в літописах, було забезпечення державних меж, а зчасти також і їх поширення. Але, крім того, вони ще дали молодому князеві можливість й нагоду зблизька й на власні очі ознайомитися з різноманітним населенням і такою ж різноманітною територією своєї держави. В наслідок цього, так мовити, вивчення підвладних йому народів та країн і викликали у Володимира плани широких внутрішніх реформ, з яких дві найбільших він зчасом і зреалізував. Одною з них було перетворення державного ладу, а другою - заведення християнства.

До Володимира структура Київської держави мала на собі наявні сліди її походження та історичного розвитку. Кістяком державної території був великий торговельний шлях з Греції до Скандинавії, поєднаний на півночі старшим за нього Бурштиновим шляхом. У Києві цей шлях перехрещувався з іншими шляхами , що йшли, з одного боку, суходолом через Червенські городи, себто, через сучасну Галичину, до середньої Европи, та Дністром до Дунайських земель; з другого боку - з шляхами, що вели через Оку до Волги й до Уральських гір, та з тими, що Доном і Позадонням виводили на Каспій і далі - до Персії чи на Кавказ. Значення та сила місг, замків і самих князівств залежала від того, з яким із вказаних шляхів були вони зв'язані. Київ географічно був центром цілої системи тих шляхів, тому став він природно столицею в державі, а Київський князь, так само природно - головним її князем. Важливіші адміністраційні осередки тої держави, - від Новгороду у Балтики,

через Смоленськ та Київ, до Олешкі у Черному морі, - лежали на головному Дніпревому шляху; другорядні та менше важливі - розкидані були на всіх інших шляхах паралельних і поперечних, суходольних і водних.

Контроль, догляд та охорона всіх торговельних шляхів на сході Европи дісталися до рук Київського князя, і він виконував ті функції чи то сам, чи тотчерез підручних йому князів, які стояли в меншій чи більшій залежності від нього. Відповідно до цього, з давніх часів і в історичній послідовності склалася певна ґрадація земель і князівств Київської держави. Вони більшеменше розподілялися на такі чотири групи: 1/ землі, що підлягали безпосередньо Київському князеві; 2/ землі, де були наставлені для урядування князі чи воєводи з Києва; 3/ землі, де залишені були місцеві династії; і 4/ землі здружені, союзні, як, так звані, степові толковини / як гадають, від слова-толока /, що зобов'язані були допомогати Київському князеві по потребі. Земель і князівств усіх категорій було 22; цифра ця дана вже в літописному тексті договору Ігоря з греками, повторена в грецькому описі перебування Ольги в Царгороді, продержалась і за часів князювання Святослава.

Коли остаточно усталена була наведена вище державна система, точно не знати. Виходячи з того факту, що Ігор застав її вже готовою, можна припускати, що це сталося за Олега Віщого, а може й перед ним. Так чи інакше, довше чи менше простояла вона, але на добу, коли припало князювання Володимира, такогороду державний лад був уже застарілий і потребував зміни, бо зчасом і з еволюційним поступом змінилася та ускладнилась і зовнішні обставини й взаємовідносини внутрішніх сил у країні. Раніше Київський князь свою головну опору мав у замках-твердинях, поставлених у пунктах торговельних шляхів, головні прибутки його йшли з торговельного обороту міст, головну силу давала йому приймана дружина; населення ж було відповідно нечисленне, міське й сільське життя - некоординоване. Пізніше - інтереси, зв'язані з торговельними шляхами,, як і були, зостались дуже важливим чинником державним, але поруч з ними піднеслись і встали сили нового життя. Виросли міста й стали поважними осередками громадськими; з'явився в них значний промисел та численне ремісництво; міщани помножились, збагатіли, організувались і впливи їх сягали й до князівського замку. Той самий процес відбувався і по селах. Населення зросло, колонізувало нові терени, широко розвинуло традиційну для нього хліборобську та скотарську господарку. Київський князь, аби не втратити контакту з країною, мусів стати ближче до населення, заопікуватись новими його інтересами. Потребу цю відчувала вже княгиня Ольга, що таку пильну увагу віддавала внутрішнім справам держави; її внук не лише відчував , але й подбав зреалізувати це, - явна річ, у формах, відповідних часу й обставинам.

Реформи Володимира Великого відомі нам лише в загальних рисах. Вони такі. Поперше князь анулював всі місцеві династії, останки яких застав в окремих князівствах; подруге, знищив розподіл земель по категоріях, перестав висилати воєвод, як своїх заступників, а всі землі звів до історичних князівств, в яких настановив князями виключно своїх синів. Сини оселились на вказаних їм місцях з відповідною кількістю бояр, князівських урядовців та дружини й правили там на основі сталих батьківських наказів. Землі свої Володимир розподілив у такий спосіб. Новгород дав Ярославові,

Псков - Судиславові, Володимир на Волині - Всеволодові, Полоцьк - Ізяславові, Смоленськ - Станиславові, Турів - Святополкові, Ростов на Клязьмі - Борисові, Муром - Глібові, Тмутаракань - Мстиславові; під безпосередньою ж своєю владою залишив він лише землі полян, сіверян, радимичів, вятичів, - усе середнє Подніпров'я, головні м'язи Київської держави. Реформа, як на той час, мала характер централізаційний, - точніше, - уніфікаційний; київська династія, - плем'я Володимирове, як зве її літопис, - була призначена для того, аби анулювати різнородне населення й різноманітну територію, звівши їх інтереси в береги державної єдности.

Заведення державного порядку сталось не відразу скрізь, а поступово, в міру того, як виростали сили Володимира. Воно вимагало від Київського князя багато часу, пильної уваги, впертої волі, делікатности та великого вміння передбачати події та зважати їх наслідки. Бо ж та зміна, що її перевів Володимир, йшла на перекір стародавнім звичаям, відбивалась на громадських відносинах, нищила багато інтересів, хвилювала широкі маси населення. Ми не знаємо всіх подробиць переведення в життя нового ладу; але ті звістки, що подають про нього літописи, промовляють за те, що л а с к а в и й к н я з ь, як звали Володимира сучасники, переміг усі труднощі, не спиняючись там, де це було потрібно, і перед силою.

Другим незвичайно важливим ділом Володимира, за яке церква проголосила його святим, було заведення християнства. Віра Христова не була для наших предків якоюсь дуже несподіваною новиною, бо християнське вчення, вже давно перед Володимиром із усіх сторін просочувалось до нашої батьківщини. Йшло воно до нас з півдня, - від болгар та греків, та з заходу, - від німецьких країн. Християнство було дуже поширене серед ґотів, - особливо серед тих із них, що після занепаду ґотської держави, затрималися в Криму; ґоти мали не лише свого епископа але й перекладені на ґотську мову євангелія та богослужебні книги. Так само здавна поширене було християнства й на Кубані, бо київські князі, заволодівши Тмутараканню, застали там уже давню епископську катедру. З українських племен, як це можна припускати на основі деяких матеріялів, першими стали приставати до християнської віри уличі, та тиверці - ще десь у III - IУ століттю після Р. Хр. , бо жили вони на західньому півдні, нашої території, тобто, в безпосередньому сусідстві з християнськими народами. Про християнство в Києві маємо лише пізніші відомості. Так, можна думати, що вже князь Аскольд був охрещений; принамні, за давніми його пам'ять була оточена християнською традицією, а один із київських боярів поставив, був і церкву над його історичною могилою. З середини IX століття, як подають пам'ятки, між киянами було вже багато християн, а в X столітті існувала в Києві й соборна церква св. Іллі. Половина війська Ігоря була з християн; дехто з церковних істориків припускає з певною імовірністю, що й сам Ігор був охрещений. Може й не був, але вже його дружина, княгиня Ольга, мати Святослава, як знаємо, була не тільки християнкою, але й заведена до сонму святих. Сам Святослав християнином бути не хотів, хоч і як намовляла його мати, але його старший син Ярополк, вихований княгинею Ольгою, жонатий з християнкою - грекинею, був без сумніву християнином. Комбінуючи літописні звістки, можна з певністю припускати, що мати Володимира Малуша, - придворна дама княгині Ольги, - та його дядько по матері й сталий опікун, славний воєвода Добриня так само були християнами. Єсть

навіть певні підстави думати , що самого Володимира дитиною було охрещено, і що лише пізніше, коли його,малим хлоп'ям, було вислано за князя до чисто поганського тоді Новгороду, підляг він там на довший час, впливам поганського отечення. Бо ж у боротьбі своїй з Ярополком представляв Володимир сильний ще тоді елемент поганський, і в знак перемоги своєї над братом поставив у Києві він поганський храм та пишно оздоблену сріблом та золотом статую бога Перуна.

Літописна традиція мовчить щодо можливости вказаного факту. Натомість вона говорить , що Володимир прийняв Христа "з благого смислу", але перед тим, як князь і голова великої держави, довго роздумував і вагався. Висилав навіть послів-" десять мужа" - до християнських і нехристіянських країн і столиць, щоб вони там на власні очі спостерігли й зважили якості й хиби віри жидівської , магометанської, й християнської. Посли з'їздили й,повернувшись,вказали, що не має в світі ліпшої віри за грецьку, що, коли вони бували на відправах у грецьких храмах, то їм здавалося, що вони не на землі, а в небесах. Довший час світські історики вважали ці подробиці лише легендарними. Але пізніше, коли стали відомими деякі незнані раніше арабські джерела, в тому числі й згадані попередній лекції хазарський лист з X. століття, - виявилось, що в основі своїй церковна традиція з правдою не розходилась. Володимир,задумавши зміну релігії, висилав таки до різних країн якісь посольства, - щоправда,не офіційні, у вигляді"гостей", тобто купців, - бо перше, ніж зважились на це діло, хотів мати щодо справи якнайліпші, якнайдокладніші бесторонні інформації. " Благий смисл" у київського князя-реформатора, як видко,гармонійно зливався з холодним державним розумом.

Релігія - велика опора в життю окремої людини, народу та держави. Але для того необхідно, щоб вона була живою і творчою, була сперта на високих цнотах, щоб давала вона високу ціль життя й високі моральні підвалини для нього. Володимир, як стверджують наші пам'ятки, добре зрозумів це і бачив, що поганська віра наших предків не мала тих ознак; крім того, не розвинена до якоїсь єдиної системи, негармонійна в частинах своїх, вона наявно підупадала, бо не могла витримати порівняння з структурами монотеїстичними релігійними системами сусідніх народів, - з жидівською в хазарів, з магометанською у камських болгар та в арабів, з християнською-на заході Европи та, особливо, в Візантії. Київський князь стояв перед дилемою, яка в історії часто ставала перед українським народом: куди йти, куди орієнтуватись, - на захід чи на схід? Після довгого роздуму Володимир вибрав захід, вирішивши дістати християнство з рук Візантійського імператора. Оголошуючи себе християнином, а свою державу-християнською, київський князь одночасно творив діло своєї совісти і давав своєму народові могутні підвалини для майбутнього розвитку його.

Посли Володимира, збираючи релігійні інформації, ходили до "німців" і до "греків". Тодішнє християнство, як відомо, ще не було поділено на католиків та православних, хоч розділ та свари між римським папою та візантійським патріярхом уже були дуже великі. Але,коли Володимир,вагаючись між Римом та Візантією, вибрав останню, то причиною тому не були ті чи інші релігійні відміни чи обрядові відхилення, - він мабудь таки на тому й не дуже розумівся. Причиною до того було те, що Рим був далекий і чужий; його політична роля в той час була цілком другорядна, освіта - занедбана,і ко-

лись найбільше світове місто переживало добу занепаду. А Візантія, за часів Володимира й кільки століть після нього, пишалася ще на цілий світ, коли не силою зброї, то блискучою своєю цивілізацією, що їй рівної не було тоді в Европі, великою промисловістю, розкошами життя, принадою світового осередку. Візантійський імператор був перший і старший серед королів тодішнього світу; та чи інша близість до нього, а особливо – спорідненння з ним, кидали проміння слави й на того князя, що тої близости досягнув, підносили й державу його. До Володимира тої близости з монархів досягли лише були германський імператор, та почасти – болгарський цар і хазарський каган. Тепер надійшла черга і на київського князя.

З часів загибелі Святослава київсько-візантійські взаємовідносини були холодні, недовірливі й напружені. Тому Володимир не хотів звертатися до греків зараз же з своїм планом, а для виконання його чекав відповідної нагоди. Нагода надійшла р. 987. Біда примусила візантійського імператора звернутися до Києва за військовою допомогою, як це часто траплялося й раніше, зачинаючи це з часів славного Олега. Володимир погодився вислати до Візантії корпус лицарів у 6.000 мужа, пішого, озброєного щитами та списами, не рахуючи також озброєних джурів, слуг, тощо. Допомога, як на той час, була дуже поважна, і Володимир зажадав за неї, щоб візантійський імператор Василь видав зан нього свою сестру. Для імператора це була дуже прикра умова. В очах візантійського двора Київський князь рангом своїм стояв поза каганом хазарським і царем болгарським, які свого часу стали були імператорськими свояками лише випадково, за тяжкої біди для Візантії; спорідненння з Володимиром вважав тому імператор гірким для себе пониженням. Він, щоправда, погодився нате, але коли небезпека минула став проволікати виконання немилої обіцянки.

Володимирові, однак, не хотілося довго та марно чекати. Використавши обставини, бо для імператора знову настали трудні часи, він з великим військом вирушив походом на грецькі колонії в Криму, і, діставшись туди, обложив і взяв головне кримське місто Корсунь, як звали наші предки вже згадувану грецьку осаду Херсонес. Візантійський імператор був примушений уступити; він вислав до Корсуня свою сестру Ганну, з якою й було обвінчано Володимира там таки – у Корсуні – по християнському обряду. Як шлюбний подарунок молодій Київський князь повернув грекам Корсунь. Сталося це, як подає церковна традиція р. 989. До Корсуня Володимир прибув вже християнином. Де й коли було його охрещено, невідомо. Одні джерела кажуть, що в Києві, другі – що в Василькові, інші – про час і місце охрещення впрост мовчать. Можливо, що ці останні якраз і мають рацію. Бо ж коли, як про те згадано вище, Володимира охрещено було ще дитиною, наново хреститись йому вже було непотрібно. Християнське ім'я Володимира було – Василь.

Повернувшись до Києва, Володимир заходився біля охрещення населення Київської держави, в чому йому допомагали священики, що приїхали до Корсуня з царівною Ганною, а також уже й тоді численне київське духовенство. В українських землях охрещення перейшло дуже легко, бо народ був уже до того більше – менше підготований, та це й тому, що, як доводять наші фольклорні дослідувачі, нова віра була до певної міри конгеніяльна з старою вірою наших предків, бо джерела їх обох, йдучи з глибин старовини, були де в чому спільними.

Київ, Чернігів, Переяслав, тощо, зразу ж стали тому християнськими, стало ним також і сільське населення тих земель, і ціла країна невдовзі обзавелася духовенством і церквами. Інакше пішла справа в землях неукраїнських, - там доводилось ставити до хреста силою. Так, на півночі, в Новгороді, як каже літопис, воєвода Путята хрестив мечем, а Добриня - вогнем; Ростов на Клязьмі було охрещено майже через сто літ, а вятичі ще через двісті літ забили св. Кукшу та його учення св. Никона за те, що вони ретельно проповідували серед них християнське вчення.

Організовано нову церкву було на візантійський кшталт. У Києві для цілої держави було поставлено митрополита, який ієрархічно підлягав візантійському патріярхові. До речі, митрополітанським містом, як здається, Київ став не зразу, а на початках митрополитанську катедру було встановлено в Переяслові. Сталось це тому, що греки, з'явившись до Києва, неначебто вже знайшли там епископа, - може наставленого з Риму. З часом це призабулося, бо пізніше церковна традиція, - тоді, коли християнська вже в Европі поділилась на православних і католиків, - дуже неохоче згадувала факти, що свідчили про колишні католицькі впливи на нашій батьківщині. Київському митрополитові підлягали епископи, що наставлені були зразу ж у Новгороді, Чернігові, Ростові, Володимирі, Білгороді, тощо. Митрополитом та епископами поставили греків, бо своїх людей відповідних для того не було; священики ж були в половину з греків, в половину - свої. Мовою для церковних отправ було взято ту з слов'янських мов, на яку вже було перекладено богослужебні книги, а саме - тодішню болгарську, чи, як тепер її звуть, - церковно - словянську; яка була дуже близькою до мови наших предків, особливо, коли говорили нею з українською вимовою. Мова та змодифікована місцевими виразами та особливостями, перейшла до літописів і до літературних творів, а по церквах уживано її було при відправах аж до наших часів.

Охрестивши народ, Володимир подбав і про храми. У Києві він поставив імпозантну Д е с я т и н н у церкву, що була митрополитанською та на утримання якої князь, згідно з тодішнім загально - европейським звичаєм, заповів десяту частину своїх прибутків, звідки й пішла її назва. З інших храмів, поставлених Володимиром, можна зазначити ще церкву Т р ь о х с в я т и т и л ь с ь к у, інакше св. Василя, яку збудовано було на тому місці, де перед тим бовваніла розкішна статуя бога Перуна. Крім того, для потреб не-київського населення, князь наказав скрізь ставити муровані чи деревляні церкви, а його сини - князі, з часом поставили, - кожний там, де правив, - теж д е с я т и н н і, хоч і без тої назви, катедральні храми для місцевих епископів. При церквах Володимир настановив школи, до яких на початках мусів силою набирати дітей. Учили в них, на візантійський зразок, наукам церковним та світським грецькі й свої вчителі, й наслідки того були дуже добрі. Вже перше покоління тих учнів видало з себе багато видатних людей в різних площинах тодішнього життя, а між ними й вченого богослова, вславленого проповідника першого митрополита - українця І л а р і о н а. Візантійська освіта добре прийнялася на українському грунті.

Скоро після охрещення Володимир - перший з київських князів - став бити власні срібні та золоті гроші. На монетах його на одному боці був портрет князя на троні та в царських ознаках, що йому було надіслано Візантийським імператором до Корсуня; на другому боці монети гравірований був образ Спаситиля, або київський герб, той, що його ми тепер звемо т р и з у б о м. За часів Володимира та його нащадків герба того вживано було не лише на монетах,

але й на різних предметах,-так,наприклад,на цеглах,з яких ставились київські церкви. Значення і походження його й досі ще не відгадано; одно лише можна твердити,а саме,що цей знак тризуба свійський,що переховався він у нас з дуже далекої старовини,бо при розкопах придніпровських могил знайдено було його на предметах з доби ще до Р.Хр.за литовсько-польських та за російських часів герб князя Володимира пішов був у непам'ять; одновила його за наших днів Українська Народня Республіка,зробивши його державним гербом нашої батьківщини.

Оскільки перша половина князювання Володимира була бурхливою,остільки друга визначалася спокійною,але дуже напруженою внутрішньою державною працею поточного урядового характеру. Київський князь,як оповідає літопис,безнастанно скликав і відбував наради з начальними людьми своєї держави,-з боярами,з дружиною,з епископами й священиками,з міськими представниками,з перехожими "гостями" та послами. На тих нарадах розважалися питання державного та церковного ладу,справи адміністраційні та судові,складалися рішення про міжнародні взаємовідносини,про війну й замирення,збиралися широкі інформації,тощо. Київський князь високо цінував ті наради,любив та вмів прислухатись до голосу кожного з його дорадників. Разом з тим Володимир мусів увесь час "без переступу", як каже літопис,боронити свою державу від степових орд,що за його князювання з особливою силою наступали з півдня. Для того на відповідних місцях він ставив замки,а в них - залоги,і все південне пограниччя Київської землі обвів високими земляними валами,що заховалися й досі,та яким народ пізніше дав назву з м і є в и х,бо вже не вірив,що та праця над валами могла бути виконана людьми.

Особливою рисою князювання Володимира були його б е н ь к е т и ,-веселі сходини,що,як подає літопис ,"по всі дні" впоряджалися чи то в присутності князя чи й без нього в його палаці. На них запрошувались,крім дружини,бояри,духовенство й звичайні міські люди. Ласкавий князь не жалував для того жертв і коштів; хто не міг прийти до його палацу,тому розвозили додому потраву, мед та пиво. Ці бенькети,крім утіхи погостити людей,до чого був такий охочий Володимир,спричинилися до того,що Київський князь здобув собі в народі любов та пошану,а з веселих і щирих промов своїх гостей,дізнався він,так мовити,громадської опінії про своє урядування та про поточні народні потреби. Пам'ять про ці бенькети заховалась не лише в літописах,але й в народній поезії,-в так званих б и л и н а х, в цій грандіозній епопеї,яку що до краси та творчої сили можна прирівняти хиба до сучасної їй східно-европейської,так званої к о р о л і в с ь к о ї епопеї,дія якої точиться навколо вславленого імператора Карлеманя. Билини оспівують князя Володимира,якому надано епитет с о н ц я , його блискуче всенароднє оточення,його історичних і легендарних богатирів,їх державний чин,героїчні діла,романтичні авантури. В нашій народній поезії билини заховані лише частково,в уривках,- причиною тому було оте наше віковічне біженство,що про нього говориться в одній з попередніх лекцій. Найліпше заховались вони серед населення найдальшої північної,-бо вже на кордонах Фінляндії,-периферії колишньої Київської держави,а саме в Олонецьких лісах. Бо й туди, до найглухішої київської провинції,залетіла слава ласкавого князя й переховалась там до наших днів у затишку лісів.

Останні роки життя Володимира були захмарені неладом з синами ,- зпочатку з Святославом,що мав своїм тестем польського короля,

а далі - з Ярославом,що був жонатий з скандінавською принцесою. Твердою рукою хотів був Київський князь припинити дальші можливі непорозуміння,але несподівана смерть перебила його намірі.Володимир умер в літку р.1015.,не дождавши й до 60-ти літ.

Ім'я Володимира в пам'яті народній сповите було великою любов'ю,славою й пошаною.Уже Галицький літопис надав йому прізвище В е л и к о г о,а дальша історія цей присуд ствердила.Бо ж Володимир був таки великим монархом своєї доби,найбільшим у тодішній Европі.Державний реформатор,він заклав тверді релігійні, культурні,правні,моральні та лицарські підвалини не лише для свого народу;за його зразком пізніше ставились держави на цілому сході,а зчасти й на півночі Европи.Церква завела Володимира до сонму святих наприкінці XIII століття.Хоч він і мав справді великі заслуги перед християнством,але потрібний був довший час , щоб цього великого монарха перетворити в святого.Поховано його було в Десятинній церкві поруч з його дружиною,грекинею Ганною, що вмерла на кільки років раніше за свого чоловіка.

- - - - - - " - - - - - -

Після смерти Володимира на протязі кількох літ тяглися заколоти між синами його,що народилися йому від різних жінок, з дитинства жили один від одного віддаль і не були тому здружені між собою,почували себе чужими один одному.Зчасти винний був тому сам Володимир.Згідно з стародавнім звичаєм,що був неписаним законом у князівській родині,головну спадщину після батька діставав його старший син,а після нього,по черзі,всі молодші брати його;далі,за ними в чергу ставали їх сини,зачинаючи з сина старшого брата ,і.т.д. Такий спадщинний порядок звався тоді л і с т в и ч н и м,тобто спадщиною по щаблях родини споріднення. Володимир мав на меті змінити цей порядок,наставивши своїм наступником одного з молодших своїх синів - Бориса,від грецької царівни Ганни.Старші брати бачили це і хвилювались.Володимир умер несподівано-і для себе і для синів,не встигши встановити нічого певного,і це спричинилось до того,що після його смерти зачалися такі самі династичні заколоти,як і після смерти Святослава,на початках князювання самого Володимира.Так само,як і тоді,в заколотах отих загинуло кільки молодих князів,в тому числі і намічений Володимиром в наступники молодий Б о р и с. Головна боротьба за київський трон велася між двома братами: С в я т о п о л к о м,що мав собі в союзниках печінгів і польського короля, та Я р о с л а в о м,якому допомогали Скандінави й германський імператор.Чотири роки боролись вони між собою жорстоко,вперто й кріваво;успіх переходив то на той,то на другий бік,аж поки остаточно не пощастило Я р о с л а в о в і.Переможений Святополк утік до середньої Европи й там десь "межи ляхи й чехи",як каже літопис,безвісно загинув.

Але на тому не скінчилося.Коли Ярослав сів князем у Києві, проти нього виступив старший за нього брат,син тої самої матері, що й Ярослав,-полоцької княжни Рогніди,-Мстислав,князь тмутарканський.Це був одважний войовничий лицар,що вдачою нагадував славного свого діда Святослава. Князівство Тмутарканське мало сусідами своїми грецькі колонії та войовничі,старої культури племена Кавказу.Сидючи на Кубані,серед великої небезпеки,майже відрізаний степами від батьківщини,Мстислав твердою рукою тримав передову на півдні варту Київської держави.Далеко - широко вславився він

своєю хоробрістю, як лицар, та вдалим військовим чином, як вождь. Складав про нього пісні вславлений в Київській державі поет Б а я н, оспівували його лицарські вороги касоги, сучасні черкеси, хоч він і переміг у герцю їхнього могутнього Князя Редедю. Як вказують місцеві етнографи, кавказькі племена ще й досі згадують його в своїх думах-піснях.

Брати зустрілися недалеко біля Чернігова. Стався жорстокий бій, незвичайно поетично описаний в літописах, Ярослав програв того боя. Та Мстислав не дурно був його братом не лише по батькові, але й по матері. Переможець, він запропонував Ярославові припинити боротьбу й полюбно поділити між собою владу над Київською державою. Брати погодились. Ярослав узяв собі правобережну Україну з Києвом та північні землі; Мстислав задовольнився Україною лівобережною та Тмутарканню. Згода між ними була міцною й непорушною, зоставшись такою до самої смерти Мстиславової в р. 1036. Тмутарканський князь умер безпотомний, - бо єдиний син його Остап докінчив своє життя за три роки до смерти батька, і Ярослав став з того часу єдиним князем на цілу Київську державу, - "бисть єдиновластець", - як говорить літопис. Винятком з того можна було б вважати лише білоруське князівство П о л о ц ь к е, де правили діти старшого сина Володимирового Із'яслава. Але Полоцьк, як про те буде згадка далі, мабуть таки не слід і ставити до обрахунку, бо це князівство цілу свою історію трималося від Києва осторонь, майже не приймаючи участи в спільному життю держави.

Князювання Ярослава було безпосереднім, органічним і яскравим продовженням часів Володимирових. Так само, як і батько, на початках Ярослав зміцнює державні кордони; на заході воює з Польщею, щоб ще раз відібрати від неї Ч е р в е н с ь к і г о р о д и; на півночі - підбиває наново деякі фінські племена близько Балтики, де ставить новий замок Ю р'ї в /пізніше Дорпат, нині - Тарту/, в честь свого християнського імени - Ю р і й; на півдні - нищить печенігів, виходить, - на межеах Київської землі, - за батьківські вали, ставить нові замки по Росі, під охороною яких відтворює в степах стару хліборобську колонізацію.

Одночасно з тим, як і батько, ретельно виконує Ярослав працю й щодо внутрішніх справ державних. Уже за першої половини його князювання входить до життя збірник судових законів, - У с т а в, чи С у д Я р о с л а в а, як звали той збірник сучасники Ярославові, - інакше - Р у с ь к а П р а в д а. У цьому У с т а в і зібрані писані і неписані закони, звичаї, що їх було поповнено законами, що видав їх сам Ярослав, його діти та внуки. Збірник той користався великим юридичним авторитетом, бо став він правним джерелом для судових законів на цілому сході Европи.

Йдучи в сліди традиції свого батька, видав Ярослав також і Ц е р к о в н и й У с т а в, в якому були зазначені права духовенства, як окремої верстви в державі, та правила церковного суду. Взагалі Ярослав з великою увагою ставився до церковного життя своєї держави. Він збудував багато церков; у Києві з них - поставив величний собор св. С о ф і ї, що дожив і до наших часів, З о л о т і В о р о т а з церквою на них, тощо; збільшив число манастирів, - за його допомогою повстала вславлена Київська П е ч е р с ь к а Л а в р а, що на довгі століття стала потім осередком не лише церковної, але й світської науки. Він наприкінці життя, зробив усе, що було можливе, щоб увільнити церкву Київської держави від якоїбудь залежности від Візантійського патріярха. Для того, не питаючись у

у Візантії, він настановив митрополитом згаданого вище киянина, І л а р і о н а, людину високих христіянських цнот, але зо смертю Ярослава справа та стала на півдорозі незавершеною.

Особливу увагу звертав Ярослав на освітні справи. Він збільшив число шкіл, заснованих Володимиром, а при церквах організував великі, як на той час, бібліотеки, якими користалися всі парафіяни. Щоб збільшити кількість книжок, він наказав переписувати старі книжки та організував переклади творів нових, що їх ще не було в мові церковно-слов'янській. Як цінувало високо населення ці освітні заходи Ярослава, видко з Іпатівського літопису, який характеризує цю справу такими словами: - Сталось, як буває: один виоре землю, другі посіють, а інші пожнуть і споживають багаті овочі з того. Так і в цьому було: батько Ярослава виорав і обробив землю, - просвітивши хрестом; Ярослав, син Володимира, засіяв книжними словами серця вірних, а ми пожинаємо, користаючись книжною наукою. -

Ярослав вів найжвавіші міжнародні зносини, і його ім'я високо поважалося в Европі. В наслідок того сталося так, що всі европейські видатніші династії поріднилися з ним, бо за тих часів це був майже єдиний спосіб виявити і закріпити міжнароднє приятельств, союзні чи дружні взаємовідносини між державами. Сам Ярослав був жонатий з дочкою шведського короля, кілька його синів з німецькими принцесами, один - з візантійською; дочки його були за королями - польським, угорським, норвезьким, французьким. В гостях же в київського князя безнастанно змінялися члени різних европейських династій, шукаючи протекції, допомоги, союзу чи просто - товариського зближення та веселих лицарських забав у славному великому місті. Бо ж Київ, за часів Ярослава, став багатим культурним, привабливим містом, рівного якому, - коли не говорити про Візантію, - мабуть таки не було в тодішній Европі. До так званого С т а р о г о Г о р о д у син Володимира додав ще новий, кілька разів більший, оточив його високими стінами та валами, прикрасив палацами, та церквами, що їх будували найліпші будівничі на візантійський зразок. Це вже була справжня велика столиця великої держави, і недурно, як про це згадувалося вище, европейські хроністи звали тоді Київ суперником Царгороду, окрасою християнської віри на сході.

Ярослав помер в р. 1054, - 76 - ти літ; поховано його було в збудованій ним церкві св. Софії. І нині там переховується його мармурова труна, вкрита чудовими різаними везерунками. Нащадки дали йому прізвище М у д р о г о.

Л е к ц і я ш о с т а.

Доба уділів. Князювання Ізяслава, Всеволода, Святополка, Володимира Мономаха та Мстислава.

Після смерти Ярослава Мудрого розвинулась так звана доба у д і л і в. Уділами в Київській державі віддавна звали ті частки державної території, які давалися кожному членові династиї для прожитку його та для виконання ним його обов'язків князя. Такими частками звичайно були князівства, заселині окремим українським чи неукраїнським племенем, або - видатніші міста та замки. Кожний член київської династиї мав право на таку частку вже тому, що він був син князя і сам - князь. Бо за тих часів і князі і увесь

народ, - і це не лише на Україні, амайже в цілому світі, - і не так ставились до держави, як ставимося ми тепер, і інакше , ніж ми,розуміли її. Для наших предків держава була своєрідним маєтком князівської родини, її власністю, і державну територію князі розподіляли між собою так, як хотіли, - тобто, як то їм наказував їх родинний звичай. Вище було вже наведено про ліствичну спадщину, - спадщину по щаблях спорідненння та родинного старшинства,- що була стародавнім звичаєм, неписаним законом в родині київських князів. Згідно з цим звичаєм князі більше-менше й розподіляли між собою землі, міста та князівства, що входили до складу Київської держави.

Щоправда, вже й тоді князь не був єдиним державним чинником. Поруч з ним мали свою силу й свої державні права народне віче й бояри. Але династія мала стверджені традицією спеціяльні функції й привілеї особливі, серед яких було й верховне право на державну територію. Уже по силі народження свого, уже тому, що він був членом князівської родини, князь був верховний вождь, суддя, законодавець.Старший у родині мав виконувати свої князівські обов'язки для цілої держави, - тому князював у Києві, бо це був найстарший трон у державі. Всі інші князі,в залежності від родинного старшинства, виконували свої обов'язки в уділах, підлягаючи Київському князеві, що мав бути їм усім за батька. Коли вмирав Київський князь, то старший після нього в родині з свого уділу переходив до Києва, а на його місце став старший після нього, на місце якого ставав дальший черговий старший, - і так мало бути аж до кінця, тобто до наймолодшого князя, до найменшого уділу. Кожний член династії, таким чином,мав право сподіватися, що доживши певного віку й перейшовши всі щаблі родинного старшинства, стане й він колись Київським князем. Права цього позбавлені були лише так звані князі - і з г о ї, що їх батьки вмерли, не князювавши в Києві.

На початках історичної доби Київської держави князівська родина була нечисленною, а випадки й заколоти часом зводили всю династію до єдиного князя. Невигоди спадщини по щаблях тоді не мали тому реального значення. Але коли династична родина розмножилася, розпалася на окремі розгалуження, що були між собою в дуже далекому спорідненні, справа обернулась своєю негативною стороною.Стало неможливим пережити всіх своїх старших родичів, щоб на основі спадщинного закону дійти легально до головного київського трону; крім того, спорідненння так заплуталося, що годі було й розібратися, хто з князів старший, хто молодший. Далі, - багато княжих родин, як виявилося з часом, були тісно зв'язані з місцевими інтересами чи то вихованням серед того або іншого племени, чи то там, що їх приватні маєтки знаходились у такій а такій землі, чи то просто тому, що вони там народилися, виросли й прожили цілий вік, і те плем'я, те місто,та земля стали їм найближчими з цілої київської держави. Такі князі часто в рішучий спосіб противилися застосованню спадщини по щаблях до їх земель, відмовлялись виїжджати з них до іншого князівства, хочби й старшого, а свою не віддали нікому, крім своїх синів. Траплялось і так, що дійшовши по черзі до головного київського трону, вони приймали титло Київського князя, але до Києва не переїжджали, а зоставалися в себе дома, в землі, де вони народились.

Рівнобіжно з цим процесом у межах династичної родини, - в окремих землях і серед окремих племен, що входили до складу Київської держави, переходив другий процес, аналогічний з династичним,

і ці два процеси посилювали один одного. Бо ж, - як це буває у усіх многонаціональних чи многоплеменних державах, - і в Київській державі одночасно з розвитком сили, багатства, освіти й свідомости, стало наростати почуття відокремленности племенної, національної, чи навіть впрост провінціональної.

Першими виявили себе в цьому напрямі білоруси та їх головне князівство Полоцьке. Боротьбу за своє відокремлення розпочали вони ще за часів Володимира Великого, який звоював їх князя, оженився з його дочкою, а його землі приєднав до Києва. Літопис не дає нам точних відомостей про перебіг тої боротьби, заміняючи їх легендарними переказами. Але реальним є той факт, що вже сам могутній Володимир розсудливо волів не противитися білоруським домаганням, і лише до певної міри притамував їх, давши ще за життя свого Полоцьку в князі свого старшого сина Ізяслава, що по матері був внуком останнього місцевого князя, і цим актом, так мовити, відтворив свійську династію. Наступникам Володимира так само доводилося вести боротьбу з полоцькими князями, - іноді навіть дуже гостру, що кінчалась для них часом і в'язницею, а одного разу й висилкою їх на еміграцію, - на грецькі острови в Іонійському морі. Але київські князі врешті завжди відступали в тій боротьбі назад. Нащадки ж Ізяслава, утворивши з своєї родини полоцьку династію, продовжували князювати серед білорусів, з свого боку, однак не виявляючи найменшої охоти втручатись до справ Київського князівства. І стався навіть такий випадок, що, коли один із них, - дуже талантовитий князь Всеслав, - в часи заколотів у Києві, - збігом обставин і проти свого бажання, бо сидів на той час у київській в'язниці, - з волі збунтованих киян опинився на київському троні, то він надану йому владу київського князя використав лише на те, аби втікати з Києва до свого рідного Полоцьку.

Те саме почуття відокремленности, ті самі змагання росли й розвинулися і в великоруських землях. З ними так само точилася боротьба, але з тою відміною, що князі, які почували себе великорусами, бо виросли, закорінились і заступали ті землі, оберігаючи свої князівства від втручання головного Київського князя, самі іноді дуже болюче втручалися до київських справ. Так, коли один із них Володимирсько-Суздальский князь Андрій Боголюбський, здобув був собі силою київський трон, то не оселився в Києві, а свою перемогу використав лише для того, аби дощенту ограбувати багате місто.

У чисто українських землях, замість національних набирали с сили місцеві провінціяльні інтереси, які також тягли до відокремлення. Найбільш яскраво, - і то дуже рано, - виявився цей останній процес на західній переферії українських земель київської держави, а саме, в сучасній Галичині. Пояснити це можна тим, що ці землі економічно, географіяно, а по части й культурно, зв'язані були більше з середньою Европою, ніж з своєю метрополією - Києвом. Менш яскраво та в інших формах зазначався той самий процес і в землях Лівобережної України, заселених стародавнім племенем сіверян. Але тут він мав характер не стільки одриву від держави, скільки династичного суперництва.

Вказані два процеси, - серед окремих племен та серед династії, - зійшлися до купи, і інтереси їх переплелися, і в наслідок того на території єдиної київської держави з часом з'явилося кільки держав, споріднених між собою національно чи зближених династич-

но, але майже самостійних. Одна й та сама князівська київська родина, - Володимирове плем'я, як зве її літопис, - дала паростки, що з них виросли місцеві суто національні династії українські, великоруські, білоруські. Князі тих династій до якогось часу ще пам'ятали про своє споріднення, і це причиняло остаточне розірвання державного зв'язку між їх землями; але що до їх всіх інших справ, вони почували вже себе щирими представниками тих національностей, над якими вони були князями.

Літописи, а за ними й вчені й історики майже до наших днів, вважали, що цей період уділів, оті процеси династичного, національного та провінціяльного партикуляризму, що переходили в супроводі свари, крамоли, війни, боїв, і т.п., - спричинилися до занепаду Київської держави, сила якої малілá від того на протязі двохсот літ по смерти Ярослава Мудрого, поки остаточно не запала під ударами татарських орд. Коли б, мовляв, князі жили дружно, як брати, коли б слухались київського князя й допомагали один одному, як то їм наказував родинний закон, - того б не сталося, і київська держава стояла [1]досі. Дещо правди в цьому погляді єсть, але він надто сумарний, і тому й однобічний, бо все зводить до одної точки, до одної причини, - та й то більше формальної, - до князів. Явна річ, - коли б наші стародавні князі всі були святі янголи, було б не зле для київської держави й для її народів. Але були вони такі самі, як і всі тодішні монархи, не гірші й не ліпші, та й не від волі князів залежить доля держав і народів.

Київська держава за тих часів, - а то була доба середньовіччя, внутрішне переживала той самий історичний процес, ту саму еволюцію, які характерні для цілої тодішньої Европи, тільки що там вони мали іншу назву, а до певної міри й інші зовнішні форми. Це був, так мовити, інкубаційний період, в якому зачиналися й виростали зародки історичних держав і націй, які пізніше лише довершували свій розвиток. В Европі це переходило в рямках феодального порядку, у нас - в межах удільної системи, але суть еволюційна була та сама. Так, велика західня імперія Шарлеманія, складена наприкинці VIII століття з різноманітних народів та земель, але через кільки десять років роспадається на самостійні національні держави. Ці держави з часом розбиваються в свою чергу на окремі національні чи провінціяльні князівства абокоролівства, як їх звали в Европі. На території сучасної Франції існували Іль-де-Франс, Бретань, Бургундія, Прованс, Навара, тощо. В Еспанії - Арагонія, Кастілія, Леонія та інші. В Італії-дрібні королівства ще в XIX столітті. І це був в основі своїй здоровий рух, бо означав він собою внутрішній зріст сили, багатства й культури, окремих народів та земель, бо виявлявся він на тлі повищеної національної чи провінціональної свідомости, щозавжди тягне за собою змагання до більшої чи меншої політичної самостійности.

Германія, наприклад, як відомо, майже до наших днів дожила в стані такого подроблення на окремі держави та землі, хоч її населення й належить до одної національности. І саме тому, що вона була така подроблена політично, ніде може в Европі не було такої високої місцевої культури, як у Германії. Бо ж місцеві князі та населення піклувались не одною якоюсь головною столицею, а кожний - своєю, своїми більшими чи меншими містами своїми околицями. Тому то германська цивілізація росла, так мовити, не тільки

вгору,в одному місці,але й в ширину,розвиток її йшов не лише інтенсивно,але й екстенсивно.Тому то Германія була така багата на університети,школи,храми,на всякого роду культурні пам'ятки, що розкидані були на цілій її території,а не скупчені всі в одному-двох великих містах,як то бувало скрізь в політично зцентралізованих країнах.

А будова Київської держави була якраз дуже подібною до будови середньовічної Германської імперії.Київський князь,-поминаючи його титло й деякі інші істотні відміни,-для сходу Европи був тим самим,що давній германський імператор для Европи середньої. Обидва вони були старшими,першими серед своїх князів,юридично стояли на чолі,але фактично сила їх майже виключно залежала від сили того князівства,на яке вони спиралися.Тому вони бували то такими могутніми,що їм корилися всі ,то такими немічними ,що їх ніхто не боявся і не слухав. Із-за трона германського імператора йшли свари, точилися війни,як і з-за трона київського князя. Так само германських імператорів було скидувано й переслідувано могутніми ворогами-чужими,близькими їм чи спорідненими німецькими князями - їх васалами,як то траплялося часто й Київській державі. Уже старший син Ярославів Ізяслав,викинутий братами з Києва,шукав захисту й допомоги в свого свояка германського імператора Гайнріха IУ. Але той імператор не міг йому стати в пригоді,бо якраз в цей час опинився був майже в такому самому стані,як його київський свояк.

Так само,як у давній Германії, і в Київській державі місцеві династії та населення піклувались біля своєї ближчої батьківщини,прикрашаючи своє головне місто,підносячи добробут своєї території.Розсада державности,права,закону,віри,цивілізації взагалі ,посіяна в Києві його великими князями,розносилась їх нащадками та оточенням по менших центрах,де вона рясно приймалася і часом буйно процвітала.І як колись ,за Володимира та Ярослава, Київ наподоблював Візантію,так після них менші центри,столиці окремих князівств наподоблювали Київ,пересаджуючи до себе зовнішню й внутрішню культуру його й пристосовуючи одночасно з тим її до місцевих національних чи провінціяльних особливостей своїх. І досягли таких результатів,що,наприклад , навіть про наш другорядний стародавній Володимир на Волині чужинці говорили,що такого гарного міста вони не знають у цілій Германії.

Київська культура широким потоком лилася по цілому сході Европи.По київському зразку ставилась і державна будова окремих князівств.Та сама спадщина по шаблях,ті самі закони,права й звичаї, відносини між князями та князів і населення.І не самий цей процес,що означав собою нормальний і здоровий розвиток окремих народів та провінцій,спричинився до занепаду Київської держави.Внутрішні справи заколоти,явна річ,її послаблювали,але ця послаблення, цілком природне для всіх много-національних і много-земельних держав на певному щаблі їх еволюції ,вона з часом перенесла б так само,як перенесли її й інші европейські держави.Завалили Київ не самі внутрішні процеси,а те,що вони йшли не в чистому,так мовити,вигляді,як то було в Европі,а в супроводі непосильно тяжких зовнішніх обставин,викликаних географічним положенням.Цими обставинами були впливи степу,столітній натиск кочових східніх орд, про який згадувалося вище та який скінчився татарською катастрофою. Такої катастрофи не витримала б ані одна з тодішніх европейських держав.

Історію Київської держави від смерти Ярослава Мудрого до занепаду Києва від татарської сили в історичній науці звичайно поділяють на два періоди. Перший, означений роками 1054-1132, коли київський головний князь є одночасно й самим могутнім князем у державі, хоч поруч з ним існують уже й інші сильні князі, які часом не без успіху виступають на боротьбу з ним за київський трон. Другий -з р. 1132 до р. 1240, коли київський трон зостається ще метою впертої боротьби між сильнішими князями бо володіння Києвом надає князеві славу й пошану, але коли сам собою Київський князь перестає вже бути наймогутнішим князем держави. В цей останній період за Київ боролися не тому, що з Києвом була зв'язана верховна влада в державі, а тому, що Київ був найбільшим торговельним, найкультурнішим, найбагатшим, найславнішим містом на сході Европи. Після р. 1240, коли Київ силою здобули татари, він перестає вже бути центром політичної уваги й зачинається його животіння, яке скінчилося для нього з часом політичною смертю.

- - - " - - -

Після Ярослава Мудрого, більше-менше згідно з ліствичною спадщиною, Київська держава була поділена на уділи між князями в такий спосіб: 1/ І з я с л а в дістав Київ, а мав крім того ще Турів, Новгород та Псков; 2/ С в я т о с л а в був князем Чернігова, Мурома й Тмутаркані; 3/ В с е в о л о д мав Переяслав, Ростов, Білоозеро; 4/ І г о р князював на Волині; 5/ В я ч е с л а в -у Смоленську; 6/ Р о с т и с л а в - у Галичині і 7/ В с е с л а в, з родини Ізяслава, сина Володимирового, князював у білоруському Полоцьку. Згідно з словесним заповітом Ярослава та з родинним правом князів, І з я с л а в о в і, як старшому серед них, всі його брати-князі мали коритися, як батькові, бо був він головним Київським князем. Але той заповіт і те родинне право були порушені вже за його князювання. На початках все йшло гаразд. Три старші брати: Ізяслав, Святослав та Всеволод, -що були найсильнішими князями в державі, заклали між собою братній союз, разом видавали нові закони, радились між собою в усіх загальних державних справах, спільно виступали на оборону батьківщини, організуючи великі переможні походи проти степових орд половецьких, які з особливою силою тиснули в той час на південні князівства Київської держави, руйнуючи її хліборобську господарку, перерізуючи її торговельні шляхи до Чорного моря та на схід. Але з часом між братами запанувала незгода. Молодші з них обернулись проти старшого, вигнали Ізяслава з Києва, і він мусів був, на протязі майже трьох років, тинятися по Европі, прохаючи допомоги то, як згадано вище, у германського імператора Гайнріха ІУ, то в його ворога - римського папи Григора УІІ, то в польського короля. За допомогою цього останнього в р. 1076 Ізяслав повернувся до Києва, але нещастя переслідувало його і вдома бо в скорому часі після того в поході проти одного з буйних племінників своїх, в бою наложив головою. Князювання Ізяслава Ярославовича тяглося з перервами з р. 1054 до р. 1078.

Після смерти Ізяславової на київському троні сів його брат Всеволод, бо старший за нього С в я т о с л а в помер за два роки перед тим. Як на той час, Всеволод був блискучий монарх. Був він всебічно освічений, знав п'ять чужих мов, провадив широкі й далекі закордонні зносини. У міжнародньому світі, здавалося, він поновив часи свого батька Ярослава. Сам був жонатий з грецькою

царівною, сина свого, славного пізніше Володимира Мономаха, одружив з англійською королівною, внука Мстислава - з шведською, а дочку видав за германського імператора. Особливо пощастило Всеволодові в його сині. Сам Всеволод працював, головним чином, у площині закордонної політики, а син його, талановитий, енергійний, хоробрий і розсудливий Володимир Мономах, бився за нього з усіма ворогами його, провадив усі більші й менші внутрішні справи князівські, зменшуючи тим працю й клопоти батькові й набуваючи собі великого досвіду державного на майбутнє. Всеволод князював у Києві в роках 1078-1093.

Після смерти свого батька Володимир Мономах міг би стати зразу ж київським князем, бо дістав од нього великі уділи, бо здобув уже собі велику популярність і славу в державі, бо за нього, крім того, стояли й кияне, аби він був київським князем. Але, згідно з родинним правом, київським князем мав стати не він, а старший за нього внук Ярослава Святополк, і Мономах лояльно відмовився від своєї кандидатури на користь Святополка, бо не хотів переступити стародавній звичай династичний.

Двадцять літ тяглося київське князювання С в я т о п о л к а, але цілий цей час означено не стільки іменем самого Святополка, скільки державним чином його брата в других Володимира Мономаха. Мономах був вірним союзником київському князеві, сталим його дорадником і співробітником; як і при батькові, піклувався він усіма важливими справами Київської держави.

Великим внутрішнім лихом тодішнього часу були оті, вказані вище, свари, заколоти та усобиці між князями, що ніяк не могли поділити між собою окремі князівства. Щоб запобігти цьому, за думкою Мономаха, скликано було з'їзди князів, свого роду князівські сойми; один із них відбувся в Любечі біля Києва в р. 1097, другий - у Витичеві, теж недалеко від Києва, в р. 1100. На тих з'їздах затверджені були місцеві династії, і головні землі усталено за князями в такий спосіб: 1/ Головний київський князь С в я т о п о л к мав Київ, Волинь, і Турів; 2/ В о л о д и м и р М о н о м а х - Переяслав, Смоленск, Новгород, Поволжя; 3/ Діти С в я т о с л а в а, сина Ярославового - Чернігівські землі і 4/ В с е с л а в - Полоцк. Складено було на тих з'їздах також різні, меншого значення умови між князями, вирівняно непорозуміння, видано кілька загально-державних законів.

Другим, ще важливішим, - на цей раз уже зовнішнім лихом київської держави вже здавна були, - так само вказані вище, - напади степових кочових орд. На цей час це була могутня войовнича орда половецька, що своїми безнастанними грабіжницькими виправами руйнувала вкрай південні простори Київської держави. З ініціятиви Володимира Мономаха, з'їзди пильно взялися до цієї справи, заклавши загально-князівський воєнний союз, спрямований на половців. Проти них, в степи, виряжено було кілька великих походів під проводом Мономаха. З них - походи р. 1103 та р. 1110 скінчилися великою перемогою над кочовниками; половців було загнано за Дон і на довший час, - майже на півстоліття, - Київ мав нарешті спокій з боку степів. Ті походи спричинилися до великої популярности Володимира Мономаха; як говорить літопис, - слава про нього йшла до далеких країв, до греків, угрів, ляхів, чехів, аж зрештою дісталася й до Риму.

Святополк князював в роках 1093 - 1113. Після смерти цього князя на київському троні сів таки В о л о д и м и р М о н о м а х, хоч і тепер ще він не мав на те права, бо живі були ще князі, старші за нього по щаблях родинного старшинства. Але на цей раз він уже й сам не вагався, - так виразно виявилася воля киян щодо цього,

так яскраво зазначилася загальна князівська згода. Ставши київським князем, Мономах не мав чого міняти в собі, ні в своїй політиці, бо вже десятки літ до того, - за часів батька та свого брата в других, - був він головним чинником у Київській державі. Тому за свого князювання в Києві він лише продовжував усе те, над чим працював і досі; лише тепер праця та прибрала ширшого розміру й більшої сили.

У площині закордонної політики Мономах ішов по лінії, зазначеній свого часу ще його дідом Ярославом Мудрим, і продовженій його батьком Всеволодом. Він поновив і поширив свої зв'язки з близькими й далекими західньо-европейськими державами, а на Балканах змагався був відтворити стародавню традицію Святослава, нитка якої обірвана була двісті літ тому трагичною наглою смертю славного лицаря-князя. Дочка Мономаха мала сина, по батькові-грецького царевича. Для цього внука, що походив по матері з "племени Володимира", дбав Мономах один час здобути Болгарське царство, спосилаючись на стародавні права, на договори, на походи Святослава, його панування в Болгарії, тощо. Але справа ця не дійшла до доброго кінця. Дипломатичним шляхом годі було її вирішити, а для успішного воєнного чину на далеких Балканах Київська держава, хоч і мала вона на чолі Мономаха, була вже заслаба, бо була майже відрізана від Чорного моря, бо все-таки небезпечними були великі шляхи суходільні.

У внутрішній політиці Володимир Мономах продовжував так само свою попередню чинність. Для князів цілої держави був він таки батьком та авторитетним арбітром. Ласкавим словом, а коли воно не помагало, то твердою й сильною рукою тримав він їх під своїм послухом, вирівнюючи всі непорозуміння, заглажуючи всі тертя поміж ними. Так само ставився він і до всіх інших верств населення, а особливо його ласкою користались найнижчі верстви селянські, в яких він уже тоді, як це видко з його промов, бачив основу нації й силу держави. Багато свого часу й праці присвячував Мономах справам судовим і законодатним, спрямованим на охорону широких мас народніх. Відомі його суворі закони проти лихварства, його людяні нові закони про так званих закупів, тобто, про робітників, міських та сільських, що мусіли були відробляти тяжкою підневольною працею запозичені ними гроші.

У своєму славному заповіті дітям, - що став пізніше улюбленим читанням серед населення Київської держави і взагалі є одним із найцінніших літературних документів князівської доби, - Володимир Мономах пише: - Самі розсудіть удовицю, не дозвольте сильним кривдити ані вбогого селянина, ані вбогої вдовиці, ані в селах, ані на полях. Нагодуйте бідного, зважайте на всіх. Одвідайте хорого, проводіть мерця, не минайте нікого, не привітавшись, не сказавши доброго слова... - Він сам так і робив. Був ласкавий і добрий до всіх людей, багатих і бідних, а особливо, як вказано вище, піклувався він і завжди пам'ятав за селян, що провадили тоді свою хліборобську господарку під сталою загрозою з боку кочових орд.

За життя Володимира Мономаха став для князів і для народу цілої держави, як вказує літопис, патріярхом, а по смерті наші літературні пам'ятки одноголосно вказують на нього, як на зразок для всіх князів і для всіх громадян. Бо ж об'єдналися в ньому в щасливій гармонії всі цноти великого монарха і цноти громадянина, - явище таке рідке в політичній історії народів.

В о л о д и м и р М о н о м а х упокоївся р. 1125, після дванадцятилітнього князювання в Києві, після півстолітної державної праці, на 73 році свого життя. І такий був, - за життя і після смерти, - великий авторитет цього князя, що без якихбудь заперечень, без якої-

будь проти-кандидатури на київському троні сів старший син його М с т и с л а в, хоч і багато ще жило князів, які були за нього старші по щаблях споріднення. Семилітне князювання Мстислава в усьому було безпосереднім продовженням князювання його великого батька. Воно перейшло тихо, спокійно, без важливих заворушень і усобиць, без якогось більшого непокою з боку степів. Мстислав користався загальною повагою; його шанували князі й народ і закордонні сусіди. Правив він з добротою, - як зазначає літопис, був справжнім головним князем у державі, як і його батько. Упокоївся р. 1132.

Л е к ц і я с ь о м а.

Боротьба за Київ та її розмах. Київський князь Святослав. Київські погроми р. 1169 та р. 1205. Татари. Занепад Києва. Доля земель та князівств Київської держави.

Після смерти М с т и с л а в а майже всі землі Київської держави дістали-кожна свою власну місцеву династію. Винятком залишилось лише Київське князівство, - саме тому, що воно було не стільки окремим князівством, скільки символом фактично порушеної, але офіційно додержуваної державної єдности. Населення Києва та Київщини, якому не дуже то ходило про той символ, всіма силами й всіма способами добивалося того, аби встановити й для себе династичну сталість, а зокрема, щоб київською династією стала родина останнього князя Мстислава. Але по дорозі їх змагань непереxідною перешкодою стояла київська державна традиція та родинні права інших князів, що претендували на Київський трон. Бо ж Київ мав за собою не лише офіційне, але й цілком реальне першенство, - культурне, моральне й матеріяльне, - поміж усіма тодішніми містами, і кожному князеві хотілося закінчити свою монархічну кар'єру князюванням у Києві. А тому, що як це було вказано вище, Київське князівство, підточене безнастанними нападами степових орд, змаліло територією й населенням своїм й немало вже колишньої могутности; тому, що інші князівства самі собою були вже сильнішими за князівсво Київське. - Тому й боротьба за Київ за цей період, звелася до боротьби за номінальну, але почесну зверхність між могутніми не київськими князями, представниками чужих, а іноді й ворожих до Києва династій. Київ, як мяч, став переходити з рук одного князя до рук другого. У другій половині XII ст. маємо, наприклад, одного такого, мало цікавого в інших відносинах, князя Р ю р и к а, що на протязі свого життя сім разів добоювався до Київського трону та все не міг усидіти на ньому довший час. Переможники, захопивши на певний час багате й славне місто, дбали всебічно для себе використати свою перемогу, і Києву доводилось за цей час переживати й те, чого він одвіку не зазнавав, а саме-грабування, - і то вчинене не чужими, а князями тої самої держави, столицею якої він числився.

До боротьби за Київ, в той чи інший спосіб втягнуто було всі землі й князівства Київської держави; іноді ж приймали в ній участь навіть і европейські сусіди, близькі й далекі. До якого напруження доходила вона, видко хочби й з того, що коли, скоро після смерти Мстислава, вибухла збройна усобиця з-за Києва, між молодшим сином Мономаховим Ю р и є м, князем Суздальським та його племінником, внуком Мономаховим І з я с л а в о м Мстиславовичем, то по боці першого стали:

великоруські землі з Суздалем та Володимиром Залісским на чолі, Чернігів з половцями, Галичина, грецький імператор, тощо; а по стороні другого були: Київщина, Волинь, Переяслав, Смоленск, Новгород, королі - польський, угорський, чеський. Боротьба між дядьком та племінником тяглася довго, велася вперто з мінливим успіхом. Не припинила її навіть смерть старого Юрия, бо після нього претендентом на Київський трон став його син суздальський князь Андрій Боголюбський. Андрій надав цій боротьбі незвичайно гострий, жорстокий характер. До нього усобиці між князями відповідно мало відбилися на населенні. Воювали та билися між собою, головним чином, князі, їх дружини та порівнюючи невеликі наймані військові частини. Населення лише в рідких випадках приймало в тому участь - тоді, коли усобиці безпосередне загрожували його інтересам або коли справа того чи іншого князя надто вже припадала йому до серця. Андрій Боголюбський завів до боротьби й населення. Крім дружини - десятками тисяч приводив він своїх суздальців до Київщини, чужої їм національно землі, яку вони пустошили, руйнували, нищили. У добробуті Київської землі Андрій не був заінтересований, скоріше - навпаки. Його старий батько Юрий, представник попереднього ще покоління, вірний був ще давній князівській традиції, і, борючись за Київ, хотів там князювати, як старший князь. Сам Андрій Боголюбський, вихований на півночі, наскрізь перейнятий таємними настроями. В історії він виступає, як перший типовий великоруський князь, що йому київські традиції не лише чужі, а навіть ворожі. У боротьбі за Київ йому ходило не про те, аби там князювати. Метою його було остаточно підірвати силу Києва та Київського князівства, аби на їх місце поставити своє національне князівство з його новою столицею - Володимиром Заліським, що на Клязьмі. Тому, скориставшись тимчасовим військовим успіхом, Андрій Боголюбський заволодів Києвом, але в Києві князювати не захотів. Натомість суздальський князь тяжко зграбував багате місто. Постраждало від нього не лише саме населення, але й манастирі та церкви, - навіть найславніші між ними, як Св. Софія та Десятинна. Як подає літопис, - храми горіли, християн убивали, з церков забирали ікони, книги, ризи й дзвони, щоб одвезти оте все до Володимиру. Ще перед тим, за часів свого батька, в одному поході, взявши київську передову фортецю Вишгород, Андрій Боголюбський украв з тамошньої церкви вславлену чудесами старовинну ікону Божої Матери, що дістала пізніше назву Володимирської; тепер ще до того Суздальський князь обдер у Києві Золоті Ворота, щоб було чим прикрасити таку саму браму в свойому Володимирі. Сталася ця подія р. 1169.

На деякий час відгомін старої слави Києва залунав за князя Святослава з Чернігівської династії, що сидів на київському троні в роках 1176 - 1194. Це був розсудливий, поважний і побожний князь, що заслужив собі в літописах, - єдиний після Володимира Мономаха - назву патріярха князів і народу. Головним державним чином його була боротьба з половцями, що за його часів знову підвели були голову в степах. Святослав ходив на них походами, складаючи для тої мети спілки й союзи з іншими князями, й загнав їх знову далеко в степи. За його панування трапився такий випадок. Один із чернігівських князів, далекий родич Святославів Ігор, з братом своїм Всеволодом, прагнучи слави лицарської та бажаючи прислужитися батьківщині, вирушив на половців з невеликими силами. Спочатку молодий князь мав успіх, пізніше - попав у полон. Випадок сам собою незначний, таких подій за тих часів траплялося більше. Але він залишився в пам'яті народній та в історії тому, що той похід Ігоря був оспіваний найбіль-

шим поетом українського середневіччя,з імени на жаль,невідомим, в його великій поемі "Слово о полку Ігореві".Це був блискучий твір, що йому рівного не мало тодішнє европейське письменство.Автор "Слова" дає таку характеристику князеві Святославові"-Ігор з братом розбудили силу половецькую,що її приспав був Святослав,грізний великий князь Київський.Він притлумив її своїми полками могутніми, мечами сталевими; наступив ногою на землю Половецькою,притоптав яри та гори,висушив болота й води, а поганого хана Кобяка з-над моря вихопив,з-посеред залізних полків половецьких,-і упав Кобяк у Києві,в світлиці Святославовій.Німці й венеціяне,греки й Морава співають славу Святославові.

Смерть Святослава р.1194 стала приводом нової жорстокої боротьби за Київ,від якої нещасне місто знову тяжко постраждало.Ті самі суздальці,тимчасово захопивши Київ р.1203.,зграбували й понищили його ще гірше,ніж то був зробив їх князь Андрій Боголюбський р.1169.Ці два погроми підірвали вкрай політичну силу Києва.Але це старе,культурне місто,з активним населенням,географічно незвичайно щасливо поставлене,таїло в собі такі великі можливості,що,без сумніву,на протязі якогось недовгого часу,загоїло б завдані йому рани,розцвіло б і змогутніло б з новою силою,коли б не надійшла б на нього нова історична біда,яка вже була для нього непосильна.Бо ж невдовзі зі сходу з'явилася нова степова орда,на цей раз-татарська,що спричинилася до київської державно-політичної катастрофи.

Останні десятиліття перед появою татар - в степах було порівнюючи тихо.Половецька орда,що так докучала була південним князівствам Київської держави,втратила свій войовничий запал,стала замирятися.Половці зачали переймати звичаї й побут од українців,багато з них хрестилося,половецькі князі видавали своїх дочок за українських князів,маси народні були вже близькі до того,щоб остаточно закинути своє кочовництво та перейти до хліборобської господарки, змішавшись та злившись з українським населенням,як що сталося за давніх часів з багатьма меншими ордами степовими.Поява зі сходу татар не дала тому процесу довершитися.

На Україні татари поперше з'явилися р.1223. Це було військо монгольського завойовника Темуджина, що підбив перед тим багато країн середньої Азії,нещадно їх руйнуючи.Військо те прийшло з Персії через Кавказ і насамперед накинулась на половців,бо були вони їм першими по дорозі.Розбиті половці звернулися до українських князів за допомогою,і князі на великому з'їзді встановили їм допомогти,бо побоювались,що татари,знищивши половців,самі сядуть на їх місці й будуть для Київської держави ще небезпечнішими, ніж їх попередники.На річці Калці,сучасному Кальміусі стався великий бій.Українські війська були розбиті дощенту;в бою загинуло кілько князів і десятки тисяч вояків,сам тодішній Київський князь Мстислав попав до татарського полону.Але татари використали на цей раз свою перемогу лише на те,аби пограбувати лівобережну Україну,після чого вони подалися назад до Азії.

Через кілька літ після того вмер Темуджин,і один із його внуків Батий, на долю якого припала західня частина держави Тамуджинської, задумав поширити свою владу й на Київську державу. Р.1236 розпочав він страшний свій похід з Азії на захід.По дорозі він погромив останки поволозьких болгар,а за ними напав на великоруські землі Київської держави.Батий нещадно спустошив Рязанські землі,Суздальське князівство і йдучи ввесь час у північно-західньо-

му напрямі, дійшов майже до самого Новгороду, але тяжкі незвиклі для кочовників північні дороги примусили його повернути назад.

Р.1239 орди Батия з'явилися на українських землях. Вони йшли цілим народом до чужих земель, -з жінками й дітьми, гнали перед собою худобу свою, на возах везли все своє майно. Частина орди пішла на Переяслав, друга-на Чернігів. Лівобережна Україна була ними знищена до тла; міста попалено, замки зруйновано, людність, що не встигла втікти, забито чи пограбовано. Не помогла й хвороба, розпачлива оборона, яку зустріли татари майже по всіх містах і замках, -особливо в Чернігові та в Переяславі.

Р.1240 надійшла черга Києву. Татари підійшли до нього пізньої осени, вичекали, поки стане Дніпро, перешли льодом і обложили місто. Київ на той час належав Д а н и л о в і князеві Галицькому, а на чолі оборони стояв його воєвода Дмитро. Хоч і як тяжко жилося Києву за останні десятиліття перед татарами, але все ж зостався він найкращим і найбагатшим містом на сході Европи. Батий, що добре знав пишні азіятські міста, захопився київською красою й запропонував воєводі Дмитрові здати йому місто без бою на певних умовах. Дмитро, порадившись з князями, відкинув ту пропозицію.

Темною хмарою обложили татари Київську столицю. Літопис говорить, що за скрипом татарських степових возів, за кінським іржанням, за верблюжим криком у місті Києві люди не чули голосу один одного. Але кияне трималися твердо під проводом воєводи Дмитра. З далекого азіятського сходу татари принесли з собою високу, як на тодішній час, військову техніку, особливо щодо облоги міст, маючи для того складані відповідні машини. Навколо київської фортеці поставили вони могутні тарани і всі ночі та дні розбивали ними замкові грубі стіни. Зробивши в мурах пролом, татари кинулися до середини й зустріли там воєводу Дмитра з його військом. Ломилися списи, розбивалися щити, стріли притьмарили світ Божий, -так описує літопис ту розпачливу оборону. Татар було більше, вони перемогли й проломилися до замку. Але були вони такі виснажені боєм, що мусіли стати на цілоденний спочинок. Коли ж, спочивши, знову рушили наперед, то побачили з подивом, що за цей час кияне обкопали ровами, завалили валами великий цвинтарний простір Десятинної церкви, що стояла майже в центрі Київського замку, і знову стали до бою. На цей раз бої тяглися недовго. Татари зломили останній спротив потомлених киян, перейшли тимчасові вали та окопи й вірвалися на цвинтар Десятинної церкви. З розпуки та з страху жінки й діти тисячами кинулися звідтам до церкви, масово натовпилися на її хорах; церква не витримала тої ваги й завалилася. Київ було взято. Сталося це в грудні р.1240. Раненого воєводу Дмитра було полонено, і Батий подарував йому життя, шануючи хоробрість його.

Здобувши Києва, Батий недовго залишився в ньому, а вирушив далі на захід за новою здобиччю, руйнуючи по дорозі цілу країну. Через Волинь та Галичину, вийшов він до Угорщини, погромив Моравію, але був там затриманий спільними силами чеських та німецьких лицарів. Затримка ця, мабуть, не врятувала б середньої Европи від дальших погромів, але р.1242 Батий несподівано повернув назад і спішно перейшов через Україну до Азії, бо до нього прийшли звістки про зміну головного хана, його сюзерена. Упорядкувавши свої державні взаємовідносини в Азії, Батий знову повернувся до українських степів, і його орди розташувалися в них на просторах між Волгою й Дніпром. Столицею Батиєві стало місто Сарай, більше, однак, подібне не до міста, а до великого табору, як описують його наші пам'ятки.

З цього часу занепала остаточно велика Київська держава, яка тримала гегемонію на сході Европи на протязі якихось трьох століть. Якийбудь зв'язок поміж колишніми її провінціями, пізніше-майже самостійними князівствами,-заник і перервався. В е л и к о - р у с ь к і з е м л і, що їх оседредком по черзі були - Суздаль і Володимир на Клязьмі, а пізніше стала Москва, заснована р. 1144, як мала колоніяльна фортеця серед фінського населення, київськими князями,-склали з часом з себе цілком національну державу, яка довший час жила в тяжкій, бо в безпосередній залежності від татарського хана. Б і л о р у с ь к і з е м л і, які від татарського нападу були огорожені лісами, але, позбавившись остаточно київського опертя, не в силі були противитися своїм близьким сусідам, войовничим литовцям,-і одна за одною з часом увійшли до складу нової Литовської держави. Та сама доля, як то побачимо далі, чекала й на українські землі.

Ще перед появою татар на українських степах Т м у т а р а к а н ь, одрізана кочовниками від своєї митрополії, була втрачена для Києва. Українське населення, що жило там, з часом злилося з місцевими племенами й загибло для батьківщини, а саме князівство вернулося до складу Візантійської імперії, поділивши з нею й її історичну долю. П о д о н е ц ь к і і далі на захід до Дніпра у к р а ї н с ь к і с т е п о в і о с а д и,-ті з них, що не були остаточно знищені степовою бурею, зосталися жити під татарами, визнаючи їх зверхність і платячи їм дань. П е р е я с л а в с ь к і та ч е р н і г і в с ь к і князі з частиною населення своїх земель одійшли в ліси до північної Чернігівщини, на південний окрай Орловщини та Курщини, подробили свої володіння на дуже дрібні частки, і там, на Литовсько-Московському пограниччю, довго були іграшкою московської чи литовської політики, доки не ввійшли остаточно до складу одної з тих держав. На півдні К и ї в щ и н и, в частині В о л и н і та П о д і л л я менші сільські громади та території, що зосталися без своїх князів, наподобили степові осади й договорилися безпосередньо з татарами; на основі тих договорів вони управлялись о т а м а н а м и, що їх вибирало населення. Лише тут, з боку Поділля, українське населення суцільною смугою доходило ще до Чорного моря.

К и ї в довго ще зостався видатним торговельним містом, але без якихбудь ознак політичної сили. Аж до р. 1360 князювали в ньому різні місцеві князі, походження яких, за браком писаних пам'яток, не завжди можна встановити. Вони визнавали над собою зверхність татарського хана, пізніше-литовського князя, а часом-і того і другого одночасно. Р. 1360 литовський князь О л ь г е р д скинув місцевого київського князя Ф е д о р а, а на його місце наставив одного з своїх синів В о л о д и м и р а, придавши йому ще й частину Київщини та Переяславщини. Ця литовська династія князювала в Києві до р. 1470, коли місце князя заступив призначений з Литви воєвода. Довго боролись кияне проти такого зниження гідности їх колись славного міста, не приймали воєводи, але проти сили встояти не могли, і з початком XVI століття Київ став одним із провінційних центрів Литовської держави.

Трохи інакше перейшла, але так само скінчилася й доля останнього українського князівства Г а л и ц ь к о - В о л и н с ь к о г о.

Як на ту добу, Галичина мала найкращу територію з усіх земель Київської держави. Вона була далека від степів; кочові орди не сягали до неї і - за історичних часів - лише татари перейшли нею туди й назад, простуючи до середньої Европи та повертаючись звідтам. Тому Галичина порівнюючи з іншими українськими землями, була дуже людно заселена,

а те,що через її територію йшли торговельні водні шляхи з Балтійського моря до Дунаю та суходольні з заходу на схід,збагатило її міста,що особливо означалось з тих часів,як став занепадати загрожений в степах великий шлях Дніпровий.Економічні інтереси Галичини тягли її більше до Дунаю і до середньої Европи та до Балтіки,ніж до Дніпрової системи,а тому,як це було вже зазначено вище,у галицьких князів здавна виявились змагання і до державного відокремлення від Києва. Галичину,що лежала на території Київської держави,втягнуто було до орбіти середньо-европейської політики,а тим і відкинуто від Києва.Союзами,зброєю,спорідненнями галицькі князі забезпечили собі добре місце поруч з Польщею,Угорщиною, Чехією,Австрією,а для забезпечення цього свого середньо-европейського становища дуже рано визнали зверхність далекого імператора германського.Ця зверхність,однак,не забезпечувала їх од ближчого князя київського,а тому щоб прикрити себе і з цього східного боку,галицькі князі були майже в перманентному союзі з князями суздальськими,сталою метою в яких було знесилення Києва й київського князя.Вказаної політики дотримувались в Галичині не лише князі, але й особливо бояри,які,спираючись на свої великі земельні маєтки,перетворились тут у середньоевропейських баронів і набрали в князівстві такої сили,що часто бували сильнішими за свого князя, а іноді,-річ нечувана для інших українських земель,-і самі претендували на галицький трон.

Такий напрям галицької політики цілком виразно зазначився вже в другій половині XII століття,за часів могутнього місцевого князя Я р о с л а в а О с м о м и с л а, що сидів на галицькому троні в роках 1153-1187. Ярослав Осмомисл був чи не найсильніший князь цілої тодішньої Київської держави.Він поширив межі свого князівства на південь до Дунаю,грав велику ролю серед королів середньої Европи,мав відношення до Хрестових походів,мав союзниками,- з одного боку,-германського імператора,з другого-суздальського князя. "Слово о полку Ігоревім" про нього пише,що він - високо сидів на свойому золотому кованому троні,підпираючи Карпатські гори залізними полками,заступаючи дорогу королю,замикаючи ворота Дунаю.Але й цей могутній князь дуже часто мусів був підлягати волі своїх васалів-бояр,що грубо вмішувалися навіть і до його родинного життя.

Другим видатним галицьким князем був Р о м а н, що об'єднав під своєю владою Галичину й Волинь та князював над ними в роках 1109-1205. Розсудливий і твердий,суворий та войовничий,Роман в жорстокий спосіб приборкав місцеву боярську силу,зазначаючи, що-не задавивши бжіл,меду не їстимеш.Він поширив своє князівствр на північ на рахунок Литви,що вже тоді почала була зазіхати на українські землі,круто розправився з литовськими лісовими наїздниками.Романе,Романе,лихом живеш,Литвою ореш,-склали про нього прислів'я тодішнє,але князь не зважав на те,бо думка його звернулася до Києва і далі на схід,марив він з Галичини зібрати до купи під одною всі українські землі.Він вже уже був заволодіти Києвом,але несподівано,зовсім ще молодим,загинув у дрібному передовому бою з поляками й його заміри розвіяло вітром.

Татарське лихоліття застало в Г а л и ч и н і князя Д а н и л а, на В о л и н і - В а с и л ь к а,-синів Романа.Данило з Васильком ціле життя своє прожили в справжній братерській згоді.Василько любив і слухався старшого Данила,як батька,і тому, хоч на Волині та в Галичині офіційно й було два князі,але ці дві

країни складали фактично одне Галицько-Волинське князівство,при чому цілий провід над ними належав Данилові,всі події зв'язані майже виключно з його іменем,а Василько був йому лише добрим і вірним товаришем.Освічений і розумний,хоробрий і патріотичний,зразок українського лицаря й князя,Данило жив і князював за нещасливих часів. Після батька зостався він малим хлоп'ям,-якихось п'ять літ;ранні молодощі провів у боротьбі за батьківську спадщину,зазнавши при тому біди,вигнання й блуканини по сусідніх европейських країнах,де королювали його родичі чи свояки.Юнаком бився він з татарами на Калці,був ранений і мало що не загинув там поруч інших князів.Другий татарський напад застав його Київським князем і,як вказано вище,його воєвода з славою боронив державну столицю.З усіх князів розбитої Київської держави, він останній визнав,-і то номінально,-зверхність татарського хана і зробив це лише під реальною загрозою знищення галицької батьківщини його.Повернувшись з Орди,де хан обійшовся з ним в дуже почесний спосіб,шануючи в його особі славного лицаря,Данило плакав од сорому й говорив:-Тяжче за лихо честь татарська!- До самої смерти своєї не закидав він думки про звільнення українських земель від татарської зверхности,про відтворення великої української держави.Не жаліючи засобів і зусиль,ставив він по всій Волині та по Галичині замки й фортеці,готуючись до боротьби з татарами.Поставив він і сучасне місто української Галичини Львів, назвавши його так вчесть свого старшого сина Лева.Шукав Данило допомоги своїм планам і в Европі,де мав широкі зв'язки і великі впливи.Він нав'язав стосунки і з Римським Папою і коли був дістав од нього титло короля й завірення,що европейські держави прийдуть йому з військовою допомогою,вирушив на схід,і почав займати українські землі,що були під безпосередньою владою татар,Галицький король прилучив уже був до свого князівства українські простори аж до Київщини, але татари вчас для себе відчули небезпеку й виступили проти нього. Тоді виявилось,що обіцянки й завірення Римського Папи,були порожнім словом.Допомога з Европи не прийшла до Данила,і він побачив себе заслабим,щоб йому боротися самому з могутньою ще тоді татарською силою.Він вступив у переправи й замирився з ворогами тяжкою ціною, бо мусів сам понищити будовані ним замки та фортеці.Ця гірка невдача знищила старого вже князя;він занедужав і скоро потім помер.

Королеві Данилові не пощастило в його планах,але його пляномірна чинність антитатарська дала добрі наслідки для Галичини.Він упорядкував внутрішні справи своєї ближчої батьківщини,організував спротив її населення,і після нього Галичина фактично й назавжди відірвалася від накинутої їй загибельної зверхности татарського хана.Смерть Данила припала на р.1264.

Після Данила королював у Галичині його син Л е в, у роках 1264 - 1301.Лев встановив столицею королівства Львів,одбив був на деякий час од Угорщини закарпатські українські землі.Уся його політика йшла в середньоевропейському напрямі,і один час здавалося, що до своєї галицької корони придасть ще він і корону польську,аналогічно тому,як його брат,ще за життя батька,мав стати і на певний час навіть був став герцогом австрійським.

Після Лева в Галичині королювали:його син Ю р и й в роках 1301 - 1308 та два його внуки - Андрій та Лев II разом в роках 1308 - 1323, Внуки Лева загинули безпотомними, і Галицький трон на початку перейшов був до польського князя Б о л е с л а в а, в православії Ю р и я, що був по матері правнуком короля Лева I. Б о л е с л а в - Ю р и й королював у роках 1323 - 1340.Галицькі

бояри, знеохочені політикою цього князя, отруїли його, а на його місце покликали литовського князя Л ю б а р т а, жонатого з українською княжною. За час його королювання, р. 1349 польський король К а з и м і р несподівано напав на Галичину й на Волинь і підбив їх під свою владу. Але боротьба на тому не скінчилася; вона, з мінливим успіхом, тяглася ще багато літ та закінчилася, однак, на тому, що Галичина залишилася за Польщею, а Волинь увійшла до складу Литовської держави. Сталося це р. 1387. Цим роком датується час, коли останні українські землі втратили свою державну незалежність.

- - -

На довший час історія приспала українську державність, - але не її саму. Приспала вона і можливість вільного, нормального розвитку своєрідньої великої цивілізації, що за князівських часів повстала в Києві, а звідтам поширилася по всіх землях великої держави Київської. По пам'ятках, що дійшли до нас, по свідоцтвах наших літописів та чуженецьких хронік, можна встановити, до якого високого, як на той час, рівня піднеслася була київська культура. Недосяжним зразком для східньої й середньої Европи була вже сама київська столиця, - учені европейці й татарський хан захоплювалися красою її. Вона була інтернаціональним містом, бо сталими колоніями жили в ній вірмени, араби, жиди, скандінави, німці, італійці, греки, тощо; жили, як купці; приїздили, як промисловці, збагатчуючи її торговлею, річами роскошів і сталої, широкої потреби. Київ пишався своїми палацами й церквами; перші з них не дійшли до нас, але другі, як Печерська Лавра, св. Софія, Золотоверхий Михайлівський манастир - і досі чарують людські очі своїми гармонійними формами. По тих церквах і манастирях, по приватних будинках жили вчені, талановиті й культурні люде. Проповіді київських митрополитів та епископів лунали по цілому Сходу; літописи, переклади та інші твори вчених - київських монахів поклали початок східній европейській історії, ставши подекуди зразком і для польського заходу. Думи й поеми про Олега, Святослава, Володимира, Мстислава та про неісторичних богатирів, геніяльний твір "Слово о полку Ігореві" та багато інших, менше відомих творів на довший час були улюбленим читанням далеко поза межами самої України, бо ж київське тодішнье письменство лягло незрушеним підкладом не лише для української літератури, але й для білоруської та для московської. Київський державний лад вплинув на державну творчість москвинів, литовців, почасти - поляків і скандінавів; київське право, судові закони й релігійний уклад стали фундаментом законодавства на сході Европи. Візантія, Европа та Азія дали Києву свої найкращі досягнення, і він злив їх до своєрідньої, блискучої творчої єдности на українському тлі.

Уся та краса й сила духа, всі здобутки високої цивілізації були нараз стоптані копитами степових татарських коней. Стоптані та не знищені, бо ніщо велике в світі не загибає. Вони переховалися в народі, дали нові ростки, і через якихось два століття ми бачимо відродження української цивілізації в тому самому Києві. А за тим відродженням відживає й українська державність, - на цей раз у новій формі - козацької республіки.

Лекція восьма.

Литва, Польща та Московщина. Розподіл українських земель та їх доля. Українці в межах Польщі та Литви. Початок культурного відродження. Татарське лихоліття. Козаччина.

Після занепаду Київської держави, на сході Европи, на протязі XIУ та XУ століть, одстоялися та змогутніли три більші держави, а саме - Литва, Польща та Московщина, з долею яких по черзі на довший час, - аж до наших днів, - історія зв'язала долю українського народу, позбавленого власної державности. Одна з тих держав - Московщина - повстала з об'єднаних північних та східніх провінцій-князівств Київської держави, заселених колоністами, - найбільше з Новгороду та з Білої Руси, - які, змішавшись з тамошніми тубильцями, численними фінськими племенами, - утворили з себе окрему слов'янську національність, що дістала пізніше книжне ім'я великорусів. Дві другі держави, засновані на власному національному терені, посилились територіяльно, - Литва за рахунок білоруських та центральних і східніх українських земель, а Польща - так само за рахунок українських земель, але західніх.

Усі три держави були відповідно ще молоді, повні експансійного руху; якоїсь певної політичної рівноваги між ними не було ще встановлено, та й над самим їх існуванням висіли зовнішні загрози. З північного заходу їм усім, - а особливо Литві, - загрожували новоутворені німецькі лицарські держави, які з Риги та Марієнбургу, під претекстом поширення християнства, зачинаючи з початків XIII століття, тиснули на литовські й польські землі, на Псковське та Новгородське князівство. На півдні хмарою стояли Кримське ханство, що утворилось в українських степах та в Криму, після того як розпалася Батиєва Золота Орда.

З боку Новгороду німецьким лицарям дана була жорстока одсіч ще за часів Київської держави місцевими князями, після чого вони на довший час припинили свій поступ у цьому напрямі. Що ж до поляків та литовців, то ці народи на протязі майже століття вели свою оборону проти німців кожний зокрема. Більше за те, часами навіть використовували вони лицарську силу, як допомогову, у боротьбі між собою, аж поки зрештою не зрозуміли, що німецька загроза однаково страшна для обох народів і для обох держав. Р.1410 тому вони виступили спільно проти німецьких лицарів, тяжко погромили їх у славному бої біля Грюнвальду і затримали тим німецьку експанзію на південний схід. Українські полки приймали участь у цьому бої в складі литовських військ, але та північна боротьба не мала ближчого відношення до України. Інакше оберталася справа з татарами. Кримське ханство щодо Литви та Московщини грало на півдні ту саму ролю, яку мали німецькі лицарі на півночі в своїх відносинах до Литви та Польщі. Так само Москва й Литва, у боротьбі між собою, використовувала татарську силу, але платили за те використовування не Литва й не Московщина, а українці своєю кров'ю та здобутками, бо були вони безпосередніми сусідами Кримського ханства. Цілі століття української історії означені тому смертельною загрозою з боку степів, що на їх просторах наново віджила стародавня зловісна сила кочовицька в по-

добі кримських татар. Але про це буде сказано трохи нижче.

Як було вже згадано вище, на протязі вказаних вище двох століть розбиті й послаблені українські землі були цілюю боротьби між сусідніми державами, аж поки, врешті, на початках XVI століття, не були вони розподілені в такий спосіб. Степові осади остаточно залишилися під татарською зверхністю; північні Лівобережні землі попали до Московщини; території між Дністром та Прутом, - сучасні Бесарабія та Буковина, - опинилися під владою Молдавських господарів; закарпатські землі зостались за Угорщиною; західне Поділля, Галичину та Холмщину підбила Польща, решта українських земель увійшла до складу Литовської держави.

В залежності від різної державної приналежности відмінною була й доля названих земель. Степові осади заникали одна за одною, не витримуючи хижацької господарки татарської влади, і скоро від них не залишилося й сліду. Північні провінції лівобережної України не довго були під Москвою, бо перейняті були Польщею через якихось сто літ. Молдавські господарі та молдавське населення були православної віри й здавна підлягали київським впливам. Закони й богослужебні книги молдавські видавалися тодішнею українською мовою; мова наша панувала при молдавському дворі та серед вищих верств молдавського населення, тому українцям жилося там відповідно не зле, бо жадних спеціяльних утисків у Молдавії вони не зазнавали. На гірше звернулося вже пізніше, коли Молдавія попала під зверхність Туреччини, але й тоді довго ще існували найживіші зносини між Молдавією та Україною. Гірше повелося українському населенню за Карпатами. Як мертвий камінь, лежало на ньому століттями, - майже до наших днів, - економічне, політичне й національне пригноблення з боку Угорської держави.

Тяжка доля також впала українським землям, що були підбиті поляками та інкорпоровані до складу Польської держави. У Галичині та Холмщині майже відразу заведено було в усіх площинах суспільного життя феодальне польське право, таке відмінне від старого київського, що панувало на тих землях за попередній період самостійного їх існування. Вищі громадські верстви, нащадки земських та дружинних бояр під натиском польської політики, а почасти й добровільно, зреклися батьківської віри православної, пристали до католицтва і за два-три покоління спольщилися без останку. На початках тому польська влада вела була до того, аби не лише командні верстви, але й все українське населення навернути до віри католицької і тим зденаціоналізувати його, але заміри ті зустріли стихійний і свідомий спротив серед широких мас населення, і від них довелося відмовитись. Натомість, церковна політика спрямована була в такому напрямі, аби вище й нижче православне українське духовенство було розкладене на зовні й в середині й доведене до нечуваного пониження. Так само понижена стала й міщанська верства українська. Як це було майже нормою для більших міських осередків Київської держави, по галицьких містах, ще за часів королівських оселилося багато чужоземних купців, промисловців і майстрів, - німецьких, польських, жидівських, вірменських. Польська влада використала ті чужоземні колонії, щоб витиснути українських міщан на останнє місце. Не помогло й заведене по містах так зване Магдебурське право, - тобто запозичене в німців мійське самоврядування з дуже широким обсягом чинности, - бо до всіх міських посад припускалися лише особи, що належали до складу католицької церкви. Найгіршою стороною своєю польське право звернулося до верстви селянської, бо принесло воно їй феодальне кріпацтво. Загальні ж державно-по-

літичні польські установи, як на той час-дуже ліберальні, бо були вони збудовані на певних елементах виборности та представництва станових інтересів, -так само не могли служити для охорони українських прав. Українцям ходу туди не було, бо до польського сойму, -тодішнього парляменту, -всі воєводства, в тому числі й українські, висилали своїх депутатів, але тими депутатами були й могли бути лише представники більшої земельної власности та члени католицького духовенства; міщане й селянсво на соймах представлені не були. Таким чином, українці в Польщі вже за той час, навіть на своїй власній, суцільно ними заселеній території, зведені були до ролі підвладного, безправного народу.

Ліпшою була доля тих українських земель, що увійшли до складу Литовської держави, -принаймні до того часу, поки Литва й Польща р.1569 не злилися в одну державу. Прилучення українських земель до Литви сталося майже непомітно, без якоїсь виразної боротьби, без зазначеного спротиву з боку українського населення, -в першу чергу тому, що воно несло з собою звільнення від татарської зверхности. К и ї в упав, перестав бути столицею, віддавши цю честь новій В і л ь н і; зник к и ї в с ь к и й головний князь з "племени В о л о д и м и р о в о г о", а його місце заступив новий головний князь Л и т о в с ь к и й з д и н а с т і ї Г е д и м и н о в о ї. Татарська катастрофа спричинилася наче лише до цих змін-у площині найвищого державного порядку. Що нова династія була несвійською, а Литовською, не мало для населення особливого значення. Литовські князі зразу ж стали своїми, бо багато з них ще до татар вже були такими. Вони поруч і одночасно з українськими князями сиділи в українських та в білоруських князівствах, були православної віри, жонаті з українськими княжнами, родилися від української матери, говорили українською мовою, вливаючись у такий спосіб до широко розгалуженої старої київської династії. Полегчувалось прилучення ще й тим, що литовські князі, перейняті київською цивілізацією, на перших часах, як то говорилося в тодішніх пам'ятках, старовини не порушували, новини не заводили. Більше за те, -київське право зосталося чинним не лише в білоруських та в українських князівствах нової держави але й ширилось на цілу чисто литовську територію та на її населення. Найкращим свідоцтвом того є державний збірник законів, так званий Л и т о в с ь к и й С т а т у т, що остаточно складений був на початках ХУІ століття, в основі якого лежало розвинене старе київське право. Статут цей, загально вживаний ще й тоді, коли Литовська держава вже давно перестала існувати, -бо, -наприклад: для лівобережної України був він чинним аж до початків XIX століття, -був писаний, пізніше виданий мовою, майже ідентично з тодішньою українською мовою, яка разом з тим стала й державною мовою литовською. Дивного в тому не було нічого. Київська цивілізація, незрівняно вища тоді за литовську, стихійно просякала наскрізь литовське населення та особливо командні верстви. Суспільна, військова, урядова й церковна будова нової держави ставилась на старих київських елементах, як їх еволюційне продовження та органичний розвиток в часі. Тому й сама Л и т о в с ь к а держава в історичній науці дістала назву Л и т о в с ь к о - Р у с ь к о ї. Етнографічно вона справді була далеко більше р у с ь к о ю, - в старовинному сенсі цього слова, - ніж литовською, бо ж приблизно дев'ять десятих державної території припадали на долю українців та білорусів і лише якась то десята частина її була суто литовською.

На початках українські землі в межах Литовської держави користалися повною політичною а в т о н о м і є ю. По старих князівствах сиділи князі з нової литовської чи з старої київської династії, які правили своїми землями цілком самостійно, визнаючи лише державну зверхність великого князя литовського в Вільні. Говорячи феодальними термінами, між ними та литовським князем були взаємовідносини с ю з е р е н а та в а с а л і в. Себто, ті самі взаємовідносини, що були колись у Київській державі, з тою, однак, суттєвою відміною, що литовський князь- сюзерн завжди був сильніший за васалів, і вони лише дуже зрідка могли виходити з його волі. Ця відміна еволюційно й привела до того, що з часів великого литовського князя В і т о в т а /1430 р./ взаємовідносини між сюзереном та його васалами радикально змінились. Автономні князівства стали послідовно касуватися. Місцеві князі, спираючись на своїх бояр та на дружину, пробували були боротися, беручись навіть до зброї, але їх спротив було збито, і вже в початках ХУІ століття васальні князівства заникли остаточно. Цілу державу поділено було, - більше-менше відповідно з межами колишніх князівств,- на в о є в о д с т в а; воєводи ж призначалися з Вільни, цілком залежали від великого князя литовського і були його звичайними високими урядовцями. Ті ж з князів, що сиділи тихо, до зброї не бралися, зосталися на місцях, але з часом перейшли на становище звичайних великих панів - землевласників, і лише деякі, більше почесні права їх нагадували про попереднє справжнє князівство їх роду. Скасувавши автономію політичну та її зверхні форми, литовська влада, однак, не порушала внутрішнього укладу життя українського населення, не займаючи того, що можна б було назвати - а в т о н о м і є ю з е м с ь к о ю. Провінціяльне, місьске та сільське самоврядування залишилось, як і було, по-старому, - може якраз тому, що як сказано вище, сама Литва перейшла оті українські форми внутрішнього життя і для свого власного ужитку. До речі буде тут також зазначити, що накреслений процес державної консолідації не був якимосьчисто литовським явищем, продиктованим спеціяльною політикою Вільни. Аналогічне явище можна спостерігати в цілій тодішній Европі, особливо на заході її, де вже на той час одмирала феодальна структура, уступаючи місце іншим формам державного життя. Елементи цього процесу можна помітити також уже й в житті Київської держави, лише там татарська катастрофа не дала їй можливости розвинутися й зміцнитися. З тим більшою силою повстали вони у київського державного спадкоємця - в Литві.

Р. 1385 між Польщею та Литвою складено було так звану К р е в с ь к у у н і ю. Згідно з тою умовою, великий литовський князь Я г а й л о мав прийняти хреста й охрестити свій народ по католицькому обряду, оженитися з останньою в королівському роді польською княжною Я д в и г о ю і, ставши польським королем, приєднати до польської корони цілу Литовську державу з її литовськими, білоруськими й українськими територіями. Згадана унія зреалізована була лише частково, а саме, - Ягайло хрестився сам, сам хрестив литовські маси, одружився з Ядвигою й став польським королем. Приєднати ж Литву до Польщі він не зміг, бо спротивилось тому ціле населення без розділу віри й національности. Литва дістала окремого князя, згаданого вище В и т о в т а, Ягайлового брата. Реально унія не була переведена, але тому, що родова династія для Польщі та для Литви стала спільною, між цими державами утворились

взаємовідносини,подібні до у н і ї п е р с о н а л ь н о ї, бо часто пізніше в руках тої самої особи об'єднувались корона польська з короною литовською.Литва,однак,зоставалась навіть і тоді окремою державою,цілком незалежною щодо своїх внутрішніх справ,а справи закордонні часом вела остільки відмінно від напрямків польської політики,що між ними іноді вибухали війни.А в тім,якраз роком Кревської унії треба зазначити перші початки широких польських впливів на Литві,-особливо серед командних верств литовського населення,так само як і перші початки історичної конкуренції польської та київської цивілізації на литовській території,яке пізніше скінчилося там повною перемогою поляків.

Поки що,однак,український елемент у Литовській державі займав належне йому місце.Загально політична структура великого князівства литовського,в коротких рисах,була така.На чолі держави стояв князь,назверх цілком необмежений в своїх суверенних правах.В дійсності ж біля нього утворилася могутня державна установа,так звана- П а н и - Р а д а. Генетично ця установа повстала з боярських рад при князях Київької держави.До її складу входили високі походженням пани - земельні власники,в більшості своїй численні нащадки українських і білоруських князівських та боярських родів.До компетенції Панів - Ради належали судові та законодатні права вищого порядку.Поруч з цими шляхетськими магнатами в Литовській державі стала численна верства меншої шляхти,- так звані з е м я н е,-що утворилися з членів колишніх дружин та меншого княжого й земського боярства,та до складу якої входили, головним чином,українці та білоруси.Ця верства,видаючи з себе головні кадри литовського війська,здобула з часом значні політичні права.Бо ж разом з П а н а м и - Р а д о ю та з представництвом духовенства давало воно своє представництво до так званого Л и т о в с ь к о г о С о й м у, що був для країни загально-державним с т а н о в и м п а р л я м е н т о м двохпалатової системи,до певної міри аналогічним з так само становими державними установами тодішньої Франції.Міщани на Литві виявлених політичних прав не мали;їх інтереси,як і в сусідній Польщі,охоронено було - в більших містах - заведенням Магдебурського права,з тою,однак,сприятливою відміною,що на виборх на посади православні й католики мали рівні права.Бо ж,хоч литовські князі після Кревської унії,як правило,були католиками,але в Литві поки що не було того переслідування православної віри,того католицького завзяття,яке характеризувало тодішню Польщу.І не могло його тут бути вже тому,що більшість державного населення і після хрещення литовців по католицькому обряду,все ж осталось за православними.Більше за те Литовська влада,і будучи католицькою,мусіла дбати про інтереси православної церкви,бо збігалися вони з інтересами самої держави.Так,після того,як р.1299 київський митрополит покинув підупалий Київ та подався на побут на великоруську північ - литовські князі,приклавши довгих і великих зусиль,досягли таки того,щоб наставлено було з Царгороду спеціяльного для Києва та всіх земель литовської держави митрополита,як голову окремої православної церкви.Права митрополита та православної церкви формально були в Литві ті самі,щой за часів Київської держави,але фактично дуже скоро вони стали обмежуватись втрученням світської влади до справ церковного порядку, особливо в площині адміністраційній,як настановлення вищих та нижчих духовних осіб,од єпископів до звичайних священиків.Щодо

становища селянства, то так самоназверх в їх суспільних правах неначебто не змінилося нічого. Але тільки назверх і до часу. Бо хоч і теперь переважна селянська більшість була ще юридично вільними громадянами, та всетаки поволі й неодвратно, під впливом польського права, вже й тут, у Литві, насувала на них з заходу загроза немилосердної панщини, несучи з собою обмеження економічних їх інтересів та самого людського права.

Так стояла справа розподілених українських земель приблизно до р. 1569. За цей час в Европі зайшли великі політичні й культурні зміни. Під непереможними ударами турків впала Візантія, а на її місце стала велика Отоманська держава. Грецькі збігці до Европи рознесли по ній з собою всі свої національні наукові та мистецькі надбання; те саме досталося Европі й з іншого кінця, - через Еспанію та Італію від арабів. Відкрито було американський континент і далекі азіятські країни, і новий світ оддав Европі багатства свої. Ці та інші, - бо внутрішні, - причини надали европейським народам силу великого державного, наукового й культурного розвитку. Почалося відродження наук та мистецтва, занедбаних за середньовічних часів, а слідом за тим і могутні реформаційні змагання в площині державного, суспільного, а особливо - церковно-релігійного життя. Непереможним потоком линув той рух европейським континентом, прибираючи скрізь місцеве своєрідне забарвлення, творючи нові культурні центри в Італії, Франції, Германії, Англії, зачинаючи собою нову епоху европейської цивілізації, закінчуючи розпочату ще за середньовіччя диференціяцію окремих держав і націй, що утрималися з того часу й до наших днів. Не минув цей рух і слов'янських країн, зокрема Чехію, де він виявився в вигляді могутньої гуситьської течії, що змагалася перетворити й перебудовати релігійний, державний та громадський лад своєї країни на нових основах. Докотився той рух до Польщі й до Литви, дійшов і до українських земель, прибравши тут цілком своєрідні форми. В той час як на заході, він був підтриманий зчасти державними чинниками, зчасти - вищими й багатими верствами, на Україні, що на той час не мала національної державної організації, на якій вищі верстви суспільні встигли вже в значній мірі перейти до чужої віри, а з тим і до чужої нації, - цей рух був підтриманий, головним чином, міщанами, духовенством та новою, характерною лише для нашої суспільної історії верствою - козацтвом. З вищих же командних українських шарів лише окремі люди з тих, що залишились вірними свойому народові, спричинились до його посилення. Рухом тим датується відродження української цивілізації, а з тим і відродження української національности. Початки його зазначилися вже за литовської доби нашої історії, але розквіт припав уже на добу пізнішу - польську; тому й мова про нього буде нижче.

Вище було згадано про небезпеку для українських земель на півдні з боку п е р е к о п с ь к и х т а т а р, що відірвалися від З о л о т о ї О р д и в половині XIУ століття, й, захопивши для свого кочування степи між Дніпром і Дністром та півострів Крим, утворили так зване К р и м с ь к е х а н с т в о. Ханство це на початках було в певній залежности від Литви, але пізніше - в другій половині XУ століття - стало в васальні відносини до турецького султана. З того часу почалася для України нове татарське лихоліття, що тяглося понад два століття. Бо ж кримські татари, як говорить про те один із польських хроністів, були для турецького султана наче тічкою хортів, які він по потребі випускав на українські землі.

Поперше, турки та татари остаточно відрізали для України якубудь дорогу до Чорного моря, заволодівши цілим його північним побережжям і знищивши останні українські осади над Дунаєм у сучасній Бесарабії. Далі - Орда почала виконувати історичне завдання степових кочовників, а саме - грабувати, плюндрувати й нищити українське хліборобське населення. Жити в степах стало неможливим. Щороку наїздили татари, відводили в неволю з собою тисячі люду, - жінок, чоловіків, дітей всіх станів і верств населення, кого лише могли та встигли захопити. Жінок, молодших й кращих, продавали до гаремів, і там вони робились іноді улюбленими жінками часом дуже видатних людей, а одна з них, українська попівна родом, стала навіть жінкою і матір'ю двох найбільших прославлених турецьких султанів, і сама прославилась під прибраним ім'ям Р о к с о л а н и. Так само часом дехто й з чоловіків вибивався з невольничого стану на поверх життя. Але це була доля одиниць. Невольничі ж маси конали в невисловній біді та горі, в тузі за рідним краєм. Як свідчать тодішні пам'ятки, українських невольників було дуже багато по всіх мусульманських державах Азії, Африки та Европи на протязі ХУ, ХУІ і навіть ХУІІ століття, куди їх, як вигідний товар, спродавали з Криму. Вони виконували для своїх хазяїв різного роду ремісничі, а особливо-господарські праці, і з цього боку дуже цінувались на мусульманських ринках. Усім їм тяжко було жити, але найгірше тим, хто попадав на так звані г а л е р и, себто, на тодішні весслово-парусні кораблі, де нещасні люди, приковані до лавок, в день і в ночі, під батогами доозорчих, мусіли веслувати за тихої й бурхливої погоди. Про життя й невільниче нещастя знаємо з численних чужих і наших історичних пам'яток. З чужих - тому, що за тих часів аналогічну з Україною біду переживало й ціле европейське побережжя Середземного моря, куди за людською здобиччю постійно наїздили алжірські, тунські та інші африканські пірати. Але найдотклививіше списано те все в наших народніх думах та піснях, складених за тої доби, які стали історичною прикрасою українського письменства, - так людяно й мистецьки змалювали вони невольничу біду, нудьгу й тугу за рідним краєм, за тихими водами, за ясними зорями, за краєм веселим, степом широким, - за Україною.

Найтяжчий погром, - може тяжчий за Батиєвий, - пізнала Україна у 80-х роках ХУ століття. Тоді кримський хан М е н г л і - Г і р е й, з намови Московського князя, що боровся на той час з Литвою, з цілою Ордою щороку виходив на Україну. Він сплюндрував Київщину, Волинь, доходив до Холмщини, а на лівому березі й до Десни. Р. 1484 взяв він самий Київ, спалив, знищив і пограбував його до тла. З України Менглі-Гірей вивіз до Криму понад сто тисяч люду в неволю, а награбовані по київських церквах богослужебні речі й золоті чаші з Святої Софії відіслав кримський хан у подарунок свойому союзникові, князеві московському.

Ні Литва, ні Польща, ні Московщина не в стані були енергійно й послідовно боротися з кримським ханом, за яким стояв могутній турецький султан. Головні їх сили були далеко та й потрібні їм були вони для інших справ, в тому числі й для війни між собою. Справу боротьби з татарами та оборони своїх земель взяла до своїх рук українська людність, виконуючи тим своє історичне завдання, - бути заборолом Европи від кочового світу. В надрах українського народу утворилася козаччина, що згодом не тільки оборонила українську територію, але захистила розвиток української нації й вивела її на дорогу відродженної державности.

Козак - слово тюркського походження і мало воно дуже різноманітний зміст, бо означало сторожу, варту, бурлаку, кінностчика-здобичника, вільного вояку. Таким й були українські козаки на початках історії своєї. Перші писані звістки про них з'являються в наших пам'ятках з кінцем ХУ століття, але безперечно козаки існували вже далеко раніше. За тих часів сила Литовської держави та Польського королівства не сягала на широкі південні степи. За лінією замків, що стояли на місці сучасного Канева, Черкас, Звенигородки та Брацлава, зачиналися незалюднені простори, - Дике Поле, - як говорили тоді, де панами були Господь-Бог та татари. В Дикому Полі смерть та неволя чекали людину на кожному кроці, але разом з тим сміливіших людей тягла туди можливість великих надбань: в гаях та в полях - бджоли та звір'я всякого роду, в Дніпрі та в його приплввах - бобри й велика риба; грунт незайманий, родючий, що стократ віддячував працю біля нього. По цей бік лінії замків - чужа держава з її вимогами та її податками; пани, панські права, економічні зловживання й визискування, кріпацтво, що насувалося на селян з польського заходу; по той бік - своя воля, праця на самого себе, надбання, часом - багатства. І що-року більше та більше переходили відважні озброєні люди сторожову лінію замків та йшли в степи - на уходи, як казали тоді. Вони йшли групами, вибравши за голову отамана, закладали тимчасову стоянку в невидкому місці, - в гаю, в яру, в балці, що їх так багато в степах; ловили звір'я та рибу, ставили пасіку, часом - орали землю. Були не від того, аби знищити по дорозі й татарські загони, відбивши в них награбовану здобич, забрати коней, отару овець, тощо. Це звалося - козакуванням. Козакували люди всякого роду, різних верств: селяни, міщани, менші панки, залога степових і передстепових замків, - всі, кого вабили небезпека й авантюри, кому подобалося вільне життя, кого притягала можливість доброго здобутку.

Спочатку в степах перебували лише літом, а на зиму повертали назад, додому. Але пізніше все більше та більше стали залишатися в степах і на зимовий час, закладаючи тим основи для нової поворотньої української колонізації, спрямованої на південь до Чорного моря. Литовська та польська влади, - бо в українських землях під Польщею, головним чином, на Поділлю, так само розвинулось козакування, - спочатку прихильно ставились до уходників, але потім стали використовувати їх економічно. У степових прикордонних замках, під доглядом замкових старост, встановлено було спеціяльну сторожу, - застави, - яка повинна була вести обрахунок тих, що виходили на козакування, та при повороті забирати в них певну частку з їх степових надбань на користь держави. Частка ця з часом все зростала кількісно, і це спричинилося до того, що в степах стала зростати кількість сталого населення, яке, не бажаючи платити нової дані, вже не повертало назад з Дикого Поля, з Низу, як звали тоді степові простори за Дніпровими порогами.

Зростаючи в числі та в силі, козаки почали переходити від оборони до нападу. Замість того, щоб чекати на татар у своїх поселеннях, вони виходили шукати їх у власні їх землі, - нищили татарську господарку в степах, забирали худобу, плюндруючи їх поселення, руйнували татарські та турецькі замки, почали виходити й на Чорне море - палити ненависні галери. В українському народі віджили стародавні навики степової боротьби з кочовниками, і козацькі бойові вчинки цілком нагадують нам часи Антів, а ще більше - добу князівської боротьби за степи та за Чорне море.

Татарський хан та турецький султан у нотах своїх до литовського князя та до польського короля постійно скаржилися на козаків,що рік од року нападають на них та плюндрують їх землі.Відповіді на ті ноти - на око - були дуже рішучі,суворі й ворожі щодо козаків,але в дійсності в Литві й в Польщі тоді дуже добре розуміли,що кращої за козаків оборони державних кордонів своїх вони не мають і не матимуть,а через те все оте,за рідкими винятками,залишилося на папері.Більше за те,самі ж Литва й Польща стали користатись козаками,як дуже поважною озброєною силою,і часто траплялося,що й високі представники литовської та польської влади ставали на чолі козацьких більших загонів,робили з ними походи,здобували маєтків і військової слави собі й козакам.З таких людей особливо вславились: на Поділлі - Хмальницький староста Лянцкоронський,а на Київщині - Остап Дашкевич,староста Канівський та Черкаський у першій половині ХУІ століття,а пізніше - князі Дмитро Вишневецький та Богдан Ружицький.

Козацтво входило в славу на Україні,в Литві,в Польщі та в сусідніх з ними державах.До козацьких порогів ставали часто не лише люди,що шукали собі матеріяльної зобичі,а й ті,що їх приваблювали часто військова сторона козацького життя,-головним чином,молоді люди з великих шляхетських родин,які прагнули до того,щоб зажити цікавих пригод,лицарського життя,перейти,так мовити,високу школу практичних військових вправ.До козаків почали звертатися не лише ті держави ,під писаною зверхністю яких вони жили ,але й інші,як Московщина , Австрія, Угорщина, тощо.Українські степи стали притягати до себе політичну й військову увагу цілого сходу Европи.

Головною територією,де повстала,виросла,стверділа й закінчила свій розвиток Козаччина,була п і в д е н н а К и ї в щ и н а, стародавнє Ч и с т е П о л е за Россю,-землі,що тяглися до Дніпрових замків Канева та Черкас.Другий,менший осередок був на Поділлю під польською владою.У цих осередках жило осіле заможне козацтво,що не поривало остаточно зв'язків з державою,-було,так мовити,в договорних відносинах з замковими старостами,місцевими представниками вищої влади.Ці козаки дали початок тому,що звалося потім реєстровим козацьким військом , яке було на сталій службі в державі, мало щодо неї відповідні права й відповідні обов'язки.Уже названий вище староста Остап Дашкевич,якого пізніше українці вважали першим козацьким гетьманом,хоч він ним у дійсності й не був,давав своїй державній владі пораду - скласти з козаків окреме військо,завести його до реєстру та поставити на охорону степових державних кордонів. А щоб охорона та була певнішою,радив досвідчений староста Каневський та Черкаський поставити за Дніпровими порогами міцну фортецю,яка б була охороною низових козаків.Ці обидві думки було зчасом переведено в життя,-кожну в свій спосіб.

Поруч з названими осередками залеглих од держави козаків виріс за Дніпрвими порогами новий осередок ні від кого незалежних козаків,який став вогнищем та опорою цілого козацького стану і придбав собі велику історичну славу. Це була З а п о р о з ь к а С і ч . Початок їй поклав герой українських народніх дум і пісень, вславлений низовий вождь - Б а й д а,- козацьке ім'я князя Д м и т р а В и ш н е в е ц ь к о г о, члена старої княжої родини української.Замолоду козакував він на Низу і придбавши в козаків авторитет і пошану,р.1552 заклав там першу З а п о р і з ь к у С і ч, фортецю на острові Х о р т и ц і, що на Дніпрі за порогами,і став на чолі низових,однині-запорозьких козаків.Князь-козак прожив не

довге, повне бурхливих пригод життя, бо мав буйні й великі заміри. Мріяв він опанувати з низовиками цілим степом до Чорного моря, загнати татар на схід до Азії, викинути турків з Чорноморського побережжя, закласти нову державу українську. За допомогою звертався він до Литви та до Московщини. Литва ухилялася, а московська допомога була непевна й нещира. Дмитро Вишневецький вів з кримським ханом у степах довгу, славну, але непосильну для нього й для низовиків боротьбу. Боротьба та йшла з мінливим щастям. Хан татарський, нападаючи на козаків, дійшов був аж до самої Хортиці, облягав Січ, але не мав сили взяти й знищити могутнє вже козацьке гніздо. Так само й Дмитрові Вишневецькому пощастило було загнати татар з степів аж за Перекоп до Криму, але використати своєї перемоги він не міг і знесилений повернувся додому. Кінець князя-запорожця був славний і смутний. Воюючи з турками в Волощині, - як здається, в його планах було - стати волоським господарем, - був зраджений волохами й виданий туркам. Турки завезли його до Царгороду і там замучили. Заміри та мрії Байди-Вишневецького, однак, не загинули остаточно разом з ним. Змодифіковані відповідно вони лягли в основу цілої історії Запорозької Січи, а дух його ожив у вчинках його козацьких заступників.

Лекція дев'ята.

Люблинська Унія. Польське право та українське населення. Хліборобська господарка й магнати на Україні. Колонізація степів. Реєстрові козаки та Запорозька Січ. Повстання Криштофа Косинського. Григорій Лобода та Северин Наливайко. Солоницький погром. Самійло Кішка.

Те, що згаданою вище К р е в с ь к о ю у н і є ю було лише накреслено, як бажана, та поки що недосяжна річ, стало реальністю приблизно двісті літ після неї. Бо ж р. 1569 між Польщею та Литвою складено було новий договір, відомий під назвою Л ю б л и н с ь к о ї У н і ї, згідно з якою названі держави на цей раз уже таки об'єднувалися в цілком реальний спосіб.

Сталося це на спільному Польсько-Литовському соймі, скликаному в Люблені королем Польщі і Литовським князем С і г і з м у н д о м II. Спричинилися до того акту поважні внутрішні й зовнішні обставини, які на той час повстали в обох країнах. У Польщі з її названим вище бездітним королем вигасала спільна для обох держав династія Ягелонська, і там дуже непокоїлись, що разом з династією вигасне й започатковане Кревською Унією польсько-литовське об'єднання та що вибори нового короля-князя можуть в наслідках своїх дати дві династії чи дві особи, одну - для Польщі, другу - для Литви. Для польської держави це було б тяжкою перешкодою, а може й кінцем її експансії на схід і на південь. Литва ж, з свого боку, - несучи на той час на собі непосильний для неї самої тягар - з півдня - турецько - татарських нападів, майже безперервних, а зі сходу - такої ж безперервної боротьби з Московщиною за білоруські землі та за Балтійське побережжя, - потребувала польської допомоги і сталої

підтримки її проти небезпечних противників. Згода далася не зразу, сойм розтягся на декільки місяців, пересправи переривалися й знову розпочиналися, але зрештою справа дійшла свого кінця, - доброго для Польщі, несприятливого для Литви, переломового для українських земель.

Люблинська унія, остаточно касуючи зовнішню відокремленість Польщі та Литви, утворила з них одну державу, яка дістала з того часу й нову, увесь час пізніше уживану назву - Річ Посполіта. Спільними для нової держави були: поперше, монарх з титулом короля для Польщі та великого князя для Литви; подруге - сойм і сенат; потрете - шляхта, бо права польської та литовської шляхти підведено було під один рівень, без огляду на те, до якої з двох державних територій вони прикладалися; почетверте - зовнішня політика і поп'яте - державна монета. Внутрішня ж автономія обох країн залишилася незайманою. Як і раніше під двома монархами, так і після Люблинської унії під одним - Польща й Литва продовжували мати кожна своє законодавство, своїх міністрів, окреме військо, фінанси, окремий адміністраційний апарат, окремі формальні познаки автономности, як державні герби та державні печаті. Люблинський сойм, однак, у своїй уніфікаційній праці не обмежився лише упорядкованням правних взаємовідносин між двома державами. Об'єднання перейшло також у супроводі радикального перерозділу їх територіяльної могутности. Бо ж з року 1569 за властивою Литвою зосталися лише її колишні литовські та білоруські землі; всі ж її українські провінції, придбані за попередні два століття, - за винятком невеликих - Пинської та Берестецької - округ, перейшли до володінь польської корони. Люблинською унією тому датується кінець литовської доби історії українського народу і зачинається для нього доба польська.

Нова держава, таким чином, складалася з двох нерівних одна одній частин, а саме: з послабленої й не остаточно ще зформованої Литви та з посиленої й дрбре, як на той час, впорядкованої Польщі. До того ж, ще Польща була вже країною культурнішою за властиву Литву, бо ближче за неї стояла до Европи, переймаючи звідтам безпосередньо придбання нової цивілізації, що так пишно тоді почала розцвітати на заході. Зрозуміло тому, що в об'єднаній Річі Посполітій дуже скоро зазначився примат польської нації; що польська цивілізація, а з нею й польське право широким потоком розлилося по цілій території нової великої держави. Співробітництво з тою цивілізацією і боротьба з тим правом були головними чинниками на протязі цілої польської доби української історії.

Польсько-литовська держава не дурно була названа Річчю Посполитою, тобто, республікою. Хоч на її чолі й стояв монарх, але сила польського короля важила не так то вже багато. Автор Люблинської унії, вказаний Сигізмунд II., р. 1572 помер, як останній нащадок з династії Ягайлової і королівська гідність після того стала виборною. Для виборів нового короля кожного разу скликалися спеціяльні виборні сойми, до складу яких входили представники від шляхти з цілої держави та представники духовенства. На короля можна було обрати як свого, так і чужого якогось шляхтича, - явна річ, із старого роду, походженням рівного королям. . Фактично - найчастіше вибирали представника тої чи іншої европейської пануючої династії, але на польському троні перебували свої й чужі шляхтичі й князі, в тому числі

і люди українського походження. Влада короля в Польщі здавна була досить обмеженою на користь шляхти, а коли король став виборним вона стала ефемерною. Кожний виборний сойм, як умову обрання, додавав нові обмеження і дуже скоро король став впрост доживотнім президентом з верховними правами, де в чому навіть меншим, ніж ті, які на сьогодня надаються виборним президентам в деяких сучасних нам республіках, - як наприклад, в Сполучених Штатах Північної Америки.

Ті права, що їх послідовно відбирали від короля, переходили до рук шляхти та зчасти - вищого духовенства, що набиралося так само головним чином з високої шляхти. Тому тодішня Польща може бути означена назверх, як конституційна монархія, але з середини вона було суто становою аристократичною республікою. Вся законодатна влада в ній належала загально-державному соймові, що збирався у Варшаві; поруч з соймом стояв також і сенат, складений з високих достойників держави, світських та духовних, який не мав, однак, цілком точно і до кінця означеної компетенції. Членами сойму - теоритично - могли бути всі шляхтичі держави поголовно; фактично ж він складався з певного, не завжди однакового числа представників од шляхетських з'їздів, - малих соймів та соймиків, - які періодично скликалися по головних провінціяльних пунктах держави, бо були вони там органами місцевого шляхетського самоурядовання. Крім шляхетських представників, до складу сойму входили ще й представники духовенства, які ніколи не вибиралися, а були членами сойму тобто, з посади своєї, як митрополити, єпископи, тощо. Право це, однак, належало виключно духовенству католицькому й на інші релігії не поширювалося. Що ж до шляхти, то вона, згідно з своїми привілеями, підтвердженими спеціяльно для шляхти української в період Люблинської унії, - жадних обмежень щодо віри не мала. Але в дійсності на соймах завжди значно переважала шляхта католицька, - поперше, вже тому, що її взагалі було більше в державі, а подруге - тому, що некатолицька шляхта сама себе зменшувала в числі, бо з часом послідовно переходила до католицтва. Всі інші стани й верстви населення до сойму доступу не мали, могли лише висилати до нього свої делегації для передачі якихось своїх заяв чи прохань. Цю можливість часом використовували ті верстви, що мали свою станову організацію, як міщане, пізніше - козаки. Єдиним станом населення Речі Посполитої, який і того не міг ніколи робити, були селяне, без розділу їх щодо віри й національної приналежности. Крім законодатної, шляхті фактично належала також вся судова влада і вся виконавча, бо ані вибраною в судді, ані призначеною на якубудь державну посаду не могла бути особа не-шляхетського походження.

Шляхта Речі Посполитої кількісно була також численною, що її навіть іноді звали народом. Згідно з буквою закону, всі шляхтичі, зачинаючи від князя й кінчаючи останнім полупанком, були рівні один одному своїми правами. Але, явна річ, вся ота рівність була лише письмом на папері. В дійсності вся влада в державі належала не стільки всій шляхті, скільки невеликій її частині, що складалася з нащадків могутніх шляхетських, князівських та королівських родин, та яку пізніше стали звати м а г н а т а м и, тобто, великими панами. Вся ж інша, середня та дрібна шляхта, пишаючись високими правами своїми, в дійсності стояла в цілковитій залежності від вказаних магнатів, вибирала на соймиках того, хто був їй вказаний, голосувала на соймах з наказу свого пана. Магнати, володіючи колосальними просторами землі, часто бували сильнішими за самого короля. Бо під безпосере-

дніи королівським послухом було дуже нечисленне військо,і збільшувати його без соймової згоди король не мав права.А магнати, особливо ті з них,що їх маєтки лежали на південних кордонах держави,часто мали значні військові сили,що дозволяли їм жити в їх володіннях майже самостійними князями.Таку форму загально-европейська феодальна система прибрала в Польщі,ствердилa і протрималася в ній аж до самого кінця існування Речі Посполитої.

М і с т а в Польщі поділено було на дві категорії;до першої належали з них ті,що їм було призначене згадане вище М а г д е б у р с ь к е п р а в о, до другої - ті,що такого права не дістали.Ці останні,не маючи можливости розвинути свого самоврядування,жили на панській землі й під владою свого пана;не граючи жодної ролі в суспільному житті,вони мало чим одрізнялися від околишніх сел і були для них лише необхідними осередками місцевої дрібної торговлі та малого промислу.Що ж до міст першої категорії, яким Магдебурське право було надане,-а до таких належали майже всі більші міські осередки,-то вони жили поза панською владою,мали вибрану адміністрацію,своє місцеве законодавство.Але зате вони були позбавлені якоїбудь участи в державному житті Речі Посполитої, існуючи в державному організмі начебто якесь чужородне тіло.Міщанам заборонялося право набувати землю,вони були всі збиті до меж свого міста,були відрізані від тісніщого зв'язку з іншими верствами населення,жили завжди під загрозою сваволі місцевого магната,на якого часто годі було знайти якубудь управу в шляхетських загальних судах чи в шляхетської адміністрації.Тому то численні міста в Польщі,часто маючи всі передумови для великого розвитку, ниділи й підупадали.До того ще певним лихом для місцевого міського населення був наплив чужинців,-жидів та німців,а в Галичині,як вказано вище,й вірменів.Ці чужинці приходили з протекції королівської чи магнатської,обсаджували міста,прибирали до своїх рук торговлю,промисел,міські посади,відкидаючи тим тубільне міщанське населення на другорядне місце,а спеціяльно українських міщан-навіть на третьорядне,бо на цих останніх поширювалися ще звичайне для магдебурського права обмеження,а саме,що всі міські посади мусять бути обсаджені особами лише католицької віри.

Найтяжче відбивалося польське право на селянській хліборобській верстві.

Уся земля в державі належала королеві,шляхті,духовенству і лише зчасти - містам,як юридичним особам.Королеві припадали дуже великі земельні простори,але та власність його була чисто формальною: в дійсності королівські маєтки так само були в руках шляхти,бо більша частина їх знаходилась у сталому доживотньому,а часто й спадкоємному користанню тих панів,що сиділи на вищих адміністраційних посадах по провінціях,як воєводи,старости та їх підручні.Позбавлені права на землю,селяне стали в цілковиту залежність від того пана,що,як власник чи урядовець,розпоряджав грунтами,на яких вони сиділи.Тому селянин зчасом перейшов під панський присуд,позбавився права переходу на інші землі,-став кріпаком,робив кільки днів на панському полі чи на його дворі, виконував за пана різні обов'язки,як дорожні,тощо,платив панові різні датки з свого майна та з своїх прибутків. В Речі Посполитій встановився з цілою силою інститут панщини,й селянина викинуто було з обороту якихбудь політичних чи громадських,а навіть і персональних прав.

Увесь цей лад, такий протилежний старому київському і пізнішому литовському праву, заведено було й на цілому просторі українських земель. Вище було вказано, які фатальні наслідки дало заведення польського права в Галичині; тих самих наслідків сподівалися досягти тодішні польські політики й по цілій Україні. Але, коли в малій Галичині, здавна відрізаній од українських осередків, не знайшлось сили протистати надвладі того чужого права, то на великій Україні такі сили знайшлися. Тими силами були: поперше - козаччина, а подруге - могутній культурно-просвітній та релігійний рухи, що вже, зачинаючи з XVI століття, обхопили собою найширші верстви українського населення. Сили ті на початках чинили розбіжно, бо стихійно й не пляново виявляли можливості свої. Але згодом вони зійшлися докупи, свідомо координували свою співпрацю й збігалися в єдиний потік, що лився в берегах національного та державного визволення.

Вище було зазначено ті зміни, що зайшли на той час у Европі та які відбилися й на українських землях. Колись, за грецьких стародавніх часів, за Римської імперії та за Візантії, Україна була житницею для середземно-морської Европи, вивозячи туди надвишки своєї хліборобської продукції. Відрізане турками від моря, викинуте татарами з степів, українське населення зменшило свою хліборобську господарку майже до межі своїх власних потреб; народнє його господарство майже замкнулося в самому собі. На ту ж добу, що за неї йде мова, осередки більшої торговельної ваги перекинулися з Середземного моря на море Балтійське та на Атлантійський океан; забуяло життя в середній та в північній Европі, з'явився знову попит на український хліб. Тільки що вивозити його тепер треба було на на південь, а на північ, куди шляхи йшли Німаном та Вислою, а ключі до тих шляхів лежали в руках Польщі. Цим, між іншим, можна пояснити і той широкий розмах експансії польської держави, який якраз припадає на ту добу. Як колись київські князі стали панами цілого сходу Европи, між іншим, і тому, що володіли ними всіма його торговельними шляхами, так і тепер зверхність польського короля поширилася на всі території, що їх торговельні шляхи стали під контроль польської держави.

За тих часів закладані були й підвалини тих колосальних польських латифундій на українській території, таких характерних для Речі Посполітої та які в частині своїй дотрималися аж до наших днів. Коли, згідно з Люблинською унією, сталося прилучення українських земель до властивої Польщі, більше-менше густо заселені були, крім Галичини, лише Волинь, північна Київщина та північна Чернігівщина; в південних же передстепових землях допіро почала зміцнятися поворотня козацька колонізація. Польській шляхті тісно було жити в своїй добре, як на той час, заселеній батьківщині з її бідними, мало родючими грунтами. Діставши в Люблені право набувати землю на всіх просторах Речі Посполітої, вона звернула тому свої очі на Україну. На українській півночі годі було знайти вільної землі, бо ж там, крім селянства, міцно ще трималася не тільки середня й дрібна українська шляхта, але й велика, - оті нащадки старих князівських та боярських родин, що до пори до часу зоставалися православними. Польська шляхта, з привілеями та з грамотами королівськими, кинулась тому на передстепові та на чисто степові родючі землі. Безкрайні простори були тоді в скорому часі захоплені у власність польськими магнатами та підручною їм служебною шляхтою; цілі повіти і два попадали часом до рук одної людини. Але сама земля, хоч і яка родюча не давала прибутків; потрібні були людські руки, щоб обробляти її, а людей серед Дикого

Поля було обмаль. Тому, поруч з самостійною козачою та селянською колонізацією, в степах розвинулася й друга колонізація, на чолі якої стояли великі земельні власники польського феодального типу. Усім, хто хотів оселитися на їх землях, давали магнатські колонізатори на довший час, - іноді до сорока літ, - звільнення від усяких податків та обов'язків; підпомагали грішми та реманентом, живим і мертвим. З Галичини, з Волині, з північної Київщини рушили тоді до степів маси сільського населення, то осідаючи на певних умовах на панських землях, то оселюючись самостійно, - козакуючи, шукаючи на новому вільному терені нового вільнішого життя. Степи ожили, заселюючись, а разом з тим підвелась і нечувано посилилась і козаччина. Маючи, як про це вже було вказано, свої осередки біля певних замків на Україні та за Порогами на Низу, козаччина з бігом степової колонізації перестала бути відмежованою кордонами від суцільної української території. Безнастанною попередньою боротьбою з татарами за степи вона здобула в народі славу й довір'я, а тепер дістала собі, - по потребі, - для свого посилення, - невичерпаний резерв людей серед степових поселенців а через них - і на цілій Україні. Козаччина з того часу наявно перестає бути, - як то було раніше, - чистим промислом, уходництвом, а перетворюється в новий народний стан, який поступово й свідоме перебирає пізніше на себе лицарські обов'язки національної оборони України.

З пильною й неспокійною увагою придивлялися польсько-литовська влада до зросту козаччини в другій половині XVI століття. З одного боку, ця нова сила потрібна була їй, бо кращої за неї оборони державних кордонів годі було й вигадати, а до того козаки ще впрост були необхідні, як велика допомогова військова сила для тих війн, які так часто Річ Посполіта мусіла була вести з своїми сусідами, - з Московщиною, з німцями чи з шведами. З другого боку, - непокоїла владу козацька неприкрита, - як говорили тоді, - сваволя, бо козаки, в міру того, як зростала їхня сила, вели в степах свою самостійну політику з татарами і з турками, то воюючи то замирюючися з ними; вступили в зносини й з іншими державами, не зважаючи зовсім на ті чи інші польські політичні інтереси, та й до внутрішніх справ Речі Посполитої втручалася при нагоді козацька сила, обороняючи українське населення від магнатського зловживання польським правом, порушуючи зверхність самого короля польського. Тому влада зробила спробу завести козаччину до певних організаційних берегів, поставити її на слухняну службу державі. Заведено було так званий реєстр. Козаків списано, настановлено їм старшого, який пізніше дістав назву гетьмана; поруч нього дано було їм також суддю, писаря та іншу старшину, означено на військо відповідну платню, надано певні права, які заводили козацтво до складу королівського війська. Заведення реєстру довго потім українська традиція приписувала польському королеві, славному войовникові, Стефану Баторієві, що королював у р.р. 1576-1588 і ставився більше-менше прихильно до козаччини, бо розумів значіння й силу цього явища. Але в дійсності це сталося трохи раніше і не відразу, як наслідок того чи іншого одного акту того чи іншого короля, а було результатом довгого й складного процесу, окремі стадії якого лише означилися тими чи іншими авторитетними актами.

Реєстр, однак, не дав того, чого чекала від нього польська влада, бо він не припинив ні зросту козацької сили, ні козацької зовнішньої та внутрішньої сваволі. Причиною був поперше, той факт, що реєстр далеко не обхопив собою всіх козаків, які зчасти й самі не

хотіли до нього вписуватися,бо це обмежувало їхню самостійність. А подруге - реєстр переведено було лише на волостях,тобто,на територіях,де держава мала силу й змогу виявити свою волю;Дике ж Поле,Низ залишилися поза межами реєстрового чину,бо були вони фактично й поза межами Речі Посполитої.До того ще й ті козаки,що стали реєстровими,своїм новим становищем не дуже були задоволені. Бо ж призначена,-а не виборна,як до того вони звикли,-старшина поводилася з ними не по-козацькому, обмежувала лицарську волю;платню держава виплачувала неакуратно,а то й зовсім не додавала;у походи призначала часто,а серед королівського війська,по своїх правах,козацтво стояло на невідповідному місці.Тому то козаки і за часів реєстрових,як і раніше,з своєї волі воювали турків та татар,пустошили їх поселення,руйнували замки й фортеці;вступали на службу то до Москви,то до когось іншого,-до кого хотіли;вели самостійні походи та війни,чим і викликали тяжкі непорозуміння між Польщею та її державними сусідами,бо ж офіційно всі козаки,в тому числі навіть і січовики,вважалися справжніми підданами корони польської.Так,наприклад,р.1577 козацький отаман Іван Підкова підбив був під свою руку ціле Молдавське господарство,і Річ Посполіта мусіла вислати проти нього велике військо,щоб приборкати його й тим уникнути невчасної війни з розгніваними турецькими султанами.Так само не завжди притримувалися реєстрові козаки і внутрішніх своїх приписів,виданих за королівськими підписами.Часто траплялося,що скидали вони призначену їм згори старшину, вибирали нову,яка їм подобалась; заводили проміж себе,який хотіли,організаційний військовий лад,одмовлялися вирушити в походи і т.і.

Факти тої сваволі необчислені кількісно й дуже різноманітні формою своєю.Розважені кожний зокрема і без внутрішнього зв'язку між собою,вони здаються хоатичними,невпорядкованими виявами степової психології.Так на це й дивилися більшість польських, російських,а зчасти й українських істориків.Але зведені до купи, систематизовані,вставлені до історичної перепективи,вони дістають цілком інше освітлення.Козацький чин не був якимось випадковим явищем.Козаччина була часткою народу українського,його найактивнішим ферментом,-так мовити,передовим загоном нації.Козаччина творила,-на початках і не дуже свідомо,-волю не свою,а того народу,що породив її.Степовим елементом в козацьких виявах була хіба що ота надмірна,часом і непотрібна,гострота їх сваволі.Але в ідеологічному аспекті,в історичному розмірі козацька сваволя була лише яскравим виразом тої незамиренности,яка існувала в Речі Посполітій між українською правною й громадською свідомістю,набутою ще за київських часів і зформованою за литовської доби,і новою,накинутою Україні ззовні польською системою феодального права.Незамиренність ота була така глибока,така органічна,що якебудь співжиття для них у державі,якийбудь компроміс - були неможливі.Вирішення цієї ділеми могло бути подвійне:або відрив,або загибель одної з сторін.Як відомо,історія вибрала перше з тих рішень,і козацька сила якраз до того й спричинилася.

Рівнобіжно з розвитком реєстрового козацтва,зростала й розвивала свої сили та свою організацію і З а п о р о з ь к а С і ч, яка стала з часом вогнищем,фортецею та осередком низових козаків та всіх тих,що з тої чи іншої причини не були вписані до реєстру.Перша Січ,як було вже зазначено,стояла на Дніпровому острові Хортиці;пізніше вона часто міняла своє місце,переходячи на М и к и т и н Р і г,-сучасний Никопіль,-то на Б у з у л у к,то на річ-

за м
ку Чортомилик. І поволі, рік за роком, десятиліття, серед диких степів за суворого життя, серед походів та боїв, серед безнастанної небезпеки Запорозька Січ перетворилася в своєрідне лицарське братство на кшталт тогочасних лицарських орденів, що існували по цілій Европі. З тою, однак, важливою відміною, що европейські лицарські ордени припускали до свого складу лише людей шляхетського роду, в той час як українське січове товариство зовсім не цікавилося родовим походженням своїх членів, бо для вступу до Січі, згідно з її звичаями, потрібно було - не лицарське походження, а лицарські цноти. Тому Запорозьке військове братство було дуже різнобарвне щодо своїх членів. Поруч із звичайними селянами та міщанами, вступали до нього й люди високої освіти й високого походження. І були вони різних вір, різних національностей, піддані й громадяни різних держав, - аж до Еспанії включно, - хоч і завжди серед тої маси кількісно переважали українці, що сходилися туди з усіх українських територій. У звичаях та січових розпорядках з тої причини дуже своєрідно й привабливо переплелися на українському тлі різноманітні національні впливи, західні та східні.

Кожна людина, чим би вона не була в себе на батьківщині, мала вступ до Січового товариства. Для того треба було лише бути християнином і готовим кожної хвилини вирушити з зброєю в руках проти мусульманського світу, слухатись обраної старшини, коритись січовим законам, вміти дивитися в очі смерти та мати силу винести суворе вояцьке життя, повне негод, небезпеки, та прямої біди. Присутність жінок на Січі була абсолютно заборонена. На чолі Січі стояв кошовий отаман, - бо й сама Січ звалася Кошем, - а біля нього - суддя, осаул, писар та курінна старшина. Як кошового, так і всю іншу старшину вибирали щороку на раді, тобто на загальних січових зборах, що складалися з усіх товаришів, як звали один одного запорожці. За мирних часів старшина піклувався поточними справами, а всі важливіші передавала на вирішення ради, на якій найбільше шанувалися голоси старших віком, досвідом та заслугами товаришів, хочби вони на той час до старшиний не належали. У походах кошовий мав необмежені права, - аж до права кари на горло, і звіт з своєї чинности складав перед радою лише по повороті на Січ. Товариші були розподілені по куріннях, тобто по полках, і курінню належало право прийняти чи відкинути кандидата до вступу в товариства. Мешкання й спожива були спільні для всіх; жили по-курінно в нарочито збудованих для того простих, великих, довгих, одноповерхових, деревляних хатах. За різних часів числа куренів було різне; за останню добу існування Запорозької Січі їх було тридцять вісім. Січ утримувала свою брацьку церкву, священника для якої, - звичайно ієромонаха чи архимандрита, діставала з Києва; мала свої школи, загальні і військові; свої клейноди, прапор, велику й малу печаті, і зносилися з різними державами, як окрема самостійна держава, хоч номінально й числилися під зверхністю короля польського. Явна річ, що така організація повстала не відразу і не за один рік. Вона наростала й довершувалась на протязі століть в міру потреби та досвіду, але вказані основні риси характерні для Січі вже з самих початків її існування.

Назовень Січ була планована, як сталий військовий табор. По середині його стояла церква, круг неї - широкий майдан для зборів ради; далі - будинки для старшини, для курінів, для шкіл, для різного роду складів, тощо. Цілий табор оточено було грубими висо-

кими валами на випадок облоги, якої часто доводилося заживати січовикам. Число товаришів, що перебували в Січі, було не завжди однакове. В часі непокоїв, війни чи заколотів, або в період зборів до великого походу, до Січі збиралися десятки тисяч запорожців. За спокійних часів число це знижувалось до кількох тисяч сталої залоги; решта перебувала чи то на Україні по справах, своїх і військових, чи на своїх господарствах серед родини, чи в так званих зимовиках. Ці останні розкидані були по цілому Низові, і вели в них запорожці, чи їх родини, часом дуже велике хліборобське й скотарське господарство, - особливо за останнє століття існування Січі, коли вся запорозька територія розподілена була адміністративно на так звані п а л а н к и, чи округи, що стояли під зверхньою владою братства. В час небезпеки, війни чи походу січовики скликалися з України чи з зимовиків окремими листами, універсалами та через нарочитих гонців. Вийступ з Запорізької Січі був такий самий вільний, як і вступ до неї, але мало хто й дуже зрідка тим користався. Постарівши чи з інших причин січовики фактично відходили з Січі, але славне ім'я товариша запорозького залишали вони за собою до смерти. Козацько-польські конфлікти на ширший штиб зачалися вже за королювання згаданого вище Стефана Баторія. Цей войовничий король, використавши реєстових і нереєстрових козаків для своєї війни з Московщиною, не міг і не вмів задовольнити козаччини, ні заспокоїти розбурхану її силу. Козаки розпочали тому ряд походів на чорноморське побережжя та на Крим, в кількох поворотах плюндруючи турецькі й татарські міста й замки. А коли король вислав на Січ нарочитого свого до них посла, вони того посла втопили в Дніпрі. Нещасний той посол впав жертвою козацько-польського конфлікту: його смерть була помстою за кількох козацьких отаманів, захоплених на Україні та страчених поляками, які тим хотіли відвести очі турецькому султанові, що загрожував Польщі війною. Даремно польська влада вживала потім ще й інших заходів, не перепускаючи на Січ постачання, захоплювали запорожців, що перебували по тих чи інших справах на волостях. Ці заходи лише викликали з боку козаччини своєрідну та дуже виразну відповідь, а саме: козачі загони виходять на Україну, осідають там по маєтках маґнатів, живуть на їх засоби і вже одною своєю появою спричинюються до розрухів серед місцевого сільського населення, які загрожують повним знищенням маґнатського маєтку й маґнатського права. Козацький рух за тої доби перекидається з Низу на цілу правобережну Україну, виявляючися з найбільшою силою на просторах південної Київщини та Поділля.

Скоро по смерти Стефана Баторія козаки зробили й першу спробу відкритої збройної боротьби, - покищо, правда, не з цілою Польщею, а з її, так мовити, аванґардом, - маґнатською силою на Україні. Почалося це р. 1591 і сталося начебто з дрібної причини. Білоцерковський староста князь Януш Острозький скривдив одного з козацьких отаманів К р и ш т о ф а   К о с и н с ь к о г о, відібравши йому землю. Косинський збройною рукою помстився на ньому, але цим не заспокоївся й почав громити замки, що належали родині Острозьких. Втрутився до справи сам король через своїх комісарів, але Косинський не послухався й пішов на маґнатів збройним походом, узяв Переяслав, Київ, опанував майже цілою Київщиною і звідти подався на Волинь, встановлюючи всюди козацькі права за населенням. Тому що від Косинського страждали, головним чином, українські православної віри маґнати, польська влада не дуже то поспішала з виступом проти Косинського. Маґнати примушені були боротися власними силами. Зібрав-

ши, скільки могли, свого війська, найнявши ще деякі галицькі та угорські загони, вони дали Косинському бій і розбили його в р.1592. Але поразка ця не пригнітила козацького руху. Весною р.1593 козаки з Низу знову вирушили походом, - на цей раз проти князя Вишневецького, що дався їм у знаки, як староста Черкаського замку на степовому пограниччю. В час облоги міста Черкас Косинського було вбито, але козаки продовжували боротьбу й примусили Вишневецького скласти дуже вигідну для них умову, згідно з якою староста черкаський зобов'язався не чинити козакам жадних перешкод та вільно перепускати їх військо з Низу до волостей і навпаки. Ця умова відчинила низовим козакам ворота на Україну. Козаччина широко розлилася в українських землях південних, а місцеві магнати мусіли були припинити свою боротьбу з нею і до пори до часу мовчки коритися козацькому присуду на їх землях, над підвладним їм населенням.

Після смерти Косинського на чолі козаччини стали Григорій Лобода та Северин Наливайко; перший головував на Низу та над козацтвом київським, а другий - над козаками західньо-подільсько-волинського пограниччя. Між Наливайком та Лободою не було повної згоди, й вони не завжди працювали за одно. Зпочатку козацька сила спрямована була ними на боротьбу з турками. У цій боротьбі особливо вславився молодий талановитий Наливайко. Після попередніх пересправ з Римським папою та австрійським імператором Рудольфом II, він пішов походом на Молдавію, взяв Яси, звільнив усе Молдавське господарство зпід турецької влади. Погромивши потім ще турецькі замки на західньому чорноморському побережжі, Наливайко повернувся на Волинь, а звідтам вирушив на Білорус, плюндруючи польські замки, збираючи великі контрибуції з магнатів та з наляканих міст. В той самий час загони Григорія Лободи творили те саме на Київщині, на Поліссі та в другій частині тої самої ж Білоруси. Як і їх попередник Косинський, так і Наливайко з Лободою вели свої походи та боротьбу без якогось ширшого плану. З тою, однак, відміною, що Косинський нищив українських магнатів, несвідомо граючи тим в руку польській шляхті, а Наливайко з Лободою українських панів уже не займали, навіть де в чому допомогали їм в їх боротьбі з польськими елементами. Натомість, в свою чергу, Наливайко та Лобода нищили українські міста та українських міщан, яких майже не займав Косинський. Не було ще тоді, навіть у чільних козацьких людей, ясної уяви про необхідність національної солідарности всіх верств і станів населення, бо й ті верстви та стани також тої уяви не мали. Для того, щоб така уява повстала, потрібний був час, і він надійшов трохи пізніше, а саме тоді, коли одної з тих верств, а саме магнатів, українське населення позбавилось. Усім іншим було вже тоді легче порозумітися й національно об'єднатися.

Тим часом, польська влада, побачивши, що з боку козаччини справа ходить тепер не лише про українських магнатів, але й впрост про польське панування на Україні, - взялися до рішучих заходів. Король вислав проти козаків усе своє військо, настановив вождем для нього польського гетьмана Станислава Жолкевського й наказав йому за всяку ціну припинити заколоти на Україні й знищити дотла козацькі рухи. Весною р.1596 Жолкевський вирушив походом на південь. Козацькі загони розкидані були по цілій Україні, і польський вождь приспішився, щоби не дати їм з'єднатися й розбити по частках. Але Лобода встиг зібрати свої сили навколо Білої Церкви, а Наливайко з боями пробився до нього з Волині. Довго йшла мінли-

ва боротьба.Головний бій біля Б і л о ї Ц е р к в и випав нерішуче,і після того Жолкевський відійшов був назад од Білої Церкви, а козаки,використавши це,цілим табором,з родинами й дітьми,знялися з місця,перейшли через Дніпро біля Переяслава,вирушили в степи й отаборилися біля Лубнів на С о л о н и ц і,гадаючи,що Жолкевський не втягнется за ними так далеко на схід,у степи.Там сподівалися вони дочекатися допомоги з Запоріжжя.Але не дочекалися.Жолкевський, діставши сильну допомогу з Польщі людьми й постачанням,чого так бракувало козакам,вирушив слідом за ними й,дігнавши,оточив їх на Солониці .Приступом він не міг узяти козацького табору;тому обложив його з усіх боків і позбавивши козаків всякого постачання,в день і в ночі обстрілював їх з гармат.Не витримали козаки,дивлючись, як перед їх очима гинуть їх жінки та діти,вступили в пересправи й здали табор на умовах,продиктованих Жолкевським:видати вождів,гармати,зброю,клейноди,а самим - вийти з табору додому.Козаки умови виконали,а Жолкевський - ні.Його жовніри порубали безбройних козаків разом з жінками їх та дітьми.Аж на милю,а то й більше,труп лежав на трупі,-оповідає про цей факт сучасний польський свідок.Лише кінна частина козацького війська з новообраним гетьманом К р е м п с ь к и м на чолі,що в час завважили зраду, з зброєю в руках пробилися через польські лінії та відійшли на Запоріжжя;повернулися назад і полки,що йшли з Низу козакам на допомогу.Тяжко помстилися поляки на козацьких вождях,особливо на Наливайкові.Більше року тримали його у варшавській в'язниці,допитуючи про зносини з чужоземними державами,після чого стяли голову,а стявши,ще й четвертували мертвого.Наливайка думи та пісні народні вславили,як національного героя,як мученика за віру православну.

Після Солоницького погрому польська влада видала постанову, якою козацьке військо касувалося,а козаччина,як злочин,ставилася поза законом.Але це була постанова чисто паперова.Козацтво було, щоправда,знесене,та незайманим залишилось Запорожжя,існували й козацькі резерви в степах і по цілій Україні.І тому ця постанова навіть і на папері залишилася не довго.До її анулювання спричинився тодішній черговий гетьман С а м і й л о К і ш к а ,ще за життя свого вславлений народньою думою за свою геройську втечу з турецької неволі на галерах .Р.1600 Річ Посполіта ув'язалася до війни в Молдавії,і полякам потрібна була козацька допомога.Самійло Кішка використав трудне становище польської влади й поставив умовою козацької допомоги привернення всіх попередніх козацьких прав.Сам Кішка скоро після того,бо р.1602,загинув в час облоги одного з шведських замків у Ливонії,але козаки дістали назад свої права, і сила їх знову зростає в степах і на волостях.

В цей час на Україні зайшли великі релігійні події,і під впливом тих подій козаччина знайшла зрештою той ідеологічний національний ґрунт,якого досі їй бракувало,і ставши на який,вона розвинула на цей раз уже цілком планомірну боротьбу з чужою надвладою на своїй батьківщині.

Лекція десята.

Релігійний рух на Україні. Ходкевич, князь Слуцький, князі Остозькі. Братства. Незгода з єпископами. Унія. Боротьба за православ'я. Національне об'єднання. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Як вказано було вище, за тих часів Европа переживала добу так званої реформації. Це була переломова епоха европейської християнської цивілізації, епоха реформ, переробки, виправлення й поліпшення церковного ладу й віровчення, встановлення нових форм взаємовідносин поміж церквою та виявами світського народнього життя. Цей процес перейшов в усіх европейських країнах, закінчившись у кожній по-різному. Латинські народи задовольнилися більшими чи меншими реформами в межах звиклої для них конфесії й зосталися вірними римсько-католицькій церкві. Англія порвала з папою римським, як з головою церкви, але попереднього обряду не змінила, наблизивши тим свою національну церкву до східнього православ'я. Щож до північної та частини середньої Европи, то тут утворився новий християнський обряд, що дістав загальну назву протестанського, бо в основі його лежав протест проти папи римського, проти формальности й бюракратизму в справах віри, тощо. П р о т е с т а н т и з м, у різних його формах, перекинувся звідтам і до Польсько-Литовської держави, закорінившись там, головним чином у Прусії та в Литві, а з українських земель - на Волині та на Київщині.

Просочився він на Україну, так мовити, з гори. За відсутністю добрих власних шкіл тодішні молоді люди з панських та з інших багатших родин їздили здобувати собі високу освіту до европейських університетів. Це було не якоюсь новиною для українців, а скоріше -продовженням стародавньої вжитої традиції, бо вже з XIII століття маємо звістки про впис до европейських університетів українців, серед яких перший, відомий з імени був такий І в а н К и ї в с ь к и й, студент Паризької Сорбони. Закордоном, головним чином - в університетах Германії та Голяндії, молоді люди, крім наукового знання, набирались і нового релігійного духу й заносили його на Україну. Повернувшись до батьківщини, вони в своїх маєтках та по сусідніх містах заводили школи, ставили молитовні доми, друкарні, тощо, поширюючи серед місцевого населення протестантське вчення. Серед широких українських верств ця релігійна новина не мала більшого успіху. Ідея протесту проти папи римського та боротьба проти його релігійного суверенітету не могли захоплювати тодішніх українців, бо вони, будучи православними, того не зазнали. З своїм же національним духовенством, -особливо з нижчим, -їм не було чого боротися; навпаки, -треба було йому допомогати. Тому то, як побачимо нижче, пробуджені реформаційні змагання українців пішли не по лінії протестантизму, а в межах боротьби за свою національну церкву, за поліпшення її правного становища, за впорядкованням внутрішніх її справ та взаємовідносин між духовенством і вірними. Автім деякі з протестанських осередків, волинських і київських, хоч і не дістали ширшого розвитку, всетаки дотримались аж до половини XУІІ століття, коли були зметені бурними хвилями Хмельниччини. Протестанська

течія запала, але дехто з провідних людей цього руху, навернувшись до православ'я, грав пізніше видатну ролю в українських колах, як такий, наприклад, шляхтич старого роду Ю р и й Н е м и р и ч, доктор Лейденського університету, відомий в Европі літератор, філософ і вчений богослов соцініянського толку, що став потім славним учасником українського руху.

Ширше, бо всенародне, значення мала чинність інших великих українських панів, які не пориваючи з православною вірою, відкликнулись на европейський реформаційний рух тим, що підтримували національну віру, закладаючи друкарні, школи, гуртуючи біля себе учених людей, як духовних, так і світських. Таких магнатів було небагато, але вони заслужилися перед історією української цивілізації. Так один із них, литовський гетьман Г р и г о р і й Х о т к е в и ч, за допомогою московського збігця І в а н а Ф е д о р о в а, - або як у нас його звали Ф е д о р о в и ч а, - першого в часі друкаря на сході Европи, вигнаного з батьківщини тамошнім духовенством, поставив р. 1568 у своєму маєтку друкарню, в якій друкувалися богослужебні книги; першою такою книгою, видрукуваною на Україні, було так зване У ч и т е л ь н е Е в а н г е л і є, тобто, збірник проповідів на евангельські речення. Другим таким українським магнатом був князь Ю р і й С л у ц ь к и й, що приблизно того ж таки часу в себе в місті Слуцькому поставив школу та друкарню з тою ж самою метою, за якою йшов Хоткевич. Та найбільше прославились на Україні своєю культурно-просвітньою чинністю к н я з і О с т р о з ь к і, а з них, особливо, К о с т я н т и н, який ціле своє довге життя /1526-1608/ виступав, як протектор православної віри, як щедрий меценат і далекосяглий ініціатор просвітньої справи на Україні. У своїх обсяжних волинських маєтках він закладав нижчі й середні школи, а в головному місті Острозьких - в О с т р о з і - поставив багату друкарню, яка дала р. 1580 православному світові першу повну слов'янську біблію, не згадуючи вже про численні інші видання. Поставив також він в Острозі першу на Україні високу школу на зразок тодішніх европейських академій, закликавши до неї професорами грецьких та своїх учених. Острог тому довший час був поважним культурним осередком на Україні, а з острозької школи вийшло багато талановитих письменників, проповідників, учених і взагалі діячів, духовних і світських, що грали потім видатну ролю в українській історії, як, скажемо, Северин Наливайко, про якого вже була мова, або гетьман Конашевич-Сагайдачний, що про нього нижче, і багато інших.

Але магнатська підпора культурно-просвітнього руху на Україні не була тривкою ні довгою. Під натиском польської цивілізації, польського права і взагалі всіх умов польської державности, українські панські родини, одна за одною, переходили на католицтво і полонщились дотла. Нащадки вказаних вище - Хоткевича, князя Слуцького і навіть самі князі Острозькі вже в XVII столітті одчахнулися від православної віри, а разом з тим і від українського народу. Вони стали для нації чужими, а дехто з них, як, наприклад, князі Вишневецькі, видали з своєї родини й заклятих ворогів українства. І не довго протримався б на Україні культурний і релігійний рух, не дав би великих своїх наслідків, коли б одночасно з поодинокими магнатами не приклали до нього рук широкі маси українського народу, - в першу чергу, його міщанська верства, друга велика складова частина тодішнього українського громадянства - після козаччини.

З давнього давна на Україні по приходах існували своєрідні організації, б р а т с т в а зв'язані з церквами та з богослужебним

культом. Як гадають, в генезі своїй сягають вони аж до поганських часів, коли люди сходилися на поганські свята та різного роду гри, головно, релігійні біля поганських святинь. Зпочатку, це були, мабудь таки справді брати, тобто, члени родини, родичі взагалі; потім-на їх місце стали члени родового союзу, а ще пізніше - просто члени громади, що жили сукупно в одному поселенню та славили того чи іншого бога, зв'язаного з місцевою святинею. Коли на місце поганської віри, стало християнство, братства не загинули, а перенесли свій стародавній чин на святиню християнську, - на церкву, виявляючи його в дні храмових свят спільними бенкетами, а в дні звичайного життя піклуючись про зовнішню й внутрішню упорядкованість і красу всоєї церкви та богослужебних справ, про допомогу бідним і сиротам, про добробут свойого духовенства і своїх членів.

За нормальних часів чинність братств не переходила за межі парафії й церкви, священнослужителів і парафіян. Тому про них не було й чути. Звістки про їх існування зачинають з'являтися лише в другій половині XV століття, тобто, коли українські землі були під чужою державною зверхністю, коли на українському заході всі верстви населення, а в першу чергу міщани, відчули вже на собі тягар обмежених прав, зв'язаний з їх приналежністю до православної віри. Перед ними стала необхідність активного протесту й чинної боротьби, і організованою формою для того послужили братства. З цих саме причин братський рух повстав і зформувався не деінде, як на українських землях під Польщею, бо під Литвою вказаного обмеження прав тоді ще не було переведено в життя. Першими, які спрямували чинність братства на таку дорогу, були міщани міста Львова, колишньої столиці Галицького князівства. Вони використали для того певні особливості магдебурського права. Одночасно з тим правом, як матеріяльна частина його, до українських міст з Европи прийшли й так звані цехи, тобто, організації ремісників, згідно з їх фахами, в союзи- братсва, які надавали своїм членам відповідні права й накладали на них відповідні обов'язки. Українські міщани Львова, позбавлені чинної участи в місцевому самоврядуванні, бо через своє православ'я не могли дістатися на жодну будь виборну посаду, об'єднались по цехах, і з середини своєї сили в місцевих братствах. Р. 1539 вони переорганізували своє стародавнє У с п е н с ь к е, бо складене парахвіянами Успенської церкви, - братство на штальт цехового, здобувши в такий спосіб затверджений урядом устав. За прикладом Успенського братства негайно пішли всі інші львівські братства, а за ними й по цілій Україні, утворивши таким чином на всій українській території одноманітну братську організацію. Згідно з уставом, до братства мали право вступати не лише самі міщани, а всі парахвіяни, тобто, шляхта, духовенство й всі інші особи, - чоловіки й жінки, - аби лише вони були православні вірою. А тому, що на українських територіях Речі Посполитої православними були тільки українці, то саме собою, органічно логікою життя вийшло так, що братства зразу ж стали національними українськими осередками.

Братчиками зоставалися ціле життя, права виходу з братства не було. Усі братчики зобов'язані були робити вклади до братської скарбниці в висоті, відповідній матеріяльному достатку кожного; і ті кошти, часом-по багатих місцях - дуже великі, витрачалися, головним чином, на церкви та на освіту. Так вказане вище Успенське братство вже в другій половині XVI століття в силі було поставити

у Львові відому Волоську церкву,організувати за допомогою згаданого вище московського збігця Федоровича багату друкарню,заснувати гімназію з грецькими й своїми професорами і т.і.Взагалі час з половини ХУІ і до половини ХУІІ століття був золотою добою братств,бо поширились вони тоді по всіх великих і менших містах українських,а через духовенство вийшли поза міські межі,перекинувшись і на села.Під впливами братськими стояла й козаччина,бо як про це буде далі,сам гетьман і ціле військо Запорізьке були вписані членами до одного з київських братств.Братська чинність у цілому дала дуже великі наслідки.Завдяки братствам буквально ціла Україна була вкрита школами,серед яких,говорячи сучасними термінами,були не тільки нижчі,але середні й високі школи.Цей факт робив велике враження на чужоземних подорожніх,що побували тоді на українській землі.Так один із них - грек,висока духовна особа,диякон П а в л о з А л е п а,секретар патріяршої місії,що переїхав цілу Україну з південного заходу на північний схід і спинився на довший час у різних місцевостях,з великим здивованням констатує,що на Україні він не бачив неграмотних,що читати й писати знають там усі,навіть жінки,навіть - сироти.І це було правдою.Наша батьківщина на той час була,мабуть таки,найграмотнішою країною в цілій Европі.А особливо багато важила при цьому та обставина,що загальної грамотности,себто того,чого інші народи досягали лише на протязі кількох століть при великих жертвах і допомозі з боку держави, український народ,завдяки братствам,досяг на протязі якихось двох--трьох поколінь своїми власними силами,не маючи не тільки державної підпори,але навпаки - у неперервній боротьбі з тою державою, яка мала б йому допомагати.

Так само активна й творча роля випала на долю братств і в справах чисто церковних.Православне духовенство Речі Посполитої на українських її землях дуже скоро опинилося в тяжкому становищі.Правним зниженням,порівнючи з католицтвом,за яким стояла держава й всі командні верстви населення,розхитана була ціла внутрішня будова православної церкви,бо занав авторитет її ієрархії,що був такий поважаний за київських часів і навіть пізніше - на початках литовської доби.Найбільше спричинилося до того чинне на той час у Польщі так зване право патронату.Право це існувало майже в цілій тодішній Европі,було воно нормальним явищем і в київській державі.Але в ній воно звдилося до права фундатора наглядати за тим,щоби духовенство поставленої ним церкви чи манастиря було якнайвідповіднішим для високих своїх функцій,а сама церква чи манастир,щоб були найкраще забезпечені з матеріяльного і з релігійного боку.В Речі Посполитій це право обернулося щодо церкви в той спосіб,що поставлення місцевого священика залежало від власника маєтку,де була церква й парахвія,ігумена - від маґната чи вищого місцевого урядовця,епископа та митрополита - від короля.Католикам право патронату не так то заважало,бо власник,маґнат,король,паства й духовенство були люди одної віри,мали ті самі церковні інтереси;їм легко було погодитись між собою,а коли згоди не було, то стояв ще над ними усіма папа Римський", що ту згоду міг наказати.Інакше було щодо православних.Католицькі королі та пани,використовуючи своє право,нехтували авторитет православної ієрархії, втручалися до внутрішніх церковних справ,гальмували чинний розвиток церковного ладу,на духовні посади визначали осіб,нікчемних, а то й впрост злочинних.На священників ставили,як тоді гірко говорили,людська сміття, епископами робили виключно шляхтичів,

яких більше цікавими лови, війни, сварки, забави, розпуста, ніж церква та церковні інтереси. Про тодішніх священиків говорили, що вони ліпше себе почувають у корчмі, ніж у церкві, а серед єпископів траплялись двоєженці, насильники, убивці тощо. Царгородські патріярхи, що їм належала духовна зверхність над православними, дізнаючись про такі факти, виявляли свою владу, скидаючи того чи іншого єпископа з катедри, але ні послідовного догляду за справами ні поліпшення їх зробити не могли, бо були далекі від України, а якихбудь більших впливів у польській державі не мали.

Відповідальну працю по направі вказаного непорядку церковного взяли на себе братства. Першим виступило знову ж таки вказане вище братство Успенське. Р. 1586, використавши приїзд до Львова царгородського патріярха, воно здобуло від нього собі почесне титло С т а в р о п і г і ї, а з ним і незалежність од єпископату та право догляду за життям і чином духовенства. Усі інші братства з того часу ставились на взірець Успенського, чинили з ним у згоді, а на початках подекуди й під його контролем. Маючи за собою патріяршу апробату, братства ретельно взялися до справи. Вони поширили свій догляд на все церковне життя, стежили за тим, щоб усе йшло згідно з церковними законами та відповідно стародавнім православним звичаям, контролювали поведінку та вчинки не лише своїх членів, але й цілого духовенства аж до найвищих ієрархів – єпископів і до самого митрополита. Нижче духовенство охоче пішло на таке співробітництво і на контроль з боку братств. Братська підтримка посилювала його у відносинах до католицького патронату і наближила до пастви. Не могло стати на перешкоді й згадане вище людське сміття серед священиків, бо з того часу з парахвій стали послідовно вимітати його, наставляючи на посади нове покоління з виучеників братських шкіл. Інакше поставився до того єпископат. Догляд братств за життям князів церкви спричиняв їм багато неприємностей, а втручання братств до церковних справ здавалося єпископам неможливою новиною, що не відповідала нібито церковним законам ні церковним звичаям. Навіть і ті з них, що були чистими людьми і пішли в ченці не кар'єри ради, а для того, аби служити Богові та Божій правді, часто й рішуче протестували проти опіки братств над церковними справами. Де в чому – теоретично – єпископи мали рацію, але вони не розуміли того, що потреба часу й самої церкви вимагали вказаних новин, робили їх необхідними, бо без них ціла справа могла б остаточно завалитися. Єпископат того не розумів, але царгородські патріярхи, що їм належала зверхність над українською церквою, дуже докладно уявляли собі ціле становище. Тому в численних сутичках, в безнастанних спречаннях між єпископатом та братствами патріярхи майже завжди ставили по боці братств і проти єпископів. Таке ставлення патріярха викликало велике незадоволення серед православної високої ієрархії. Воно ж таки зрештою і спричинилося до того, що в єпископів виникло питання: як так жити, то чи не краще для них буде змінити зверхність православного Царгороду на залежність од католицького Риму? Вони бачили становище, яке мали в Речі Посполитій католицькі єпископи, що, користуючись римською могутньою підтримкою, грали велику ролю в державі. Бачили й завидували їм.

При цьому треба, однак, зауважити, що не лише вказана обставина спричинилася до постановки цього питання в єпископському середовищі. Думка про наближення Риму й до католицького заходу не була якоюсь несподіваною новиною для українства, – особливо для командних верств церковних і народніх, для яких вона могла навіть зда-

ватись до певної міри історичною традицією.Ціле життя Київської держави було пронизано зв'язками з европейським заходом та впливами звідтам.Як вказано було вище,вже за часів княгині Ольги та князя Володимира велися якісь релігійного порядку пересправи з европейським заходом,тоді ще не остаточно відірваним од візантійського сходу.Пізніше Київ увесь час одвідують католицькі місії аж до часів татарського погрому і навіть після нього.А особливо виявились яскраво ці зв'язки в західніх українських князівствах,як наприклад,у Галичині,де княжни вступали до католицьких монастирів,князі однаково патронували православні й католицькі церковні установи; де вже за часів князя Романа велися пересправи щодо релігійного об'єднання,де князь Данило,на грунті аналогічних пересправ,перетворився навіть з князя в короля,діставши це нове титло від папи Римського.Єпископат тодішній мабуть таки ще відчував вказану традицію,але він не зважив того,що для ширших народніх верст ця традиція вже була мертвою, бо ж,коли раніще приналежність до того чи іншого церковного обряду могла ще трактуватись,як питання чисто релігійне,то тепер ця приналежність прибрала забарвлення політично - національне.В очах народу зміна православної зверхности на зверхність католицьку стала рівнозначною національній зраді.

Гіркі наслідки вказаних внутрішніх взаємовідносин високих пастирів і пастви православної церкви гостро виявилися наприкінці ХУІ століття й привели до утворення на Україні так званої у н і ї, тобто,об'єднання православної та католицької церков під єдиною зверхністю Римського папи.Назовень це сталося в такий спосіб.На першу половину ХУІ століття европейська католицька церква,перебувши головні реформаційні бурі,встигла відбудовати свою солідну внутрішню організацію,скріпилася з середини,а назовень знову повернулася до своєї войовничої позиції щодо тих країн і народів,які або відпали від римської зверхности,або до неї ніколи не належали.Серед інших заходів,з тою метою р.1534 засновано було новий католицький орден є з у ї т і в ,-черненче й світське братство,що ставилось на службу католицькій вірі й папі римському,маючи основним завданням навертати до католицької віри всіх тих,що в очах Риму були єретиками.Безмежно віддані своїй справі й блискуче організовані,єзуїти в дуже скорому часі ввійшли в силу в усіх католицьких державах Европи,а в Польщі з'явилися в другій половині ХУІ століття.На початках вони сконцентрували тут боротьбу на протестантах,а перемігши їх,вдалися до православних.Головним знаряддям єзуїтської боротьби були їхні школи, особливо високі,так звані колегії,де,як на той час,дуже добре було поставлене навчання,та куди вони дбали привабити якнайбільше молоді з великопанських і взагалі з багатих родин.Школами вони забезпечували за собою майбутні покоління,а серед сучасників вони добивалися впливів на всіх видатних державних діячів проповідників,духовників, тощо.Єзуїтам пощастило здобути до себе пошану й любов наступника Стефана Баторія, Сігізмунда Вази,якого вони цілковито опанували.Вони переконали його,польський уряд і польське громадянство в тому,що в інтересах держави необхідно навернути до католицтва всіх православних підданих Речі Посполитої.Тоді в державі,-аргументували вони,-буде одна віра,тобто,й одна нація.Єзуїти,таким чином,щодо віри й нації стояли на тому самому ґрунті,що й українські братства.Обидві сторони не відділяли нації й релігії,як то робимо зараз ми.Вони гадали ,що поляк може бути тільки католиком,а українець-тільки православним.Тодішня дійсність цілком стверджувала їх думки,бо,коли таки українець одривався від православ'я,він тим самим одривався й

від українського народу і старши католиком,назавжди потопав у польському морі.

Плянова й систематична праця єзуїтів,підтриманих цілим державним апаратом Речі Посполитої,привела до того,що дуже скоро було зкатоличено й спольщено всю велику українську шляхту й переважну частину меншої й дрібнішої.Але коли справа підійшла до міщан,до козаччини та до селянства,то навіть і єзуїтам стало ясно, що навернути відразу цілий нарід до католицтва - це впрост неможлива річ.Вибрано було тому,після довгого роздуму,кружну дорогу, яка зводилася до грандіозного пляну завести українців до Риму шляхом попередньої унії.Однак,працювати в цьому напрямі можна було лише тоді,коли знайдуться співробітники серед православних. Єзуїти найшли тих співробітників серед православних єпископів,що, як указано вище,були незадоволені братською політикою Царгородського патріярхату.Цілу справу на початках боялися переводити відкрито,а переправляли потай.Піддавшись єзуїтам,змовились між собою такі єпископи:київський митрополит М и х а й л о Р а г о - з а, єпископ львівський Г е д е о н Б а л а б а н, що був душою цілої змови,володимирський - І п а т і й П о т і й, луцький - К и р и л о Т е р л е ц ь к и й, турівський - Л е о н т і й П о л ь ч и ц ь к и й та холмський - Д і о н и с і й З б і р у й с ь к и й; пізніше до них пристали й інші.Р.1595 вони вислали до Риму,як своїх представників,Іпатія Потія та Кирила Терлецького з заявою,що український єпископат відступає від Царгородського патріярха й переходить під церковну зверхність папи Римського з тим, щоб захований при тому зовнішній словянський обряд богослужебний, а священики мали б право зоставатися жонатими.Польський король, з свого боку,додав обіцянку,що унійські єпископи мають бути допущені до польського сенату,їх маєтки звільнені від податків, а всі уніяти дістануть в Речі Посполитій рівні права з католиками.

Буря встала серед українського населення,коли дійшли до нього чутки про цю єпископську сваволю.Ще перед від'їздом єпископських представників до Риму,старий князь Костянтин Острозький,що стояв на чолі вірного православ'ю українського панства,а в народі за свою культурну працю користався великим авторитетом,видав та розіслав по всіх панах,братствах та по церквах урочисте послання, закликаючи всіх православних людей до боротьби за віру предків. Хвилювались тяжко всі міста й села,духовенство й парохвіяне,занепокоїлась уся козаччина,шляхта складала протести на місцевих соймиках,переносячи їх до Варшави.Під натиском загального обурення серед самих уніятів почалися заколоти,бо від унії зразу ж відпав головний її ініціятор Гедеон Балабан,а з ним і єпископ перемишльський Михайло Копистенський,про що вони й склали публічну нотаріяльно засвідчену заяву.Аби заспокоїти людей та покінчити з справою,король визначив на р.1596 загальний собор у Б р е с т і Л и т о в с ь к о м у. На собор з'їхались усі прихильники й противники унії,шляхта й міщани,духовні й миряни; прибули католицькі духовні особи,королівські й урядові представники,приїхали й делегати Царгородського та Александрійського патріярхів.З'їхалися усі до Бреста та не зібралися докупи,бо православні відмовилися засідати разом з уніятами.Сталося тому два собори:один-з католиків та з уніятів, другий - з самих православних.Перший з них виголосив унію та закляв її противників;другий,з свого боку,скинув з єпископських катедр усіх владик,що стояли за унією,і закляв усіх, хто до унії пристав.

Боротьба між унітами та православними розпочалася по цілій Україні; участь в ній з православного боку, прийняло все населення, і тому вона стала всенародньою, а справа, здавалося б, чисто церковна перетворилася тим самим у загально-національну. Спричинилися до того й тези, виставлені противниками. Уніяти, тобто, люди, що воювали, так мовити, на польському, - бо католицькому, - фронті, боронючи унію, стояли на тому, що всі церковні справи мають бути вирішувані авторитарно, тобто, самим єпископатом, а парахвіяне, паства мають лише слухатися їх. Православні ж, - інакше кажучи, українці, - навпаки, - доводили що справи церковні мусять вирішуватись в спосіб соборний, демократичний, бо й сама церква, як живе тіло, єсть явище соборне й складається не лише з самого єпископату, але з усього духовенства і цілої пастви, чинних членів її. Тези - протилежні й незамирені, як незамиренною була й антитеза систем права польського й права українського. Компромісової формули годі було знайти, і боротьба, що раз виникла, не пригасала з часом, а обхоплювала поволі всі верстви українського народу, точилася в усіх площинах національного життя.

Українські пани боронили православну віру на всіх місцевих сойминах та й на загальному соймі варшавському, виступаючи там чи самостійно, чи об'єднуючись для того з так званими дисидентами, себто з тими, хто відчахнувся від католицтва, приставши до якогось протестанського обряду. Ці об'єднання, до речі, виробили, як на той час далеко йдучи формулу віротерпимости, бо ставили вони своїм завданням - зберігати між собою мир і не допускати, щоб різниця релігії та церковних обрядів вела до проливання крові людської та щоб когобудь було карано за віру конфіскацією майна, позбавленням чести, кайданами й вигнанням. Багато чисто парламентарної зручности й талановитости виявили українські шляхтичі - члени Польського сойму, досягаючи часом навіть значних результатів, але родини їх польщились, число їх рік од року убувало, а тому й значення їх виступів маліло чим далі, тим більше, - аж поки не заникло цілком. Натомість наростала могутність інших, демократичних верств. По містах, як вказано вище, до оборони православ'я стали міщани, зорганізовані в братства. Вони морально й матеріяльно всіма можливими для них способами підтримували свої церкви і своє національне духовенство, а униятів часом впрост навіть і фізично не припускало до якихбудь церковних справ, зв'язаних з порушенням інтересів православ'я. Братські школи та манастирі, з свого боку, посилили шереги борців представниками тодішньої інтелігенції, бо на сторожі біля батьківської віри поставили численних і дуже талановитих проповідників, учених богословів, - взагалі - письменників, що їх твори, писані й друковані, розходилися по цілій Україні. Твори ті, взяті в сукупності своїй, складають із себе цілу епоху в історії української цивілізації. Імена їх авторів стали гордощами сучасного й дальших поколінь, але найбільше серед них вславився чернець українського манастиря на Афонській горі **Іван Вишенський**, **послання** якого забарвлені високою поезією та глибоким патріотизмом.

Автім по боці унітів уряд Речі Посполитої поставив усю вагу й силу свого державного апарату. Унія була проголошена обов'язковою для українського народу; у православних силою відібрали церкви та монастирі, на духовні посади настановляли виключно униятів. Православні єпископи, - люди літні, - стали поволі вмирати, і православ'ю загрожувало зостатися зовсім без єпископату, а пізніше й без священиків, бо нікому було б висвячувати нових. Населенню волею-неволею довелося б іти до униятської церкви. В таких умовах годі було чогось добитися методами братської оборони чи боротьбою ученого та письмен-

ницького характеру.Матеріяльній силі держави треба було протиставити рівноцінну матеріяльну силу національну.І така сила в критичний для українства час знайшлася.Нею стала козаччина,яка до того часу шаблею боронила майже виключно лише інтереси своєї верстви. Тепер вона стала на оборону загально-національної справи,взявши на себе боротьбу за віру православну.При яких обставинах це сталося,-вказано нижче.Тут лише підкреслено,що цей факт в остаточний спосіб і на ціле майбутнє вирішив,з одного боку,долю православ'я українського,а з другого боку,- й долю самої козаччини.Обидві ці справи,-церковна й козача,-злилися докупи,і обидві стали всенаціональними,бо за ними став увесь український народ.

Після довгого занепаду,на переломі ХУІ і ХУІІ століть відродилися нація українська.Пани,які ще залишилися при українстві,міщани й селянство,братства й козацтво,волості та Низ,які до того,кожна верства зосібна і без погодження,боролися за свою долю,а іноді й ворогували одна з одною,-стали тепер поруч,одна біля одної,у боротьбі за національні права,утворивши тим давно порушену національну єдність.Об'єднала їх б о р о т ь б а, підготовила об'єднання школа; п р а в о с л а в н а ж в і р а стала тим цементом,що злютував їх до нерозривної єдности.Доля українського народу з того часу пішла іншими,новими шляхами.

На початках українська боротьба не була спрямована прямо проти Річі Посполитої.Боролися не проти держави,як такої,а проти правного ладу в ній усталеного.Вважалося можливим в межах Польщі витворити сприятливі умови для національного розвитку українського народу.Найвидатнішим представником такого напряму політики української був на початках ХУІІ століття славний гетьман П е т р о К о н а ш е в и ч-С а г а й д а ч н и й,людина широкої,як на той час,освіти,високих військових та громадських цнот.Освіту він придбав у школі Острозькій,лицарську славу здобув у далеких морських та суходольних походах на чолі козацького війська,головним чином,у боротьбі з Кримом,Туреччиною та Москвою. Сучасні йому поляки писали про нього: - Була це людина великого духу;шукав він небезпеки,ставив на карту життя, в бою - перший, на відході- - останній;меткий та чинний,був він пильний і уважний на поході й в таборі;мало спав,не розкидав марно словами;тримав міцний послух у козацькому війську,суворо ставився до сваволі,смертю карав за злочини;служило йому військове щастя на морі й на суходолі.-

На часи Сагайдачного припадає великий зріст козацької сили.Козаки приймають чинну й важливу участь у великих польсько-московських війнах,що відбувалися на ту пору;з нечуваною досі впертістю продовжують вони також і свою боротьбу з татарами та з турками.Майже не минуло року без великого козацького походу на бусурменів,як звали тоді на Україні всіх магометанів.Козаки не задовольнялися вже знищенням турецьких замків на північних берегах Чорного моря - морем і суходолом роблять вони великі походи в глибину ворожих країн,плюндруючи Крим,багаті південні чорноморські береги,обкурюючи,як тоді говорили,мушкетним димом самий Царгород,іноді на очах султана.На своїх легких кораблях-чайках та байдаках,оточених очеретом,щоб на хвилях не перекидались,озброєних невеликими гарматами,козаки вирушаючи загонами в кільки тисяч мужа,наводили страх на ціле Чорне море,бо палили турецькі міста,нищили залоги,увільняли християнських невольників,пускали димом або на дно моря турецьку воєнну та торговельну фльоту.Особливо видатними були походи р.р.1606,1607 та 1608,коли козаки взяли

Варну,Перекоп,Кілію,Ізмаїл,тощо.Ще тяжчими для турків були походи р.р. 1614,1615 і 1616,коли козаки взяли Синоп і Трапезунд,двічі погромили Царгород і врештою,під командою Конашевича - Сагайдачного, сплюндрували й спалили головний осередок торгу християнськими невольниками на Чорному морі,- К а ф у, сучасну Феодосію в Криму.Декому з істориків здавалося,що ці походи були лише виявом степової душі козаччини,що були вони явищем місцевим і відокремленим,позбавленим ширшого значення.Козацькі сучасники ставилися до того інакше,бо заводили його до тодішньої міжнародньої коньюнктури.Для них козацька боротьба з бусурменами була кінцем у ланцюзі загальної боротьби тогочасної Европи з продовженою магометанською експанзією. Так в одному документі з р.1621 знаходимо таку оцінку вказаної козачої боротьби: - Це річ певна,що ніхто в цілому світі не чинить поневоленому християнству такого добра,як греки своїми окупами,король еспанський своєю могутньою фльотою,а Військо Запорозьке своєю сміливістю й перемогою.

Але не лише в боротьбі з бусурменами виявилась сила козацька.Козаки тримали тоді в своїх руках цілу Київщину і всю південну Україну.Маґнати проти них самі були заслабі,і пани сиділи тихо,чекаючи слушного часу.Річ Посполіта,знесилена безперестанними війнами не могла прийти до них з державною допомогою,бо ввесь час потребувала козачого військового співробітництва.А степова Україна, під захистом козаччини,заселювалася все густіше,і місцева людність охоче ставала до козацьких шерегів,коли того було треба.Сила польського уряду майже не сягала на землі,що стояли під козацькими впливами,чи,як тоді говорили,під козацьким послухом.І до тих земель, особливо до Києва,зачинають з усіх усюд збиратись люди,що ставили собі метою боротися за віру православну,за добробут всенародній,за українські національні права.Тут у Києві й сталося оте об'єднання козаччини з братствами,про яке було згадано вище.Гетьман Петро Конашевич - Сагайдачний був одним із його творців.Він вписався сам і вписав ціле Військо Запорозьке до Київського Богоявленського братства,взявши тим самим цілий братський рух під козачу збройну протекцію,як висловлювалися тоді,тобто,під охорону козацького війська. Під тою протекцією Київ скинув з себе столітній провінціяльний сон і став знову тим,чим був раніше, а саме - осередком української цивілізації.Київська Печерська Лавра,як старовинне джерело християнської культури,першою одізвалася на потребу часу.Вона організувала в себе нову школу й поставила велику,багато заряджену друкарню, і лаврські видання,редаговані найліпшими тодішніми літераторами й ученими,дуже скоро стали розходитись не тільки серед українців,але й по цілому тодішньому слов'янському православному світі.До Києва,один за одним,на стало переїхали найкращі представники українського письменства й української науки,як Б о р е ц ь к и й, З і з а н і й, К о п и с т е н с ь к и й, К о п і н с ь к и й, Б е р и н д а і.т.і. В українській столиці забуяло високе культурне й національне життя;перекинчикам та уніятам ходу туди не стало.

Тоді ж таки в Києві,-і знову ж таки під протекцією гетьмана Сагайдачного - відбулося відновлення вищої ієрархії українського православ'я.Як вже вище було наведено,наближався для православної України час,коли вона мала зостатися зовсім без єпископату.Одні вмерли,другі перейшли на унію,залишився у Львові на цілу країну всього лише єдиний православний єпископ,та й той не з повноправного єпископату,бо був ним місцевий вікарій Писаровський.За його смертю припини-

лася б так звана апостольська благодать в українській церкві. Польська влада тільки й чекала на цей час, щоб уже, так мовити, правно передати все до рук уніятів. З часів Берестейської унії вона тому не дозволила настановити ані одного православного єпископа. Це тяжко хвилювало духовенство й паству, а тому київське громадянство на чолі з гетьманом Сагайдачним прийшло до думки відтворити українську ієрархію, не питаючи згоди з польського уряду і поставивши його перед доконаним фактом. Р.1620 до Києва, поворотом з Москви, прибув Єрусалимський патріярх Т е о ф а н, і українці звернулися до нього з проханням відтворити православну місцеву ієрархію, настановивши нового митрополита та нових єпископів. Теофан, користуючись українською гостинністю та козачою протекцією, зрозумів загрозливу ситуацію, погодився й висвятив на київського митрополита відомого вченого ченця І о в а Б о р е ц ь к о г о та п'ять інших осіб на єпископські катедри. Церковна небезпека для українського православ'я з цим актом минула, але нововисвячені владики, за винятком Іова Борецького, не зразу могли приступити до виконання своїх обов'язків поза Київом, де були їх єпархії. Вони зосталися в Києві під козацькою реальною протекцією і лише через деякий час, уже за нового короля В л а д і с л а в а, який не пішов у сліди свого попередника і не був означеним українським ворогом, єпископи могли одверто поїхати, кожний до своєї пастви, щоб там виконувати свою духовну працю.

З актом відтворення ієрархії, між іншим, зв'язана й історія одного документу, що має для українства надзвичайну ціну ідеологічну. Говоримо про так звану протестанцію, видану тоді українським духовенством, себто, тогочасною українською інтеліґенцією. Справа така. Аби зневажити акт відтворення, уніяти й поляки оголосили патріярха Теофана турецьким аґентом і шпіоном. Для оборони патріярха й випущено було оту протестанцію. Але одночасно з тим, в ній викладена була й характеристика української козаччини та означено її місце в українстві. Автори протестанції вважають козацтво органічною складовою частиною українського народу й говорять про нього такими словами:- Щодо козаків, то про цих лицарських людей знаємо, що вони - наш рід, наші брати й правовірні християни. Це ж бо племя славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке царство на Чорному морі й на суходолі. Це ж з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах-однодеревках морем і суходолом пливало й Царгород штурмувало. Це ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірію. Це ж їхні предки з Володимиром хрестились, віру християнську від царгородської церкви приймали і по цей день у цій вірі родяться, христяться й живуть. Живуть не як погани, а як християни, мають пресвитерів, учаться письма, і знають Бога й закон свій.- Цей документ, як то видко з наведеної цитати, свідчить нам про те, якою живою й чинною була серед українського громадянства тих часів київська державна традиція, а разом з нею й традиція національна. Одночасно з тим протестація дає нам до рук мабуть таки одиноку в історії европейських народів дату не лише фактичного, але й формального злиття різноманітних народніх верств в єдину цілість і перетворення їх у націю, в модерному сенсі цього слова. Ця д а т а для українства припадає на день появи протестанції, тобто, на 28 к в і т н я 1621 р о к у старого стилю.

Того ж таки року, як було відтворено ієрархію українського православ'я, почалася нова польсько-турецька війна. Спочатку поляки гадали були обійтися без козацької допомоги; тому лише дуже нечисленні загони козачі р.1620 приймали участь у нещасливому для по-

ляків бою під Цицорою, що над Дністром. Поляків було розбито, і найкращий їх вождь Станіслав Жолкевський наложив там головою. В тому ж бою, між іншим, було вбито й батька майбутнього найславнішого гетьмана українського Богдана Хмельницького, а сам Богдан, молодий юнак, був полонений. Тоді поляки звернулися до Сагайдачного. Гетьман погодився допомогти, але під умовою що Річ Посполіта визнає новоутворений український епископат, припинить усякі утиски над православними, задоволить певні козацькі потреби. Поляки погодились і Сагайдачний з добре озброєним військом в 40.000 мужа виступив р. 1621 проти турків. Під Хотином, що в сучасній Бесарабії, гетьман розбив турецьке військо, після чого султан мусів замиритися з поляками. Ціла Річ Посполіта вславила тоді Сагайдачного, як великого вождя, що врятував польську державу від тяжкої небезпеки. В бою під Хотином гетьмана було поранено, і він поїхав звідтам лікуватися до Києва. Король писав до нього листи, засипав його ознаками своєї ласки, але польська влада, під різного роду претекстами, затягала виконання тих умов, що їх поставив Сагайдачний перед своїм походом на турків. Це отруїло останні дні життя славному гетьманові. Рану йому не могли залікувати, і р. 1622 він передвчасно вмер, оплаканий цілою Україною.

Лекція одинадцята.

Напруження польсько-української боротьби. Гетьман Жмайло. Куруківська умова. Гетьман Михайло Дорошенко. Тарас Федорович і умова під Переяславом. Визнання української православної ієрархії. Київський Митрополит Петро Могила. Війни короля Владислава. Іван Сулима. Павлюк та Кумейки. Яків Острянин і козацький погром. Золотий спокій. Слобідська Україна.

Після смерти Сагайдачного українсько-польська боротьба прибирає гостріших і чим далі, тим виразніших форм, – а то з боку обох противників. Сили їх на око, були дуже нерівні. По одній стороні стояла велика, могутня, як на той час, держава з усталеним ладом, яка могла й вміла, коли того було треба, концентрувати всі свої зусилля на певних цілях. Другу сторону представляла усвідомлена, але поки що не досить організована нація, яка не встигла ще утворити для себе єдиного проводу, верстви якої часто чинили розбіжно, іноді навіть всупереч одна одній. Організаційна, матеріяльними ресурсами, кількістю населення Річ Посполіта незрівняно перевищувала ціле тодішнє українство, і, здавалося, українцям годі було сподіватися якихось більших успіхів у боротьбі з польською державою. Назверх так воно й було. На протязі двадцяти п'яти літ, – за цілий період між Сагайдачним і Хмельницьким, – українство зазнало мало успіхів, а більше поразок, одну тяжчу за другу. Автім боротьба не вгавала, і оті поразки в дивний спосіб перетворювалися в успіхи, бо були вони, – кожна з них, – не останньою рішучою ставкою у народній кривавій грі, а, так мовити, послідовними кільцями залізного

історичного ланцюга,що консолідував дух і тіло нації,наближував і злюбовував усі її елементи,ставлячи перед ними єдину ціль і єдину надію - всебічного,всенародного визволення зпід чужої надвлади.Сили українські тому після кожної поразки,росли не перериваючись,народня енергія ствержувалась,національний спротив творив непохитний мур,об якого розбивалися всі зусилля могутнього противника.

Українська національна боротьба на той історичний час не була одиноким,відокремленим явищем.Якраз тоді в Европі точилася славутня трицятилітня війна,що до неї було втягнуто майже всі европейські народи та яка в свойому перебігу і в своїх наслідках означила занепад старого середньовічного феодального ладу і початок нового,збудованого на ідеях,породжених ренесансом та реформацією.Україна в цій війні безпосередньої участи не брала,але ідеологічно зв'язана була з стороною реформаційною,бо в себе дома боролася за реалізацію її програми,занесеної духом часу до українських міст до козачих степів.Мало українство й аналогії в Европі, і найяскравішу з них знаходимо на західньому кінці континенту,- у боротьбі малих порівнюючи Нідерляндів проти світової імперії Еспанської.Так само,як і українська,боротьба та зачалася на тлі релігійному,перекинулася на ґрунт соціяльно-політичний і закінчилася державною незалежністю.Ця остання Нідерляндам була визнана р.1648,-саме тоді,коли,-як це буде вказано далі,-на Україні вибухла велика революція,зв'язана з іменем Богдана Хмельницького. Аналогії не вадить ні віддаль двох країн,ні той факт,що в Нідерляндах на чолі боротьби стояли міста,а не селянська верства-козаччина,-як то було на Україні.Обидві країни боролися за те саме реформаційне діло,обидві були баштами поступу на різних кінцях европейського континенту.На Україні про цю аналогію знали і це посилювало енергію її борців.

Річ Посполита,як вказано вище,теоретично була побудована, як держава трьох рівних собі народів,-польського,литовського й українського./р у с ь к и м іменем якого було перекрито й білорусів/.Провід у ній,однак,відразу ж взяли до своїх рук поляки, поставивши собі завданням з середини уніфікувати цілу державу, уставили в ній єдиний правний та соціяльний лад,-явна річ,на свій національний зразок.Литовці дуже скоро тому більше-менше скорилися.Їх командні верстви відразу ж зпольщилися,пристали,як на свою, на польську феодальну структуру,і польсько-литовська диференція на період,що про нього йде мова,зводилися головним чином до релігійних,так званих дисидентських,сперечань,бо в Литві серед вищих її клясів на довший час закорінилося було протестанство.Інші некомандні литовські верстви,як міщани,селянство,тощо,зорганізувати якогось спротиву не могли,бо не мали на те сили.Внутрішня автономія давала певне задоволення не дуже екстенсивним литовським національним настроям,-фактично ж уніфікація була майже бездоганною.Інакше стояла справа з українством.Тут на перешкоді стояла життєва сила нації,стале внутрішнє перегруповання її елементів.Командні українські верстви не були,що-правда,стійкими й непохитними.Маґнатство,як знаємо,зпольщилося до тла;за ним повільним темпом маліла в занченню,бо денаціоналізувалася середня й дрібніша шляхта,уступаючи неначебто свої позиції польським людям чи польським впливам.Але коли польські елементи підходили до тих позицій,то виявлялося,що,на них єсть уже свій місцевий,український претендент,а саме - козаччина,яка займаючи покинуті національ

ною шляхтою позиції,разом з ними перебирала на себе й її колишнє командне становище.Ця історично нова командна верства цупко трималася за свої досягнення;наказами згори чи якимись впливами з нею годі було управитись,бо мала вона за собою не лише почуття,переконання чи право,але й реальну збройну силу.Боротися з нею треба було такою ж силою,перемогти її можна було,лише винищивши її фізично.

Перед такою альтернативою стала була польська влада в першій половині XVII століття.Її відчував уже раніше згаданий вище славний польський вождь Станислав Жолкевський,переможець над козаками за часів Наливайка,бо гаразд бачив,куди веде зріст козацької сили.Борючись з козаками,він тому ставив собі ясне завдання,а саме,- сплюндрувати всі козачі гнізда,за його часи ще не такі численні; винищити до ноги всю козачу верству на Україні,бо лише тоді,як гадав він,Річ Посполіта могла б стати справді могутньою державою,міцно з середини консолідованою.Мрії польського вождя зостались мріями,але він ціле життя своє присвятив проповіді цієї ідеї серед польського шляхетського громадянства і польської влади ; і та проповідь мала свої наслідки,бо надала польсько-козачій боротьбі рішучість,послідовність,а разом з ними й всі барви можливої жорстокости.Це бачимо на методах та вчинках наступників його польських гетьманів Конєцпольського, Потоцького,тощо,які за згодою влади й сойму та з їх доручення прикладали всіх зусиль,аби виконати політичний заповіт Станислава Жолкевського.

Така політика щодо козаччини для Речі Посполітої була,як на той час,логічно неминучою й об'єктивно - необхідною.Бо лише тоді, коли б і третій її народ - український,став би по її боці,як стояли польський та литовський народи,-лише тоді її становище,як великої держави,-було б стабілізоване , а її претензії на гегемонію на сході Европи реально виправдані.Українські території були безцінним надбанням для польської держави,але одночасно,як то вказала пізніше історія,і дуже небезпечним.Масова зернова продукція української чорної землі,різноманітні вироби й здобутки лісові,степова худоба,- все оте потоками линуло через польські землі до середньої й північної Европи,збагачуючи польську шляхту й цілу державу.Українська господарка стала для Польщі не вичерпаним джерелом матеріяльної сили,і без неї Річ Посполіта мало важила б у справах европейських,бо її властиві польсько-литовські території були бідні й не дуже продуктивні.З другого боку,володіння українськими територіями відкривало перед Польщею широкі переспективи експансії на схід,а особливо на південь - до Чорного моря,куди вона йшла,використовуючи шляхи,вистелені українською колонізацією.Але й тут,і там,-скрізь на перешкоді ставала ота ново-творена українська командна верства--козаччина. Не було іншої ради,як приборкати її,зробити слухняною й поставити на службу триєдиної Речі Посполітої,а коли б це було неможливе,то прикласти всіх зусиль,аби знищити її.

Козаки на той час були вже панами в значній частині українських земель,-зокрема в передстеповій та в чисто степовій широкій смузі її,яка тяглася з Поділля через Київщину та Полтавщину аж до московських південних кордонів та яка була ареною вказаної вище української колонізації.Місцеве хліборобське населення,що господарювало на панських землях,маючи козаків біля себе,переставало слухатися панів,козакувало само,вибиваючись таким чином навіть нібито й формально з панського присуду.Майже всі пільги,що були дані панами при заселенню їх земель,на цей час уже скінчилися,але селяне і слу

хати про те не хотіли,-на панів не робили,податків не платили,жадних обов'язків,зв'язаних з панською землею,не виконували.Козацька протекція не дозволила панам силою приборкати своїх підданих, як вони звали тих,що сиділи на їх землях і мали тому коритися їх присуду.А тим часом панські маєтки від цього тяжко страждали матеріяльно;панам загрожувала руїна,а до того ще й впрост небезпечно стало жити серед неспокійного й незадоволеного і ворожого населення,яке немов би лише чекало того чи іншого приводу,аби повстати та винищити ненависне панство,сама присутність якого здавалась йому образою для його людських прав та кривдою для його матеряльних інтересів.

І не тільки для панів,але й для державного уряду козаччина була великим лихом.Що-правда,козаки,як досвідчені військові,давали велику допомогу Речі Посполитій в її численних війнах з сусідами, але після кожної такої допомоги росли козачі сили, зростали й козачі вимоги, прибираючи щодалі тим більше загально-національний характер, для польської політики неперевосний. Бо ж вимагали козаки кожного разу признання за православною церквою рівних прав з католицькою, звільнення українських земель та українського населення від панського присуду, а для себе жадали становища, яке відповідало б їх військовому значенню, тобто , хотіли мати в Речі Посполитій ті самі права, які мала в ній командна польська шляхта. Так само стояла справа і з козачою колонізацією. Вона була дуже чинною, переходила в великому маштабі, переганяючи й магнатську. Вона підпорядковувала далекі степові простори, стелила справді шляхи до Чорного Моря, але стелила їх не для Польщі, а для українського народу, бо не припускала на Низові землі ні панів, ні державних урядовців, навіть - державного війська.

На міжнародні інтереси Речі Посполитої козаки не звертали найменшої уваги. В той час, як Польща з тої чи іншої причини, скажемо, хотіла дотримати за усяку ціну зовнішнього замирення з своїми сусідами, вони вирушали в походи, громили татарську та турецьку територію, топили на Чорному морі султанську фльоту, плюндрували береги самого Босфору. Вони втручалися до внутрішніх турецько-татарських справ,перетинаючи нитки польської закордонної політики. І навіть більше за те, козацькі вожді,передчуваючи для козаччини неминучість рішучої боротьби, - на цей раз уже не з магнатами, як то бувало раніше, а з цілою Річчю Посполитою, стали вишукувати собі можливих союзників поза межами Польщі,- на заході й на сході, на півдні, ба навіть і на далекій Скандінавській півночі. Бо наявно надходив уже той час, коли перед козаччиною, а через неї й перед цілим українським народом мала встати вказана вище альтернатива, яка для українства оберталась у формулу: загибиль або вихід з державного комплексу Речі Посполитої. І обидві сторони готувалися до вирішення тої альтернативи, до бою на життя чи смерть.

Перший наступ повела польська влада зараз же після того, як почула себе вільною від зовнішніх війн. Привід до боротьби з козаками завжди був на поготові. Цього разу це був той факт,що на протязі р.1624 козаки тричі ходили походом під самий Царгород, погромили в бою турецьку фльоту, а крім того склали з кримським ханом, що мав намір звільнитися з надвлади султанової, оборонний союз, для того сам хан із своїм братом їздив на Запорозьку Січ. Р.1625 тому гетьман К о н е ц п о л ь с ь к и й дістав наказ приборкати козаччину й серед літа вирушив походом на Україну. Похід той для козаків був цілком несподіваний,- вони не були до того підготовані.

Частина їх війська була на Чорному морі, Мала залога стояла на Січі, нечисленні загони розташовані були в Каневі, а маси були розпорошені, бо знаходилися на волостях чи на родинних господарках. Конецпольський використав цю обставину, не дав козакам часу й можливости мобілізуватись і одним походом, не зустрівши спротиву, опанував цілою Україною аж до Канева. Козацький гетьман Ж м а й л о , не дочекавшись татарської обіцяної допомоги,- бо поляки встигли підкупити татарів,- пішов з невеликими силами на зустріч Конецпольському. Бій стався біля Крилова і скінчився нерішучо. Козаки відступили й отаборилися біля К у р у к о в а, що на Дніпрі. В тяжких для козаків обставинах розпочалися пересправи, і умови, на яких стали, були для них дуже невигідні. Умовилися, що число реєстрових козаків буде зведене всього лише до 6.000 люда, а так звані випищики, тобто ті, що до реєстру не попали б, мали повернутися до свого попереднього стану,- до селянства, міщанства, тощо. На волостях козаки мали б право жити лише по королівських маєтках.

Ці умови залишилися на папері. Козаки погоджувалися на них, бо були певні того, що виконати їх не можливо, а ще й тому, бо знали, що наближується війна між Польщею та Швецією, і тоді сама польська влада позабуде про всякі реєстри і шукатиме якмога більшої кількісно-козацької допомоги. Розрахунки ті виправдалися. Новий гетьман М и х а й л о Д о р о ш е н к о, досвідчений вождь,- бо був уже перед тим одного разу обраний на гетьмана,- як уміркований, розважливий політик, реєстра склав, але випищиків з війська не відсилав. Він припинив морські походи на Туреччину, а замість того ходив походами на Крим, підтримуючи одну з кримських партій, що змагалася скинути турецьку зверхність. Р.1628 в одному з таких походів він і загинув у бою під Кафою. Р. 1629 закінчено було польсько-шведську війну. Конецпольський, не маючи чим розплатитися з своїм військом, розташував його на Україні, де воно здирствами та грабунками здобувало собі серед населення те, чого не могло дістали від польської влади. Народ обурився, і справа скінчилася новою війною, що припала на р. 1630. Запорожці на чолі з кошовим отаманом Тарасом Федоровичем у трьохтижневих боях під Переяславом знесилили Конецпольського й склали з ним новий договір, мало чим, однак, вигіднійший за попередній. Число козаків у реєстрі збільшено було до 8.000, але все інше мало залишитися, як було раніше. Договір цей так само зостався на папері. Нового реєстру не було складено, випищиків не перевірено, і кожний, хто хотів, уважав себе козаком і користувався козацькими правами. Розвиток козаччини йшов властивими йому шляхами, минаючи бої, поразки й договори.

Весною р. 1632 вмер польський король старий Сігізмунд В а з а, прихильник єзуїтів і заклятий ворог православної церкви та українського народу. Кандидатом на трон виставлено було його сина В л а д и с л а в а, людину гуманну й в справах релігійних толерантну. Українці широко використали елекційний сойм для реалізації своїх вимог. Українські соймові депутати, погодившись з дицидентами, виставили домагання про визнання нової української православної ієрархії, висвяченої єрусалимським патріярхом тапро скасування унії. Козацький гетьман П е т р а ж и ц ь к и й - К у л а г а, підтримуючи їх, з свого боку, жадав, аби на сойм було допущено, на рівних з шляхтою правах, козацьких депутатів. Спеціяльні козацькі домагання соймом були відкинуті, але визнання української ієрархії перейшло,-що-правда, з певними важливими обмеженнями. Унія не була скасована, але православним було визнано право вільного

релігійного культу, право гуманітарної й культурно-просвітної діяльности, що виявлялася в заснованню шкіл, друкарень, видавництв, брацтв, шпиталів, тощо. Українці офіційно дістали до своїх рук Київську митрополію з св. Софією, Печерською Лаврою та іншими церквами; дістали також епископати Львівський, Перемиський та Луцький. Манастирі, церкви та належні їм маєтки було поділено між православними та унiятами, хоч українці й дуже противилися цій кривді, бо признана уніятам частина церков та манастирів повстала не тому, що про те подбали уніяти, а тому, що вони свого часу були силою відібрані у православних. Довелося українцям і перевибирати своїх владик, бо сойм, визнаючи ієрархію, хотів зберегти хоч назовень житий порядок королівського патронату над церквою, а тому не визнав епископату, поставленого патріярхом Теофаном. Торкнулися полегші й міщан, бо православним було признано право займати посади в муніципальних установах.

На київського митрополита р. 1633 було обрано архимандрита Печерської Лаври П е т р а М о г и л у. Вибір цей був, як на той час і на тодішні умови, незвичайно щасливий. Новий київський митрополит був високого походження, з родини молдавських господарів, мав великі зв'язки серед українського товариства та серед польських громадських і урядових кол, був багатий і матеріяльно від усіх незалежний. Діставши европейську освіту й закінчивши її студіями в Парижу, розпочав був військову карєру, але скоро змінив зброю на хрест і став ченцем, дуже радо діставши таке важливе в українській церкві становище, як посада архимандрита Київсько-Печерської Лаври, що стояла завжди на чолі православних святинь цілого православного сходу Европи. Так само відповідно дуже молодим, бо всього лише 37-ми літ, став він і на чолі української церкви. Відданий релігійним справам, енерґійний і далекоглядний, він твердою рукою упорядкував і направив церковне православне життя. Він зосередив у руках митрополита колосальні манастирські маєтки і тим зробив православну церкву вільною й незалежною від якихбудь персональних розбіжностей чи матеріяльних впливів. За життям, поведінкою та чинністю духовенства доглядав через своїх намісників та через спеціяльно утворену для того установу, що дістала імя консисторії. З брацтвами жив у згоді й використовуючи співробітництво їх, очистив церковну богослужбу від невідповідного часового намулу, встановив нові звичаї при відправах, які зводились до активної участи мирян у богослужбі та які в українських церквах зчасти переховалися й до наших днів. За участю брацтв ставив він нові церкви, школи, друкарні, шпиталі, допомагав кожній культурній справі українській. Школу Київського Богоявленського братства перетворив на колеґію на кшталт тодішніх европейських університетів. Школа та мала свої філії в Винниці та в Кременці й пізніше, в честь свого реформатора, звалася на Україні М о г и л я н с ь к о ю А к а д е м і є ю. Широко розвинув Петро Могила й видавництво, звязане з друкарнею Київо-Печерської Лаври. З його ініціятиви й за його співпрацею вийшло в світ багато нових книг релігійного й богословського характеру, що й до наших днів не втратили ще свого значення, як його вславлені катехизис, требник, патерик, тощо. Крім того, печерська друкарня масово видавала богослужебні книги церковно-словянською мовою, які дістали широке визнання серед православних та які ще й зараз можна знайти в церковних бібліотеках словянських православних країн. Навколо друкарні та академії гуртувалися українські вчені й літератори, там діставали свою освіту, творили свій світогляд, стверджували своє українство майже всі пізніші церковні, громадські й

політичні діячі України. Прислужився Петро Могила багато й перед українською старовиною,- в першу чергу перед церковною. Його заходами відновлено було й реставровано в Києві багато старовинних храмів, як Видубецький, Трьохсвятительський, Спаса на Берестові та інші, а величня київська свята Софія має й сьогодня той вигляд, який було їй надано Могилянською реставрацією. Петро Могила упокоївся 53 літ р.1647, себто, якраз напередодні того, коли українсько-польська боротьба перейшла під проводом Хмельницького до нової фази, яка, коли б не було перед нею ери культурної могилянської діяльности, такої назверх лояльної,- може б її була неможливою-принаймні, в тому вигляді, в якому вона з'явилася перед historією.

На польський трон обрано було королевича В л а д и с л а в а, того самого, що його свого часу врятував під Москвою від остаточної загибелі український гетман Петро Конашевич-Сагайдачний. З своїх походів на Московщину, з інших спільних війн новий король добре знав козаків, приятливо до них ставився й високо ставив їх силу та військові цноти. Зразу ж після свого обрання, бо р.1633, розпочав король Владислав нову війну з Московщиною, з якою мав свої обрахунки, бо за часів великої "смути" московської був там, в цілком правильний спосіб, обраний московським царем. Війна була для поляків переможною й велася головним чином силами козаччини, яка, негуючи реєстром, встановленим під Переяславом в 8.000 людей, виставила на заклик короля кілька десятків тисяч озброєних вояків. Війна та скінчена була р.1634 так званим Полянівським договором. Московським царем Владислав не став, але згідно з названим договором, до Речі Посполитої, крім певних білоруських територій, перейшли також землі північної Чернігівщини, які до того перебували під зверхністю Москви, як інтегральні її частини. Це надбання посилило польську державу, але ще більше посилило українство. Бож з цього часу всі українські території, за винятком дрібної закарпатської смуги, що залишалася в складі Угорщини, окупчені стали в одній державі. Цей факт спричинився до тіснішого наближення до себе українських земель, населення яких стало жити в однакових умовах, маючи однакові інтереси і тих самих противників. Київські культурні впливи придбали нові терени для свого чину, придбала їх для себе й улюблена українським населенням козаччина.

За московською війною мала прийти війна шведська, бо й до Швеції Владислав мав династичні претензії,- походив з тамошньої королівської родини Вазів. Але вже між тими двома війнами польський сойм, занепокоїний розмахом козацької сили, прийняв постанову приборкати козаччину й доручив Конецьпольському вирушити з військом на Низ, збудувати там біля самих порогів міцний замок, поставити в ньому сильну залогу, яка повинна була стежити дороги на Запоріжжя, не пропускаючи нікого з Низу й не дозволяти козакам вирушати самовільно в морські походи на Туреччину. Замок було збудовано і ставив його французький інженер відомий Боплан, що був тоді на польській службі, а пізніше багато писав про козаків та про Україну, видав цілу книгу про неї, приклавши до книги й дуже гарну, як на той час, мапу нашої батьківщини. В Кодаку було поставлено й значну залогу під командою французького полковника, що так само, як і Боплан, був на службі Речі Посполитої. Замок, однак, стояв не довго. Того ж таки р. 1635, коли його було збудовано, розпочалася сподівана шведсько-польська війна, в якій козаки прийняли значну участь. Обраховуючи цей факт, славний запорозький вождь І в а н С у л и м а несподівано

напав на Кодак,- залогу порубали а від замку камінця не залишили. Козаки гадали,що північна війна затягнеться і Кодацька справа піде в непам'ять,бо поляки довший час ще будуть потрібувати козацької допомоги.Але сталося інакше.Шляхта тяжко обурилася на козаків,сойм швидким темпом прикінчив з шведською війною й виправив ще раз Конецпольського на Україну.І цього разу польський вождь несподівано заскочив козаччину.Його комісари на облудне слово захопили Івана Сулиму з кількома старшинами й вислали їх до Варшави,де їм стято було голови.За Івана Сулиму заступився був сам король Владислав, бо славний лицар мав великі заслуги перед польською державою в попередніх війнах,бо й римський папа Павло У свого часу відзначив був його високою нагородою за героїчну боротьбу з магометанським світом.Але Кодак шляхті був дорожчий за обіцянки комісарів,за заступництво короля й за ласку папи.

Цими репресіями польська адміністрація,однак,не обмежилася.Бажаючи використати певну розбіжність інтересів козаків реєстрових і козаків-випищиків ,що до реєстру не попали,а тому офіційно опинилися у безправному становищі,польська влада вирішила зафіксувати цей розподіл козаччини й вислала для того на Україну спеціяльну комісію.Під доглядом її козаки склали реєстр в 7.000 люда, і реєстрові склали присягу Речі Посполитій.Їх було розподілено між семи полками: з них - Білоцерківський,Канівський,Черкаський, Чигиринський і Корсунський на Правобережжі,а Переяславський та Миргородський - на лівому березі Дніпра. Старшина зоставалась виборною ,козаки мали діставати певну платню,а їх землі та вони самі були вільні від якогобудь іншого присуду,крім власного - козачого. Реєстрові,згідно з польським пляном,мали стати заслоном Речі Посполитої перед випищиками,що скупчилися головним чином на Низу серед запорожців,бо вписані до реєстру козаки були правно й матеріяльно ліпше за випищиків забезпечені.Цей заслон виявив себе зразу дуже непевним,бо як тільки на Низу почались заворушення,реєстрові в масі своїй перейшли до випищиків,скинувши чи навіть розстрілявши ту свою старшину,що хотіла дотримати лояльність до польської влади. Сталося це вже р.1637,коли вибухла була нова війна між козаками та поляками.На чолі козаччини стояв тоді запорозький кошовий П а в л ю к,на чолі польського війська новий польський гетьман М и к о л а П о т о ц ь к и й. У боротьбі козакам не пощастило.У великих боях - під К у м е й к а м и і трохи пізніше - під Ч е р к а с а м и вони зазнали тяжкої поразки. Сам Павлюк з кількома іншими товаришами попав до ворожих рук і згідно з тодішнім польським звичаєм,разом з ними був скараний на горло.Запорозькі ж частини,однак, під проводом досвідченого старого полковника Г у н і,встигли з боями пробитись на Низ. Микола Потоцький,після переможного бою,перейшов з військом цілою Україною,тяжко знущаючись над населенням, що мало хоч якібудь взаємини з козаками,означаючи шлях своїх переходів шибеницями та палями. Для відпочинку польські війська були розташовані на українських землях,що вже одно,само по собі,було великим нещастям для населення; реєстрове число було зведене до 6.000, а за старшого в козацтві було поставлено перекинчика І л я ш а К а р а ї м о в и ч а,якого було зобов'язано підпискою,що він з реєстровими стане на порогах і силою своєю примусить до послуху запорожців.

Жорстокості Миколи Потоцького підлили олію до народнього вогню,і вже весною р. 1638 відновилися бої між козаччиною та поля-

ками.Тереном війни на цей раз була лівобережна Україна.Ця остання перед Хмельнищиною боротьба скінчилась тяжким погромом козаччини. Провід над козаками попав до рук полковника Якова Острянина,обраного в гетьмани запорожцями.Острянин не виявив здібностей,необхідних для вождя народнього,хоч обставини,як здавалося,складалися для нього дуже сприятливо.Він не використав своєї першої перемоги над військами Потоцького і дав ворогові можливість бити по частинах козацькі полки,що йшли йому на допомогу з різних земель України.Повстання охопило майже цілу лівобережну Україну,перекинулось було й на Правобережжя,загрожуючи навіть захопленням самого Київа,але Острянин не вмів спрямувати його до своїх берегів,дав ворожім силам час об'єднатися й,програвши першого бою під Жовнином,що біля Дніпра,потайки покинув військо й з кількома сотнями намовлених козаків утік за недалекий московський кордон,ховаючись там од польської помсти. Скільки можна було,справу став рятувати той самий полковник Гуня,обраний цього разу гетьманом на місце Острянина.Він поставив козачий табор на одному з старих протоків Дніпра,оточив його широкими валами й відважно відбивався від поляків,очікуючи,поки надійде допомога з Низу,яку вів звідтам полковник Філоненко. Філоненко справді таки з тяжкими боями пробився через польські лінії, але втратив у тих боях артилерію й військове постачання,що мав з собою,а провіянту довіз обмаль,що не вистарчило й на кілька день.Козакам не залишилося нічого іншого,як розпочати з Миколою Потоцьким пересправи,до яких той охоче вдався,бо й його військо було вже знесилене й виснажене.

Умови,на яких замирилася на цей раз Річ Посполіта з козаччиною,були для останньої,а разом з нею й для цілої України, незвичайно тяжкими.Сучасникам могло таки здаватися,що війна з р. 1638 була лебединою піснею козацтва,що після буйного життя козаччина неначебто лягла в передчасну могилу.Реєстр остаточно було зведено до 6.000 люда,а що найгірше,- його справді було переведено й до нього вписано було чимало поляків,щоб послабити тим його український характер.Вибори військові скасовано; всю вищу старшину малося призначити з людей польської шляхти,і лише на менші козачі посади,до сотника включно,мали право самі козаки і то з польського призначення.На Січі мала постійно стояти реєстрова залога,замок Кодак було відбудовано й поставлено в ньому сильну залогу з німецьких жовнірів,що були на той час на польській службі,та які одзначалися пізніше нечуваним насильством і здирствами. Польські війська розташовані на стале перебування на українських землях; всіх випищиків силою повернено до їх попереднього стану,-головним чином,-до селянства,тобто обернено їх у кріпаків.Справдились неначе мрії польського магнатства на Україні. Золотий спокій,-як говорили вони,-запанував на цілому просторі українських земель. Не було кому рятувати українського селянина від присуду магната, для якого він був останнім рабом,що прав не мав,а лише обов'язок - робити на свого пана.Не було кому встати за покривджену віру православну,за зневажені національні права українського народу. Панська сваволя не знала й не знатиме ніколи краю-кінця своїм правам над підвладним українським населенням.Усе це було так,але тяглося не довго.Золотий спокій панував на Україні всього лише якихось десять літ.Український народ,як тяжко ранений звір,мовчки зализував рани свої,набираючи сили для нової боротьби.За десять літ отого золотого спокою,що його зажили польські магнати на Україні,заплатили во-

ни цетім гіркою ціною. Їх надвладі надходив кінець. У низових степах, на дніпрових островах переховувались останки старих борців за волю України, в замучених і пригноблених селах на волостях виростали нові, молоді. Серед тяжких мук поневолення народ готував своє відродження. Наближалася буря Хмельнищини....

На час вказаного тимчасового занепаду козаччини припадають початки української колонізації на порожніх майже просторах, що тяглися на схід од сучасної Полтавщини в тодішніх межах Московської держави. Як згадано вище, козацький вождь Острянин з кількома сотнями козаків, після бою під Жовнином, утік до цих просторів. Москвини дозволили йому оселитися на схід од сучасного Харкова, але Острянин так само невдало поводився на новому місці, як і командував козачим військом. За місцевих заколотів його було вбито, а козаки, що прийшли були з ним, повернулися до старої батьківщини. Автім і до Острянина й після нього окремі групи козаків і селян, ратуючись од польської панщини, що залягла непроглядною хмарою за час золотого спокою на Україні, вирушали потай за московський кордон і засновували там козачі поселення - слободи. Московський уряд охоче приймав їх під свою зверхність, бо потребував людей для заселення краю та його охорони; він давав їм тому досить багато різного роду пільг, а головне не заводив покищо своїх магнатів на тих землях. Умови життя на новій території були майже ті самі, що й на степовому Низу. Та сама багата природа, родюча чорна земля, а до того ще й ліси, яких бракувало в степах, безліч звірини та риби, те саме підсоння, та сама стала татарська небезпека. Українські козаки на нових землях заводили той самий лад, що до нього звикли в себе вдома, і до пори до часу Москва в тому не перешкоджала, використовуючи їх сили головним чином на охорону своїх державних меж од наскоку татарського, а також на те, щоб потрохи посувати ті межі все далі та далі на південь і на схід. Пізніше, за часів так званої Руїни, що про неї буде мова нижче, нова українська степова колонізація в межах Московської держави пішла дуже широкою мірою; ця територія стала майже суцільно українською й достала навіть офіційну назву України Слобідської, - від тих слобід, що їх ставила оселюючись українська людність.

Л е к ц і я   д в а н а д ц я т а.

Богдан Хмельницький. Початок революції. Кодак. Жовті Води, Корсунь. Ярема Вишневецький. Пилява, Львів. Король Ян-Казімір. Хмельницький у Києві. Збараж, Зборів. Зборівський трактат. Нова війна. Берестечко. Білоцерковський трактат. Тиміш Хмельницький. Батіг, Сучава, Жванець. Жванецька умова. Переяславський договір. Війна з Польщею, незгода з Москвою. Каоліційна війна. Смерть Богдана Хмельницького.

Десять літ безконтрольного панування магнатів на Україні довели козаччину, а з нею разом і цілий український народ до такого глибокого обурення, до такого напруження, що досить було якоїсь малої нібито дрібнички, щоб гнів народній через край перелився, щоб вибухла буря. Так воно й сталося. Х м е л ь н и ч ч и н а зачалася з такого самого незначного, як на той час, приводу, з якого півстоліття перед тим зачалося перше козацьке повстання більшої міри під проводом К о с и н с ь к о г о. Р.1646 чигиринського козацького сотника Б о г д а н а Х м е л ь н и ц ь к о г о тяжко скривдив чигиринський же підстароста польський шляхтич - такий Ч а п л і н с ь к и й. Він зробив, в його відсутності, так званий наїзд на його маєток, хутір С у б о т і в, що дістався Хмельницькому в спадщину від батька та не був закріплений за ним у формальний спосіб відповідними документами. Чаплінський сплюндрував дім, збив канчуками малого сина Хмельницького так, що той від побоїв помер, завіз з собою - ближче невідому з роду - шляхтянку О л е н у, що після смерти першої жінки Хмельницького жила в нього за дружину на віру, а через деякий час і формально забрав цілий хутір до своїх рук. Ця подія за тих часів не мала в собі нічого екстраординарного. Наїзди були звичайною річчю для тодішньої шляхти в її внутрішніх сварках, а козаки такого роду кривд зазнавали безліч. Але Богдан Хмельницький, хоч і був всього лише сотником, належав до тих людей, що їх не можна безкарно кривдити, і його хутір, як писали тоді, наробив лиха на цілу Річ Посполиту. На початках Хмельницький, бороннячи себе й свій маєток, ішов шляхом цілком законним, - скаржився на кривду, кому належало, дійшов з тими скаргами й до самого короля польського В л а д і с л а в а IУ.

Чигиринський сотник не був для короля незнаною особою, бо того ж таки року 1646, перед наїздом Чаплінського, Богдан Хмельницький належав до складу козацької спеціяльної делегації, яка таємно була викликана до Варшави та з якою Владислав IУ радився потай од шляхти, аби мати за собою козаччину, як військову силу в задуманій ним великій війні з Туреччиною, маючи союзниками собі Венеціянську республіку та деякі інші християнські держави. Переможною тою війною Владислав IУ мав посилити себе, як король, обмеживши

шляхту в її надто великих державних працах в Речі Посполитій. Пляни короля були перетяті всемогутньою шляхтою, але члени козацької делеґації про них не забували й берегли дані королем гроші, прапор і грамоту на подвійне збільшення реєстру. Скаргу свою Хмельницький персонально передав королеві, але король не міг нічого з тим вдіяти. Він лише, як переказують сучасники тих подій, мав сказати Богданові: -Ти-козак і маєш шаблю на боці,- направ нею сам свою кривду. З тим Хмельницький і повернувся додому. Там його, як людину неспокійну та підозрілу, з наказу місцевого старости К о н е ц ь п о л ь с ь к о г о, було заарештовано й посаджено до Черкаської в'язниці, з якої допоміг йому втікти його давній приятель і кум, черкаський полковник реєстровий шляхтич К р и ч е в с ь к и й, що пізніше пристав цілковито до козаччини. Сталося це взимі р. 1647. Хмельницький з сином Тимошем і з кількома товаришами, не гаючи часу, подався на Низ, дібрався до Січі й перебув там зимові місяці, збираючи до купи козачі шаблі, аби направити ними не лише свою, а всі козачі кривди.

Богданові Хмельницькому було вже тоді за п'ятдесять літ, бо народився він, як гадають, р. 1595. Його життя до цього часу відоме мало, - лише в загальних рисах. Був він давнього козачого роду; його батько, Михайло Хмельницький, що, як вказано було вище, загинув в бою під Цецорою, був чигиринським підстаростою. Сам Богдан, що дістав перед тим високу освіту в езуїтській колеґії в Ярославі, попав був у полон, перебув два роки в Бахчисараю, де добре вивчився татарської мови. Після полону, повернувшись на батьківщину, вступив до козацької служби. В козачих рядах він відповідно скоро здобув собі добре ім'я, бо вже р. 1637 виконував високий уряд писаря військового, а після погрому за Острянина, коли козаки позбавлені були права на високі посади в війську, його було деґрадовано та все ж призначено Чигиринським сотником. Знав Хмельницький добре цілу Україну, знав і Польщу, побував і в чужих краях, в тому числі й у Франції, де залишив по собі добре враження серед певних урядових кол. Як то виявилося зараз же на вчинках, був Богдан Хмельницький тонким дипломатом, далекоглядним політиком, великим вождем і геніяльним організатором. Україна, на протязі страшних десяти літ маґнатського золотого спокою, неначебто лише чекала на нього, щоб вийти з ним з низини найглибшого занепаду на славну дорогу найбільших національних досягнень, можливих для того часу.

На Запоріжжі в той час стояли залогою реєстрові козаки Корсунського полку, - вони перші пристали до Хмельницького, скинувши призначену їм згори полкову старшину. За реєстровими під його провід пішли й запорожці, а коли йому пощастило, через висланих до Бахчисараю спеціяльних послів, заручитися військовим союзом з Кримським ханом, козацька рада, що зібралася в Січі на самих початках р. 1648, оголосила його гетьманом. Втеча Богдана Хмельницького й його гетьманська чинність на Запоріжжю тяжко занепокоїла військову польську владу на Україні. Король, довідавшись про все, радив своїм гетьманам, щоб вони залагодили справу в миролюбний спосіб. Але польські вожді, під впливом старої думки Жолкевського, не дбали королівської ради, вважаючи, що найбільше доцільним буде задавити повстання відразу, потопивши його в козацькій крові. Свій похід на Україну Богдан Хмельницький розпочав весною р. 1648, і одночасно з його виходом з Запоріжжя назустріч йому вийшло польське коронне військо під проводом двох польських гетьманів - К а л і н о в с ь к о г о і старого гнобителя українського М и к о л и П о -

т о ц ь к о г о. Головне польське військо йшло в степи суходолом, висłавши в аванґард сина П о т о ц ь к о г о - С т е п а н а, що мав під своєю командою військо з польської шляхти, а також частину реєстрових козаків, що їм було наказано виступити в похід; друга частина реєстрових, драгуни, набрані з українців, польські жовніри та наймані німці пливли Дніпром. Реєстрові та драгуни не з своєї волі йшли проти Хмельницького, ім'я якого вже стало відомим на Україні. Тому, наблизившись водою до нового козацького гетьмана, вони побили свою старшину, знищили німців та поляків і перейшли до запорожців. Сталося це недалеко від Кодацького замку, що раною стояв на козацькому тілі.

Посилений реєстровими, Хмельницький розпочав свій козацький чин з Кодака, з яким у нього були зв'язані недобрі спомини. Оповідають, що коли Кодак було подруге скінчено будовою, польський гетьман К о н е ц п о л ь с ь к и й, оглянувши з задоволенням його могутні стіни, рови та гарматне озброєння, звернувся до присутнього при тому Богдана Хмельницького й спитав його, що той думає з приводу цієї неприступної фортеці. Чигиринський сотник одповів йому латинським прислів'ям, в якому говориться про те, що все, створене рукою людською, рукою людською буде й зруйноване. Козацький гетьман тепер до слова виконав своє речення, за яке свого часу мало що не заплатив був життям. Він взяв Кодак приступом, винищив до ноги його німецьку залогу, а самий замок зрівняв з землею. За Кодаком прийшла черга на Степана Потоцького, що став табором біля Ж о в т и х В о д в степу, недалеко від Запоріжжя. Дізнавшись про перехід українських частин до Хмельницького, реєстрові, що були в таборі молодого Потоцького, наподобили їх, після чого Богдан одним ударом покінчив з польським табором. Степана Потоцького в бою було смертельно поранено, а з його війська врятувався живим лише один слуга, який встиг добігти до головного війська й переказати там про польське нещастя. Старий Потоцький та Калиновський були вже в Ч и г и р и н і, коли дійшла до них звістка про поразку. Занепокоєні, вони стали спішно відступати в напрямі на Б і л у Ц е р к в у, але не мали часу того зробити. Хмельницький нагнав їх під К о р с у н е м і 26 травня погромив їх на голову, забрав обоз та гармати. З польського війська врятувалося лише кілька сот люда, та й ті були головним чином слуги та лицарські джури. Обидва гетьмани попали в полон до козацьких рук, і Хмельницький одіслав їх, як подарунок, Кримському ханові.

На певний час Річ Посполита залишилася без військової влади і без реґулярного війська. Вісті про нечувані досі козацькі перемоги, як блискавка, пролетіли Україною й підняли проти Польщі цілий український народ. В усіх українських землях селяни, не чекаючи гетьманських універсалів чи наказів, самі складали козачі загони, нищили й виганяли з України поляків, уніятів та жидів. Польська шляхта, велика й мала, як від потопу, в наглий спосіб, як могла, втікала з України, за нею рушили всі прислішники її, що допомагали їй поневірятися над українським населенням. Один лише нащадок Байди-Вишневецького, князь Ярема Вишневецький, близький родич київського митрополита Петра Могили, скатоличений єзуїтами українець, а тому й заклятий ворог українського народу й православної віри, в якій він народився, - один лише він встиг зібрати біля себе кількатисячне військо з двірської шляхти й збройною силою, кружною дорогою пробився через повстанців з Полтавщини, ціла половина якої належала до його маєтностей, до Чернігівщини і далі через Білорусь

до Польщі.Усіх же поляків,що не встигли втікти,було нещадно винищено.За якийсь місяць-два на цілій Україні над Дніпром,аж до північних її меж,не залишилося ані одного урядовця Речі Посполитої , військового чи цивільного,ні взагалі ані одного поляка,унїята чи жида. Жидам ця доля припала тому,що якраз вони,головним чином,були посередниками між шляхтою та українським населенням,між гнобителями й пригнобленими,і як всі посередники такого роду,зловживали своїм становищем.Од погрому й винищення не уникли й скатоличені українські пани,панки та підпанки,бо їх було прирівняно до поляків. Нескатоличена це,а вірна православній церкві шляхта,середня й дрібна,- бо великої такої на той час уже не було,- рано чи пізно,з примусу обставин чи з доброї волі,в більшості пристала до козаччини і в дальшому поділила загально національну долю.Особливо багато такої шляхти,за пізнішої стадії Хмельниччини,знайшлося на Київщині,Волині,півночі Чернігівщини,Пінщині,тощо.

Дорога на Польщу стояла отвором перед Богданом Хмельницьким,але гетьман не поспішав з походом.Він став табором на Київщині біля Білої Церкви і розпочав звідтам переслрави з поважаним серед козаків королем Владиславом IУ,написавши йому листа. Богдан не знав,що він листується з покійником,бо Владислав IУ вмер якраз в час боїв біля Жовтих Вод.Автім,єсть певні основи здогадуватися,що він знав таки про цей факт і вислав до Варшави листа й відповідну делеґацію лише для того,щоб виграти час.Бо потрібно було Хмельницькому роздуматися над новим становищем,що утворилося в наслідок його перемог,зважити силу народнього руху та його можливостх,налагодити послух,організувати порядок в країні ,а особливо - у великому війську,що зібралося біля нього і складалося з дуже різноманітних елементів,- таких,як запорожці,реєстровики,випищики,просто озброєні селяни,що з'являлися загонами з ватажками своїми; нарешті- міщани,окремі пани й панки,що привели з собою своїх озброєних людей.У цій складній справі новий гетьман виявив одразу гостре,митке око й незвичайні організаційні здібності,військові та урядові. Бо ж основи військового та державного ладу,закладені ним серед бурі та заколотів стихійного повстання,-як про те буде мова далі,-протрималися без більших змін цілий час існування створеної ним козацької республіки.

Затишшя з обох сторін тяглося всього лише якихось півтора місяці.Як вказано вище,Богдан Хмельницький використав цей час для організаційної праці.Противники його зробили те саме.Паніка,що опанувала була польською шляхтою після Жовтих Вод,минула дуже скоро. Обережна тактика Хмельницького здавалася полякам нерішучістю,боязкістю й зневір'ям до народніх сил.Шляхта схаменулася,набрала самопевнення й готувалася до війни з козаками,як до свята.Ідучи, на заклик влади,до війська,кожний шляхтич,крім слуг,коней та необхідних повозів,взяв з собою в похід усе,що мав кращого вдома,-дорогу одежу,золотий та срібний посуд,вина та багату споживу,щоб з розкошами бенькетувати з товаришами після легкої перемоги над козаками. Сигнал до нових боїв дав Ярема Вишневецький,який,використовуючи стан якогось напів визнаного перемир'я,серед повного літа кинувся з своїм загоном на Поділля,щоб там приборкати повстання селян.Повстанці,під проводом вславленого отамана Кривоноса,- в піснях Перебийноса,- родом чужинця з Шотландії,що перейшов свого часу до українців,- дали йому жорстоку відсіч.Але й Хмельницький,що на цей час закінчив був уже більше менше свою організаційну працю,вирушив у похід,ідучи з Київщини на захід на зустріч своїм ворогам.Против -

ники зійшлися біля П и л я в и,що лежала майже на подільсько - волинському кордоні.Згідно з обчисленням сучасників,польського реґулярного війська було понад 100.000 люда,а при них обоз - понад 100.000 возів і сотня гармат; козаків було числом трохи більше; але серед них до реґулярних бойців можна було зачислити всього лише якихось 70.000 мужа. Після кількох попередніх сутичок,що мали характер неначебто лицарської спроби сил,13 вересня Хмельницький став до рішучого бою. Сам він ударив на поляків в лоб,а Кривоноса виправив у запілля. Цілий день переможно билися козацькі лави,завдавши ворогові великих втрат.Вночі,втомлені й зневірені, поляки замкнулися були в таборі,щоб ще другого дня спробувати бойового щастя.Але ранку вже не діждалися,як військо.Серед них розійшлася чутка,що до козаків встиг уже прибути кримський хан з своєю ордою,що їх вожді тому втікли,покинувши їх на Божу волю. Сталася з тої причини паніка,використана козаками,і другого дня польське реґулярне військо перестало існувати,бо втікло воно від козаків у розтіч,- куди тільки було можна,покинувши цілий колосальний обоз,80 гармат і майже всі 100.000 шляхетських возів з кіньми й дорогоцінностями,які стали козацькою здобиччю.Козаче військо дістало для себе нові колосальні засоби озброєння,а гетьманська скарбниця збагатилася на мільйони гроша,такого необхідного для військових потреб.Найбільше дисципліновані польські частини,а саме військо коронне за кілька день після того встигло було знову збитися до купи й стати до бою,але під С т а р о к о н с т я н т и н о в и м було його знищено доноги.

Зпід Пиляви козацький гетьман рушив з військом далі на захід і став облогою навколо Л ь в о в а. Але в його намірі не входило брати силою й руйнувати старе українське місто,що його міщани так заслужилися перед українською культурою.Сам то він і козаки його львівського українства,явна річ,не займали б,але в поході брали участь і татари,для яких війна та грабіжка були синонімами.Тому Хмельницький задовольнився лише певною контрибуцією грішми та необхідним йому крамом і,відступивши зпід Львова, зпрямував своє військо по дорозі на В а р ш а в у.Ключем до польської столиці з півдня була,як і тепер,міцна фортеця З а м о с т я. Богдан відпустив татарів додому й обложив з козаками Замостя.На той час у Варшаві збирався сойм для вибору нового короля.Серед багатьох кандидатів на цю посаду був і брат покійного Владіслава IУ,Я н - К а з і м і р,на користь якого висловився і козацький гетьман. Це спричинилося до того,що сойм вибрав королем вказаного Богданом кандидата,бо виборці гадали,що Яну-Казімірові ліпше,ніж кому іншому пощастить договоритися з козаками. Новий король звернувся до Хмельницького з листом,в якому просив його припинити війну й повернутися на Україну,куди будуть вислані до нього королівські посли для пересправ про стале замирення. Богдан пристав на листа Яна-Казіміра; діставши з Замостя відповідну контрибуцію,зняв він залогу й повернувся з військом до Київщини. Сталося це глибокої осени того ж таки року 1648.

Документально залишились невідомі причини такої поміркованої Богданової політики на адресу Речі Посполитої,- а то якраз в час,коли Польща була послаблена до краю,а українська національна енергія досягла високого напруження; коли за свідоцтвами сучасників, і українців і поляків, а почасти й закордоном,дивилися вже на Хмельницького майже як на визнаного голову нової держави.Можна лише, аналогуючи з вказаним вище замиренням табуруванням Богдана біля Білої Церкви,здогадуватися,що козацький гетьман хотів мати час,

щоб за тихого відповідного часу, зважити сам для себе нове становище своє, вирішити, на цей раз в останнє велике питання: чи йому рвати до кінця з Польщею, відтворивши стару Київську державу, як то йому вказувала народня опінія, чи, в межах так званої Ягелонської ідеї, влаштувати Україну, як третю, поруч з Польщею та Литвою, державу конфедерованої Речі Посполітої? Відповідь на це питання знайшов Богдан у Києві, куди він подався з ближчою козацькою старшиною, розташувавши перед тим своє військо на звільненій від маґнатської і взагалі від польської присутности на Україні.

Серед глибокої зими Київ зустрінув Богдана Хмельницького, як всенароднього вождя, як національного героя. Ціле місто, на чолі з митрополитом і всім духовенством чекало на нього у головної брами св. Софії, вітаючи його, як нового Мойсея, що звільнив од чужого рабства свій поневолений рідний народ. Стара, невмируща столиця українська дала Богданові нові сили для його великого діла. У Києві, на нарадах з високим духовенством, в розмовах з українською інтелектуальною елітою, з усім українським громадянством, відчув Богдан те, що доти у військовому таборі, за бурею боїв, за гомоном гарматним, може й зоставалося для нього не до кінця ясним; відчув він, що перестав бути лише козацьким гетьманом, - найвищим військовим урядовцем, що народня думка й воля перетворили його в національного вождя, в гетьмана всеукраїнського; що тепер вже нема чого переспрavляти з польською владою про ті чи інші козацькі права, бо настав час для України зажити новим життям, відтворити свою стародавню державність. Єрусалимський патріярх, що на ту пору перебував у Києві, в згоді з цілим українством, підтримав гетьмана у цьому напрямі й урочисто благословив його на святе діло.

Тяжкі негоди чекали Богдана Хмельницького, козаччину й цілий український народ на цій новій дорозі; великі поразки заступали місце великого успіху; руїну та горе пережило українство з того часу, - але годі вже було вертати назад, бо всім було ясно, що це - воля народа, що це так само - воля історії. На початках року 1649 до Переяслава, призначеного гетьманом, як місце для зустрічі, прибула з Польщі королівська польська делеґація, складена майже виключно з вірної Речі Посполітій православної шляхти на чолі А д а м о м К и с е л е м, визнаним лідером православної фракції в соймах Речі Посполітої. Вони привезли Хмельницькому гетьманські клейноди й розпочали пересправи про умови, на яких Річ Посполіта могла б замиритися з козаччиною. Праця та була вже марною. Богдан на око деякий час вів ще з ними розмови, але потім одпустив їх додому з словами: - Буде війна. Досі я воював за власну кривду, тепер воюватиму за віру православну. Визволю цілий український народ з польської неволі.

Обидві сторони ретельно стали готуватися до нової боротьби. На заклик Богдана ціла Україна наддніпрянська немов спалахнула вогнем захоплення; відкликнулися всі українські верстви і майже все доросле населення стало в ряди козацького війська. Численні повстанські загони під проводом вславлених отаманів, як названий вище Кривоніс, Нечай, Небаба тощо, припинили неорганізовану чинність і стали під руку батька Богдана; пристали до нього міста й велика частина дрібної шляхти; кримський хан прийшов сам з допомоговою ордою. Готувалися напружено й в Польщі. Мобілізовано було шляхту цілої держави, скликано так зване посполіте рушення, тобто проголошено загальну мобілізацію цілого польського й литовського населення, що робилося лише в час незвичайної небезпеки для держави. Провід над військом

узяв сам король Ян-Казимір. Бойова кампанія зачалася літом. Передове польське військо, в якому був з своїм полком Ярема Вишневецький, виступило було з Галичини на Волинь, але довідавшись про великі сили Хмельницького, вернулося назад, приховавшись у сильному З б а р а з ь к о м у замку. Богдан залишив під Збаражем для догляду та облоги частину своєї армії, а сам з головними силами вирушив на північ, звідки наближалося головне польське військо під командою короля. Тим часом третя - литовська - частина війська Речі Посполитої, під командою Радзівіла, мала зробити диверсію на Київ. Проти нього Богдан вислав армію під проводом полковника К р и ч е в с ь к о г о, того самого, що два роки тому врятував його з черкаської в'язниці. Кричевський програв боя з Радзівілом і сам наложив головою, але свою ролю заслони виконав, бо литовська армія після того бою повернулася назад і не брала далі участи в польсько-козачій війні. Гетьман і король зустрінулися біля Зборова на Волині. Два дні йшли жорстокі, переможні для козаків бої, і наприкінці другого дня Богдан Хмельницький чекав уже повної капітуляції польського короля та його війська, бо були вони з усіх сторін оточені козаками, виснажені і знесилені, депресійовані духовно й тілесно. Але тяжка пригода стала гетьманові українському,- пригода, що вирвала з його рук плоди його з великої перемоги. Зрадив союзник,- хан татарський,- на самому місці бою, в час закінчення його. Підкуплений великими грішми й дозволом брати скрізь,-де хоче, невільника,- з одного боку, з другого,- побоючись надто великих успіхів Хмельницького, перейшов він на бік польського короля і став радити гетьманові замиритися. Понад силу Богдана було битися й воювати зразу ж на два боки - з Польщею і з Кримом,за яким стояла Туреччина, і з тяжким серцем приступив він на зрадницьку татарську пораду. 18 серпня р. 1649 у військовому таборі складено й підписано було відомий З б о р і в с ь к и й т р а к т а т між гетьманом українським та королем Речі Посполитої.

Коли порівняти З б о р і в с ь к и й т р а к т а т до попередніх польсько-козачих трактатів, то був він колосальним кроком наперед, великою новиною в польсько-українських взаємовідносинах. Але коли зважити його на тлі українських змагань, що так яскраво виявилися тоді в Києві у Богдана Хмельницького й в цілого українського громадянства, то трактат той треба визнати українською політичною паразкою. Бо ж успішно і з ентузіязмом боролася ціла Україна за відтворену державність, а перемога дала їй всього лише, не дуже то ясно закреслену провінційну національну автономію в межах Речі Посполитої.

Трактат складався з таких головних точок: Козацький реєстр повищений був до 40.000 сталого складу; під козацький присуд дані були Київське, Чернігівське та Брацлавське воєвідства, тобто сучасні -Чернігівщина, Полтавщина, Київщина та частково - Поділля й Волинь. На цій території, що віддавалася в управу гетьманові, не могло бути розташоване жадне польське військо, урядовцями могли бути лише шляхтичі православної віри, не сміли осідати на стало єзуїти ні жиди. Унію мало бути скасовано, православна віра була прирівнена до католицької, київський митрополит діставав місце в сенаті Речі Посполитої, Хмельницького визнано за законного гетьмана, а на булаву йому, тобто на утримання, призначено Чигиринське староство. Столицею цього автономного новотвору став Чигирин, де оселився настало сам гетьман. Згідно з цим трактатом, козаччина дістала наче все, до чого тягла її попередня еволюція,- вона робилася

фактично визнаною командною верствою серед національного населення і на національній території, - щоправда, не на всій і не без конкурентів, якими була стара шляхта. І коли б козаччина була таки справжньою стверділою верствою чи станом, одірваною від народніх мас своїми специяльними інтересами, то, з певністю можна сказати, вона б задовольнилася й заспокоїлася. Але на час Хмельниччини того не було ; більше за те, - на ту пору перейшов якраз інший процес, а саме, - окозачилося, так мовити, ціле українське населення, вся селянська маса його, пристосувавши й до себе козацькі вимоги. Тепер уже не лише козаччина, а ввесь український народ хотів мати для себе ті командні права, що їх мала шляхта в Речі Посполитій. Інакше кажучи, на той час козацька боротьба за свої специфічні права остаточно перетворилася в цілонародню революцію, в боротьбу за волю проти поневолення, за старе українське право проти накиненого чужого права польського, за демократизм проти феодалізму. Автім, Зборівський трактат, задовольняючи духовеньство, міщан та всього лише 40.000 з мільйонових мас населення, залишав у країні цілий, накинутий ззовні чужою державою порядок польського права з його феодальною надвладою шляхти, з магнатською сваволею, з безприкладним кріпацтвом селянських мас, що встали були з переможною зброєю проти своїх феодальних гнобителів. Ябна річ, що проти таких умовах зборівський трактат не міг бути заключенням польсько-української боротьби, а став лише одним з її етапів, так мовити, передишкою для договірних сторін. Так його й зрозуміли в Польщі й на Україні .

Сторони не щиро пристали на Зборівську згоду. Польська шляхта, порівнюючи трактат з попередніми умовами, вважала його надто перебільшеним, неможливим і не достойним її гідности. Польська влада мовчала покищо про ті точки трактату, що стосувалися безпосередньо до України, бо не мала там сили щобудь змінити, але зараз же почала неґувати умову там, де це було для неї можливе. Так, про скасування унії не зачиналося й мови. Київського митрополита до сенату не припущено і т.і. З свого боку й Хмельницький реєстра, щоправда, склав, але надав йому характер кадрового списку армії, бо війська не розпускав і старого ладу не привертав. Зборівському ж трактату так мало надавав значення, що навіть не розпублікував його до загального відома. Живучи в Чигирині, гетьман у державних справах поводився так, як подобалося голові незалежної держави, яким з того часу і вважали його свої й чужинці, бо слава Богдана Хмельницького поширилася вже тоді на цілу Европу, яка була засипана його портретами та звістками про його бойову чинність. Щоб посилити своє становище в неминучій, як він знав, новій війні з Річчю Посполітою, він провадив інтенсивні переспраби з чужими державами, готуючі собі можливих серед них союзників у подобі Семигорода, Туреччини, Московщини. В зв'язку з цими переспрабами стояв і спільний козацько-татарський похід на союзника польського-молдавського господаря Лупула з р. 1650. Похід той було закінчено в той спосіб, що Лупул став союзником українським, а гаранцією дотримання Молдавією союзних відносин мав бути шлюб старшого Богданового сина Тимоша з дочкою Молдавського господаря Розандою, інакше - Домною відомою своєю красою, на руку якої в той час було вже багато князівських претендентів. Не гаяли часу й поляки. Вони дуже добре знали про дипломатичні заходи гетьмана й, перетинаючи йому шляхи в цій площині, прискорювали внутрішню підготовку війни. З цією метою зимою р 1650 було скликано надзвичайний сойм, на якому постановлено значно збільшити коронне військо, призначити кредити на наймані німецькі загони, а також наперед,

на кожний припад, дано владі дозвіл на скликання посполітого рушення.

Весною дальшого року 1651 рушниці самі стали стріляти. Польський гетьман К а л і н о в с ь к и й зненацька напав на подільське містечко К р а с н е; проти нього виступив брацлавський полковник Н е ч а й, але був розбитий і наложив головою. Каліновський пішов був далі - на В і н н и ц ю, але звідтам прогнав його з великими втратами місцевий полковник, вславлений Б о г у н. Генеральна кампанія розпочалася, однак, лише влітку, коли на зустріч одно одному пішли головні польська та українська армії. У Польщі, на Україні та в цілій Европі надавали цій кампанії великого значення. Поляки й українці напружили всі свої сили, виставивши в поле все, що на той час могли. Прибули до них і союзники: до поляків - бранденбурські частини, до українців - кримський хан зі своєю ордою. Від Папи Римського спеціяльний агент привіз королеві до Варшави благословення на боротьбу за католицьку віру; з Візантії до Богдана Хмельницького прибув коринський митрополит Йосафат і привіз йому свяченого на Господній могилі в Єрусалимі меча; мабудь таки тоді надійшов до українського гетьмана й лист од Олівера К р о м в е л я, від якого, на жаль, заховалася лише писана адреса. Обидві армії були приблизно такі самі численні, як із минулої війни, коли не більші. З тою, однак, одміною, що поляки були ліпше підготовані й мали в складі своєї армії до 20.000 німецьких ляндскнехтів та велику й добру гарматну службу. Що ж до українців, то їх сили були послаблені надто великою кількістю мало вишколених і недостатнє озброєних повстанців, а крім того й союзник їх, кримський хан І с л а м - Г и р е й, не був до війни дуже нахильний. Спричинилося до цього те, що став він на цей раз союзником українського гетьмана не з своєї доброї волі, а з наказу його суверена турецького султана, з яким Богдан Хмельницький склав союзну умову, не питаючи і не радячися з кримським ханом. Тому Іслам-Гирей, знеохочений своїм примусовим становищем, поводився за час цієї війни не як союзник, а як останній зрадник.

Бої між ворожими арміями сталися близь містечка Б е р е с т е ч к а на Волині; розпочалися вони 28 червня, протяглися аж до 10 липня й закінчилися великою поразкою українців. До страченого бою спричинилися татари. Вони не витримали гарматного польського вогню, і покинувши бойові позиції, втікли разом з своїм зрадницьким ханом. Козаки, щоправда, виправили порушений фронт, але примушені були замкнутися в таборі, де цілих десять день ще трималися, відбиваючи всі жорстокі атаки переважаючого силою противника. Гетьман у таборі не залишився; з поради старшини він кинувся на Україну, щоб там найдоцільніше зорганізувати новий спротив, а команду над обложеним військом передав полковникові Б о г у н о в і. 10 липня за темної ночі, Богун вирішив вивести військо з табору. Через річку Пляшеву, що захищала собою козацьке запілля, він поставив часову греблю і встиг був уже вивести через неї значну частину гармат та кінноти. Але поляки дізналися про те й з усіма силами вдарили на козацький, вполовину опустілий табор. Вчинився заколот, і біля 30.000 українців полягло в бою, при чому головні втрати припали на нерегулярні повстанські загони тана обозних людей. Загинув з ними й вказаний вище Коринтський митрополит - що з хрестом в руці змагався встановити порядок серед захоплених панікою повстанців. Полякам дісталися значні бойові трофеї, а серед них 28 гармат і ціла таборова гетьманська канцелярія. Більша частина регулярного козацтва, однак,

встигли відійти в порядку, а поляки, в свою чергу, в боях понесли такі великі жертви, такі були виснажені, що не мали сили використати своєї перемоги, і замість того, щоби переслідувати переможених козаків, мусіли стати на довший відпочинок.

Бої цієї війни не обмежилися самим Берестечком. Одночасно з ними з півночі на Київ вела наступ литовська армія під проводом Радзівіла. Окупувавши Чернігів, він підійшов з лівого берегу до української столиці. Київський полковник Жданович, що мав завдання боронити Київ, але не мав на те сили, здав його литовцям без бою, щоби позбавити місто від бойової небезпеки. Але коли литовці вступили до Київа, він, за порадою київських міщан, сам став з боєм наступати. Міщани допомогли йому тим, що самі запалили місто, щоб пошкодити ворогам. Литовці наступ відбили, але Київ,- особливо найбільше забудований тоді Поділ, - настільки вигорів, що вони з своєї волі самі його покинули й вирушили на об'єднання з головним польським військом. На той час не одні лише кияне виявили таку патріотичну жертвенність. Коли зпід Берестечка польська армія вирушила таки в дальший похід на Україну, вона по дорозі зустрічала спалені села й знищені поля, а кожне більше поселення доводилося здобувати довгим і впертим боєм. Українське населення ціле йшло на смерть, плюндрувало самі свої маєтки, щоб лише хоч трохи припинити наступ ворожого війська. Такий спротив населення дав можливість Богдану, за допомогою талановитого його співробітника Богуна , в дуже скорому часі реорганізувати козацьку армію, налагодити військове озброєння й постачання, відтворити дисципліну, надхнути військові нову відвагу та волю до нових боїв. Тому, коли зрештою, після тяжких переходів і невпинних сутичок з населенням, польська армія восени з'явилася таки під Білою Церквою на Україні, то дорогу їй заступив український гетьман з новою армією, упорядкованою, готовою до жертв і до нової боротьби за свою батьківщину. Польська влада зрозуміла становище і замість того, щоби ставати до бою, вислала до Богдана делеґацію для пересправ про замирення, на чолі якої був згаданий више український шляхтич Адам Кисіль. 28 вересня р. 1651 підписано було новий польсько-козацький трактат, Білоцерковський. Цей трактат описаний був на тих самих принципах, що й Зборівський, але був далеко гірший за нього для українців. Реєстр, згідно з новою умовою, мав бути всього 20.000 , під козацьким присудом залишалося лише саме Київське воєвідство, а гетьман мав одмовитися від союзу з татарами і припинити в майбутньому якінебудь переспрaви з чужими державами. Польські пани та урядовці мали повернутися на Україну, а про унію взагалі не було й слова, хоч права православної віри все ж знайшли своє признання.

Новий трактат ні в одній своїй частині не був переведений до життя, бо договорні сторони дивилися на нього як на чисто папіровий, - як на такий, що давав лише їм певний час для того, щоб можна було набратися нових сил для майбутньої боротьби. А до того ще новий договір і формально міг вважатися недійсним. Польський сойм, скликаний для його ратифікації, не встиг того зробити, бо був зірваний незначним литовським шляхтичем, який поперше в історії польського парляменту вжив для того згубну для парляментаризму формулу , яка потім прищепилася в Речі Посполитій - це було, так зване, liberum veta що бавало можливості одній людині одним голосом анулювати рішення цілої колегії. Богдан тому поводився так, наче взагалі жадного договору між ним і поляками не було. Він тримав свої

військові сили напоготові, а на зовні скріплював свої зв,язки з Кримом, Туреччиною, Московщиною. Поляки так само, розуміючи обставини, готувалися до нової боротьби. Бойові події почалися літом р. 1652 самі собою, викликані Богдановою експансією в бік Молдавії, яка здавна була ареною польських впливів. Цього літа гетьман виряджив свого сина Тимоша до шлюбу з згаданою вище дочкою молдавського господаря, давши йому за сватів невеликий віддіп козацького війська, а сам, на кожний припад, помалу пішов за ним з значними силами. Польський гетьман К а л і н о в с ь к и й, один із претендентів на серце Розанди, з 20.000 військом перетяв Тимошеві дорогу біля Б а т о - г а на Поділлю, але, крім сина, зустрінувся ще і з батьком. В бою, що стався 2.липня, армія Каліновського була знищена; загинув і сам Каліновський, а до рук Богданових дістався обоз і 57 гармат. Польська влада не зважилася відразу виступити проти Хмельницького з головними силами. Натомість вона подбала збити його пляни що до Молдавії. Богдан, одруживши сина Тимоша з Розандою, мав намір зробити його молдавським господарем, а тим самим і приєднати фактично придунайське господарство до України, бо Тиміш був давно вже готовий кандидат на українського гетьманство після свого батька. Долю молдавського господарства мало поділити й господарство волоське, бо тесть Тимошів Лупул був би винагороджений за свій трон десь інде, - може, в Семигороді. Проти цієї Богданової дунайської політики, яка була своєрідним відтворенням такої ж політики стародавніх київських князів, зачинаючи від Святослава, виступили заінтересовані володарі Волоський і Семигородський, а також і Польща. Жертвою молдавської політики Богдана став його син Тиміш. Боротьба в Молдавії велася в подобі місцевої війни, в якій українські та польські загони гралиназверх ролю випадкових допомогових сил, що з'явилися туди без волі відповідних влад, - польської та козачої. Справи точилися змінливим успіхом; спочатку перемагали противники Тимошеві, потім, він сам, але при облозі С у ч а в с ь к о г о замку, обороною якої провадив Тиміш, його було вбито випадковим гарматним стрілом в час, коли він з замкової стіни робив свої спостереження. Його козаки трималися ще деякий час, але потім вступили в пересправи й збройно повернулися на Україну, везучи з собою тіло свого молодого вождя. Разом з ними приїхала до Чигирину й молода Тимошева вдова, яка потім на все життя зосталася на Україні. З Тимошем загинула родинна надія старого гетьмана й надія козача. Молодий Хмельницький товаришував батькові в його втечі на Запоріжжя в р. 1647 і потім в усіх походах його; ходив, з його доручення, і на Кавказ, допомагаючи союзним татарам. Народ почав уже шанувати його, про нього вже складалися пісні. На весільному бенкеті, його, на прохання молодої, кобзар, що був при військові, співав думу, складену про молодого козака Тимоша Хмельниченка. Старий Богдан знав про синову небезпеку та не встиг прийти йому з допомогою. На черзі стали головні бої з Річчю Посполитою. Біля Ж в а н ц я на Поділлю зустрінувся він з численним польським військом, яке вів сам король Ян-Казімір. Старий гетьман оточив розкладений біля Дністра польський табор з усіх боків, а польському королеві загрожувала вже голодна капітуляція, але й цього разу, як під Зборовим і на тих самих умовах врятував його зрадницький союзник - кримський хан. 15 грудня р. 1653 у Жванці списано було нову польсько-українську умову, яка поновляла всі статті Зборівського трактату. Але й ця умова, як і попередні, зразу ж залишилась на папері, бо в Хмельницького на цей час був уже підготований плян нової політики, яка змінила в основах, - тоді не відомо було, на зле

чи на добре, - ціле історичне становище справи української державности. Це був план московсько-українського союзного погодження, такого самого, якого р. 1651 силав був Хмельницький із Отоманською Портою.

Тодішня Польща, хоч і як вона була підбита внутрішньою шляхетською незгодою та українськими відрухами, всетаки організаційно, територіяльно й населенням була богато сильнішою за тодішню Україну. Хмельницький добре розумів, що тримається він і навіть перемагає, хіба що дякуючи, з одного боку, своїм військовим і політичним здібностям, з другого, - з причини великого всенароднього захоплення щодо боротьби з поляками. Але й та й друге - речі нестані, мінливі. Для певности й урівноваження сил необхідний був сталий, надійний союзник. Союзник у Богдана був - васал Туреччини, кримський хан, але зрадлива татарська політика не давала жадної можливости твердо покладатися на нього, та й до того Крим та Україна - в степах - були не союзники, а природні противники. Тому то гетьман, після Жванецької кампанії, де його ще один раз зрадили татари, став приспішувати своє погодження з царем московським, з яким він уже довший час перед тим, бо з р. 1649, провадив відповідні переправи.

Московщина на той час більше-менше виправилась уже від тяжкої внутрішньої руїни, відомої під назвою - С м у т н и й ч а с, та викликаної великими заколотами, які сталися в ній на початках ХУІІ століття і були наслідком того, що перед тим безпотомно вимерла її стародавня царська династія. Діставши нову династію - Романових. - і виправившись при перших з неї царях, Москва знову взялася за свою стару ролю суперниці польської щодо сили та зверхности на сході Европи. Не спускаючи з ока цієї мети, московські царі, продовжували свою давну розпочату експанзію на схід - до Азії, а в Европі через північно-західні кордони свої, змагалися досягти Балтійського Моря, аби мати вільний до нього приступ. Тому між нею та европейськими сусідами не вгавала ворожнеча, яка періодично кінчалася війною. Перед тим Москва на протязі майже двох з половиною століть, стояла під безпосередньою зверхністю Золотої Орди, і лише наприкінці ХУ століття І в а н о в і ІІІ пощастило скинути з неї татарську надвладу. Відрізана від Европи, пересякнута татарськими впливами, Московщина витворилась і ввійшла в силу, як військова, типова азіятська деспотія. Старих впливів київського права на ній не залишилося й сліду. Єдиним джерелом закону й права в Москві був цар. Він скликав, щоправда, на пораду думу з боярів і земські собори з представників своїх провінцій, але вони не вибиралися населенням, а були призначені з гори, а тому висловлені ними думки не мали поважного значення, і остання слово в усіх державних справах належало лише одному цареві. Перед царем усі були рівні, бо всі були його законними рабами, над ними він мав безсудне право життя і смерти, але між собою ті раби не були рівноправні. Для потреб військових та фіскальних московського населення було розподілено на відповідні стани, а для ширших селянських верств заведене було безпросвітне азіятське кріпацтво. Наука та культура Московського царства стояли на дуже низькому рівні, і навіть православну віру, яка свого часу була поширена там з Києва, зведено в ній було до такого роду несотворених обрядів, що европейські сучасники-богослови, писали цілі дисертації, яких науково розважалося неясне для них питання: - християне москвини чи ні ? Шкіл у ній майже не було, неграмотність була загальним явищем; неграмотними часто бували й священники, навіть один із дуже видатних царів, як здається, не -

знав читати. Але зате в Московщині панувала дисципліна, в цілому царстві стояв непохитний, суворий послух, і московський цар, не питаючись нікого й не зважаючи на щобудь, мав можливість прямувати всі народні сили туди, куди хотів, чи гадав потрібним. Деспотійна машина в Москві працювала бездоганно.

Колишні московські володарі були нащадками стародавньої династії київських князів, бо сама Москва була колись малим удільним князівством Київської держави. Один із них, згаданий вище І в а н III, женився з ґрецькою царівною, а тому, що на той час Царгород був уже взятий турками і Візантію завалено, московські царі стали вважати, начебто на них спадщиною перейшла ціла сила й слава Візантійської імперії. Вони засвоїли собі титло царів - тобто, цісарів - всієї Руси, розуміючи цю назву так, як вживалася вона за часів великої Київської держави, бо поширена тоді вона ще була не лише в білоруських, але й в українських землях. Вони вважали себе законними претендентами на володіння тими землями й безнастанно воювали зза них з Литвою, а коли місце Литви заступила Річ Посполіта, - то й з цією останньою. Стара династія мала щеназверх нібито якісь династичні права, але нова - романівська - і тої династичної примари не мала, отже претендувала, сполягаючись на силу чи на сприятливі обставини. Якраз незадовго до часів Хмельницького, як то вказано було вище, Польща, використавши тимчасове послаблення Московщини, відібрала в неї частину тих спірних земель, а саме, північну Чернігівщину та деякі білоруські провінції. Москва, тим зражена, косим оком дивилася на польські справи, вичікуючи хвилі, коли б можна було втрачене привернути назад. Тому пересправи з Хмельницьким були дуже жадані для Москви, і вже р. 1653 московський цар, - тоді Олексій Михайлович - після довших нарад з боярською думою та з земським собором зважився на те, щоб одверто пристати на пропозиції українського гетьмана.

Наприкінці того ж таки р. 1653 до Переяславу прибуло московське посольство на чолі з Бутурліним. 7. січня 1654 р. Б у т у р л і н мав побачення з Х м е л ь н и ц ь к и м, а другого дня на мійському майдані публічно проголошено було московсько-українське погодження й принято в соборі присягу від козаків та від населення. Між Москвою та Україною складено було договір про військовий наступний та оборонний союз, а щоб союз той був тривалий і міцний, український гетьман ставав під зверхність московського царя, - так само, як ним три роки перед тим зроблено було на адресу турецького султана. Згідно з умовою, зверхність та мала приблизно такий самий характер, як зверхність тодішнього германського імператора над тим чи іншим германським королем чи князем, чи, беручи аналогію з нашої історії, як пізніша зверхність київського князя, скажемо, над Суздальським чи Новгородським князівством. З самої суті договорних параграфів, чи, як тоді говорилося, статтей або пунктів, видко, що Україна й після договору зоставалася фактично самостійною державою і лише формально, інакше кажучи, етикетно, - московський царь був, так мовити, за гетьмана старший, бо давав йому свою зовнішню протекцію. П е р е я с л а в с ь к и й д о г о в і р забезпечував за Україною всі права незалежної держави. Вона мала зоставатися й надалі республікою з гетьманом на чолі, живучі на основі своїх національних звичаїв і законів. Всі урядові посади - військові, судові та розпорядні, зачинаючи від малого сільського урядовця і до голови держави - гетьмана - включно, мали бути й були виборними. Про вибір нового гетьмана лише доводилося до відома московського царя. Геть-

ман має право зносин та союзів з чужими державами,за винятком Польщі та Туреччини,з умовою лише,що ті зносини та союз не будуть шкідливі для Московщини.Це останнє обмеження одначе застосовувалося й до Москви.Україна мала стале власне військо в 60.000 люда,на чолі якого стояв гетьман; мала власні фінанси,кордони,митниці,монету. Москвини не мали права жити чи служити на Україні без спеціяльного на те дозволу.Україна та Московщина мали допомагати одна одній проти всіх ворогів: воювати й миритися могли лише за обопільною згодою.За міщанами залишалися стародавні маґдебурські права,духовенство зоставалося в традиційній залежності від царгородського патріярха.

Без радости прийняли на Україні Переяславський договір. Спілка між Україною та Московщиною багатьом людям здавалася неприродною.Славний винницький полковник Богун,великий прихильник гетьмана,одмовився пристати до цієї умови; те саме зробив і популярний Сірко й цілі - брацлавський та уманський - полки.Дуже хиталися міщане,а київське духовенство,пристаючи на договір,як говорили тоді,не бачило світу за сльозами. Кращі люди на Україні передчували,що не буде добра від спілки між вільною козацькою республікою та царською азіятською деспотією.Надто вже великий розділ був між ними в площині політичної й всякої іншої культури.Так,як вони,ставився до Переяславського договору і сам Богдан Хмельницький.Як виказують дальші події,він не сподівався,що українсько-московська спілка встоїть скількибудь довго й завчасу став шукати собі нових союзників серед европейських держав,які б могли заступити місце царя московського.Але на ту хвилю український гетьман не мав серед кого вибирати.Ворожою примарою висіли над ним - Річ Посполіта - та Крим,що став польським союзником; треба було ставати до бою у спільці з тим,хто трапився по дорозі. Непорозуміння почалися майже з перших днів існування нової спілки.Насамперед московський цар одмовився присягнути на вірність складеній умові,бо,мовляв,царське слово рівнозначне всякій присязі.Далі,-перше,ніж оголосити Польщі війну,він вислав до Києва воєводу з військом.Воєвода негайно поставив там на метрополітанській землі свій замок,не зважав на місцевий лад і закони,не слухався гетьмана,а його війська творили кривди й насильства над місцевим населенням. Такі замки й таких воєвод московський цар хотів був зразу же поставити по всіх головніших українських містах,і лише різкий спротив Хмельницького примусив його від того відмовитися.В тому,як треба розуміти переяславську умову,так само Москва й Україна радикально розійшлися.Москва розуміла її,як акт прилучення частини тих земель,що їх московський цар змагався зібрати під своєю владою,хоч про це в умові й одним словом не говорилося,Україна трактувала умову так,як і треба її трактувати,а саме,- як тривалий оборонний і наступний військовий союз двох самостійних держав з однаковими правами й однаковими обов'язками.

При такому непорозумінню р.1654 зачалася нова війна з Польщею,по боці якої цього разу стояв кримський хан,а по стороні України - Москва.Московське головне військо з допомоговою українською армією пішло на Білорусь та на Литву,а головні українські сили з допомоговими московськими виступили на Україні проти польсько-татарських військ.На півночі сполучені московсько-українські армії захопили цілу Білорусь і частину Литви; на півдні Богдан Хмельницький спинив польсько-татарський наступ в тяжкому бою на Київщині під О х м а т о в и м,де москвини мало що не спричинилися до його

поразки, не встоявши перед ворогом та віддавши йому значну частину своєї гармати. Сталося це в серпні р.1655, а перед тим поляки мали були значні успіхи, використовуючи які, вони дотла сплюндрували багату й населену доти Брацлавщину. Восени того ж таки року Богдан направив становище на Поділлю, бо вибив звідтам поляків і бойову чинність переніс до Галичини, де розбив під Г о р о д к о м польське військо і вдруге став облогою біля Львова. Однак, як і р.1648, так і тепер, не хотів гетьман брати приступом це місто, бо й тепер, як і тоді, боявся своїх союзників, хоч цього разу був він уже в союзі не з татарами, а з Москвою. Тому він подруге задовольнився тим, що взяв зі Львова відповідно невелику контрибуцію. На цей час припадає спроба короля Яна-Казіміра вступити в пересправи з Богданом з метою навернути його до Речі Посполітої. Він вислав листи до гетьмана, а королева з свого боку написала до його дружини. Хмельницький одповів, що він не від пересправ, але не відить, що з того щось може вийти, бо замиритися він міг би лише тоді, коли б йому досталася ціла Україна з Галичиною включно. На це, мовляв, шляхта ніколи не погодиться, але, в свою чергу, козаки від того не відступляться.

Успіхи Богдана не дуже то подобалися Москві, бо не хотіла вона теріторіяльного збільшення козацької держави, з якою їй було б тоді тяжко боротися. А Україна збільшувалася не лише за рахунок національних територій, а й за рахунок південної Білоруси, бо білорусини охоче приставали до гетьманського присуду, організуючись в себе на козачий кштал. Тому московський цар вже р.1655, без відома гетьмана, розпочав з поляками пересправи про замирення, а р.1656 проміж Москвою й Польщею В і л е н с ь к и м договором встановлено було стан замирення. Москва пішла на це тому, що польська шляхта приобіцяла москвинам вибрати московського царя королем польським, після смерти Яна-Казіміра. З свого боку московський цар взяв на себе обов'язок боронити Польщу проти Швеції, з якою на той час Річ Посполіта мала неуспішну війну. Переяславський договір не дозволяв одному союзникові замирюватися без згоди на те другого, і Богдан Хмельницький, а з ним і ціла козаччина, прийняли таку поведінку московського царя, як наявну зраду. Старий гетьман на початках хотів був офіційно й остаточно порвати з Москвою, але потім передумав, і не розриваючи на око, став фактично готувати велику коаліцію, яка була б спрямована одночасно й проти Москви й проти Польщі. Коаліція мала складатися, крім України, з Швеції, Бранденбургу, Семигороду, Литви, Молдавії та Валахії. В першу чергу мала бути звойована Польща, а коли б це пощастило, Річ Посполіта мала бути поділена між учасниками коаліції, при чому Литва відтворила б свою незалежність, а Україна дістала б усі свої національні території. Пізніш коаліція мала б звернутися безпосередньо проти Москви.

Коаліція, щоправда, нем зовсім повна, але була складена р. 1657. Швеція успішно воювала на півночі, українські війська зайняли Волинь, Галичину, а пізніше-разом з угорськими встигли взяти Краків і навіть саму Варшаву. Річ Посполіта була напередодні остаточної загибелі. Але дуже скоро справи погіршали. Коаліційні успіхи занепокоїли ближчих державних сусідів, які й вступилися за Польщу. Австрійський імператор зробив інтервенцію в Богдана Хмельницького через спеціяльно висланого для того посла і виправив Янові-Казімірові допомоговий корпус, надійшов до нього з ордою союзний татарський хан, Данія проголосила Швеції війну, а московський цар, не маючи змоги впливати на Хмельницького безпосередньо, вислав своїх агентів на Україну та до козацьких військ, щоб вони підступною агітацією

розкладали потомлених довгими війнами людей. Крім того, в самих поляків, в час останньої небезпеки для держави, вибухла патріотична жертвенність, і вони, позабувши свої внутрішні шляхетські сварки, встали як один проти ворогів. А тимчасом у Варшаві серед окупантського гарнізону почалися пошесті, вибухли сперечання й заколоти. Семигородський князь вийшов з польської столиці і пізніше при повороті додому був остаточно розбитий біля Межибожу на Поділлю. Українська армія, провід над якою належав талановитому полковникові Ждановичові, також повернулася додому, бо в ній під впливом московської агітації розхиталася військова дисципліна. Старий гетьман на той час був небезпечно хорий. Нещасливий кінець коаліційної війни тяжко вплинув на його здоровля. Богдан Хмельницький розхорувався ще більше, підточений організм не витримав, і він упокоївся 27. липня р. 1657. Поховано було славного гетьмана в його рідному Суботові, в церкві, яку він сам поставив і де вже стояла труна його надійного сина Тимоша.

Л е к ц і я   т р и н а д ц я т а.

Склад української козачої держави. Політичний заповіт Богдана Хмельницького. Становище на Сході Европи. Державний лад на Україні. Запоріжжя. Військова старшина та військова чернь. Характеристика козачих настроїв.

Після смерти Богдана Хмельницького Україна опинилася на історичному роздоріжжі. Велике десятилітнє діло славного гетьмана зосталося недовершене, як з середини, так і назовні. Поперше українська держава не обхопила собою цілої етнографічної території українського народу. Частина П о д і л л я та В о л и н і, ціла Г а л и ч и н а, З а к а р п а т т я та Х о л м щ и н а, – не кажучи вже про С л о б і д с ь к у У к р а ї н у та значну частину Б і л о ї Р у с и, що хоч етнографічно й не була українською, але всю історію йшла з Україною, як її складова частина, – всі ці землі не були заведені до меж козачої держави, встановленої Богданом Хмельницьким. Та й решта територій, що до тих меж увійшли, не мала цілком твердо окреслених кордонів. Це не вадило новій державі хібащо тільки на півдні, бо там, за рахунок татарський, кордони ті могли посуватися наперед, і державна територія таким чином могла прибувати, – і таки увесь час прибувала. Натомість на сході, а особливо – на заході факт отої неокресленности був дуже шкідливий, бо давав державним сусідам якусь ніби то правну підставу для їх аспірацій на українські землі. Подруге, внутрішня державна організація, надана Богданом Хмельницьким, хоч відповідно й дуже міцно закорінилася на Україні, але і в ній не все було сплановано, як слід, не все було зведене до гармонійної, органічної едности. Бо ж творилася та організаційна праця за військових часів і для військових потреб, тобто за умов, що не давали можливости спокійно й розважливо поставитись до будування усіх частин державного ладу. Так, наприклад, – і це була найважливіша, бо дуже небезпечна справа, – З а п о р і ж ж я, ота надійна й могутня опора української нації, зосталася в неозначених і неясних відносинах щодо нової української держави. Спричинилась

до того сама і історія повстання держави Богдана Хмельницького. Богдан почав свій державний чин на Запоріжжю, як обраний гетьман Запорожський. Звідтам він поширив свою владу на Україну, і формально справу можна було розглядати так, що зусиллями Хмельницького повстала не українська, а запорожська держава, до складу якої війшла Україна, яка, так мовити, стала поширеним Запоріжжям.
Сучасники, люди XVII століття більше-менше так і дивилися на нову державу, бо ж навіть її офіційна назва була - В і й с ь к о З а п о р о ж с ь к е, а голова держави так само офіційно мав титло - Г е т ь м а н В і й с ь к а З а п о р о ж с ь к о г о. Тому то, коли повстала нова українська держава, для Запоріжжя не було причини м і н я т и свою структуру ні свого встановленого ладу. Навпаки, ціла Україна, - отже поширене Запоріжжя, - мала ніби то перейняти його установи та його основи суспільно-державного життя. І вийшло так. Запоріжжя, діставши з півночі, - у подобі нової української держави, - захист од рішного роду військових несподіванок, зберегло й зміцнило історичну традицію своєї лицарської республіки, заснованої на чистих демократичних принципах, які, - треба визнати, - для тодішнього рівня европейського були ще надто передвчасними. З другого боку, ціла незапорожська Україна, хоч і була перейнята тою самою традицією, - бо це ж вона її породила й виплекала, - зберегти тої чистоти демократичної форми не могла, бо жила вона на окрай тодішнього світу, не осторонь од усіх, а в певних реальних умовах часу й обставин, серед інших народів, підлягаючи їх впливам, а що найгірше - часто й їх силі. Організаційні форми нової української держави та внутрішня політика її командних людей здавались запорожцям недовершеними і, вживаючи сучасного нам терміну - реакційними. Звідси й непорозуміння, нелад, конфлікти, іноді - впрост ворожнеча. Доки живий був Богдан Хмельницький, що його запорожці гетьманом ставили, все те не мало більшого значіння. Всеукраїнський авторитет гетьмана покривав собою і той організаційний розділ між Україною та Запорожським Низом і ті побутові одміни, що були між реєстровими, інакше - городовими козаками й запорожцями, бо всі люди і всі установи стояли у тої самої праці, під проводом того самого вождя. Той факт, що Запоріжжя заховало назовні і з середини свою окрему організацію, був навіть на той час необхідним і потрібним, коли мати на оці цілком особливе становище цього передового українського національного загону в Чорноморських степах. Але після смерти Богдана Хмельницького ця окремість стала переходить всі можливі межі, бо фактично Запоріжжя зробилось державою в державі, що давало привід до тяжких сутичок, які іноді дуже нещасливо відбивалися на долі цілої України. Дисгармонія та неясність так само помітні були і в інших площинах суспільного та політичного життя козачої держави, як наприклад, у взаємовідносинах старшини та рядового козацтва, козаччини та тих частин населення, що з тих чи інших причин не вступили до козацького стану, як духовенство, міщани, певні верстви селянства, тощо. Могутня воля Богдана Хмельницького й тут покривала всі непорозуміння та конфлікти, але його наступники не мали ні тої волі, ні того авторитету, і взагалі організаційні хиби в структурі нової держави послаблювали її внутрішні сили, а зовнішнім ворогам давали претекст і можливість втручатися до внутрішніх справ України.

Не встиг Богдан Хмельницький зміцнити й міжнароднє становище української держави своєї, хоч сам він і придбав був у тодішньому світі голосне міжнародне ім'я. Своїми дуже активними, як на той час, зносинами та переспpавами, численними й ріжноманітними союзами

він лише накреслив на майбутнє неминучі для тодішньої України головні лінії її закордонної політики. Резюмувати їх можна в таких коротких словах. Південного сусіду К р и м с ь к о г о хана необхідно використовувати, як військову допомогову силу, особливо кінноту; але одночасно треба з ним вести невпинну боротьбу в Чорноморських степах, стримуючи дику агресію Криму тісним союзом з Т у р е ц ь к и м С у л т а н о м, кримським сюзереном. З М о с к о в щ и н о ю, до пори-до часу, мати можливо добру згоду, але не затягуватисянадто до її справ і не припускати її ближче до справ Українських, пам'ятаючи, що вона, коли не сьогодня, то завтра стане ворогом, з яким доведеться боротися на життя і смерть. На сьогодня ж ворогом, так мовити, першої черги, має бути Польща, від якої допіро що одірвалась Україна. Ближчого замирення з Польщею не може бути, з одного боку, тому, що вона не скоро зможе позабути свою довгу надвладу на Україні, а з другого, - тому що український народ, перетерпівши стільки від польської шляхти, зневірений що до Речі Посполитої, не мав би ані крихти доброї волі погодитись на скільки будь тісне і органічне співжиття з польською державою. Для боротьби з Польщею, в деякій мірі і на перший час, можна і треба використати Московщину, а при нагоді - і навпаки. Але основних союзників Україна мала шукати серед сталих противників Польщі та Московщини, серед держав, що далекі від України, таких, що для неї самої не загрозливі. Такими державами були тоді П р у с і я та Ш в е ц і я на півночі, С е м и г о р о д та Т у р е ч ч и н а на півдні, поминаючи менші, як К р и м, М о л д а в і я, тощо. З них деякі, як Семигород та Швеція, подекуди Прусія, стали таки за часів Богдана українськими союзниками і проти Польщі і проти Московщини.

Як можна здогадуватися, Богдан Хмельницький мріяв забезпечити за Україною становище на сході Европи, аналогічне з тим, яке мали в Західній Европі Н і д е р л я н д и, що якраз на той час виробили собі незалежність, одбившись од могутньої тоді еспанської держави. У своїх пересправах з чужинцями український гетьман спосилався на долю Нідерляндів, бажаючи для Сходу Европи свово роду В е с т ф а л ь с ь к о г о д о г о в о р у, що його недавно перед тим було складено та який на довший час забезпечив політичну рівновагу на заході. Про таку саму рівновагу й на сході марив Богдан Хмельницький. Але політичне становище на Сході Европи не давало найменшої надії на реалізацію такого роду мрій. Там держави думали не про рівновагу, а про поразку чи перемогу. За політичну гегемонію на сході тодішньої Европи неперериво й тяжко боролися між собою: 1/ на півночі - Московщина, Ш в е ц і я, П о л ь щ а; 2/ на середній лінії - після польсько-литовського об'єднання - Р і ч П о с п о л и т а та М о с к о в щ и н а; і 3/ на півдні за степи сперичалися- П о л ь щ а, М о с к о в щ и н а, У к р а ї н а, Т у р е ч ч и н а. Поміж цих великих, як на той час, військових держав Україна була відповідно малою, так мовити, лише допомоговою силою. На неї всі зазіхали, були добрі з нею, поки була потрібна; змагалися приборкати, як та потреба минала. Величезна постать Богдана Хмельницького одною появою своєю обірвала була оті зазіхання, повищила міжнародне значіння України до рівня її державних противників-сусідів, але це була річ часова, зв'язана з собою, що другої такої пізніше могло й не з'явитись. Вірними союзниками України могли бути лише такі держави, що не мали з нею спільних кордонів. Тому то славний гетьман, добре все це розуміючи, клопотався так за

союз з активним тоді Семигородом / Трансільванія /,що загрожував Польщі з півдня, з Прусією, що тиснула на неї з північного заходу, та з Швецією, що володіла тоді провінціями на південному березі Балтійського моря та була могутньою військовою державою й висіла увесь час північною загрозою над Московщиною та над Річчю Посполитою. Але Семигород, після смерти Богдана Хмельницького, під тяжкими ударами Туреччини став підупадати й політична роля його в скорому часі остаточно змаліла. Союз з Прусією був і зостався політичним епізодом без якихось більших наслідків, а щодо Швеції, то, як про це буде мова пізніше, вона грала певну ролю в історії України аж до того часу, коли її значіння міжнароднє не захиталося остаточно після довгої, але нещасливої для неї боротьби її вславленого короля Карла XII з царем московським Петром, що став першим російським імператором.

Держава Богдана Хмельницького територіяльно складалася з таких земель: на Правобережжі - Київщина та частина Волині й Поділля, на Лівобережжі Чернігівщина й Полтавщина, на півдні - Катеринославщина та частина Херсонщини,- тодішній степовий Низ з запорожським осередком Січчю. Запоріжжя було складовою частиною тої держави, але як це було зазначено вище, переховувало свій окремий цілком автономний політичний лад. В часи після Богдана Хмельницького, як про те буде мова пізніше, вказаний територіяльний склад його держави перетерпів великі й нещасливі для неї зміни, бо землі її зменшились простором приблизно на половину.

Нова українська держава організована була, як своєрідна військова республіка. На чолі держави стояв доживотній гетьман він же й президент, бо його особі була надана вся військова влада і вся влада цивільна в державі,- зокрема й особливо - влада виконавча. Обсяг його влади був ширший за компетенцію сусіднього з ним конституційного короля Речі Посполитої. Чужинці, часом й свої звали його тому іноді князем, але корони він не носив, і династії не заклав, хоч не виключене, що в Богдана Хмельницького може й були якісь то мрії що до того. Можна знайти для такої державної формації й аналогії в тодішніх европейських країнах. Поставі самого Богдана Хмельницького цілком аналогічна постава його сучасника Олівера Кромвеля, протектора,- фактично-доживотнього президента, що волею революції та свого генія поставлений був на чолі англійської держави. Другою аналогією, не такою що-правда яскравою, міг би служити для нього так само його сучасник Вільгельм Оранський, штатгальтер нідерляндський. Найкращою ж аналогією для українського гетьмана взагалі може бути посада дожа у Венецийській республіці, чи подібні ж посади по деяких інших тодішніх італійських республіках.

Правив державою гетьман через генеральну старшину. Колегія тої старшини - не революційного походження; як знаємо з попереднього, вона існувала й раніше, зачинаючи з кінця XVI та з початків XVII століття, але вона звалась тоді військовою і лише з часів Богдана Хмельницького стала зватися генеральною. Зміна назви викликана була зміною компетенції, бо коли за попередній час ця старшина клопоталася біля чисто військових чи станових козацьких справ, то тепер перед нею встали

справи державні. Вживаючи сучасних нам термінів, колегію генеральної старшини можна було б звати радою міністрів. Властивих міністрів було, однак, лише три, а саме: 1/ Генеральний писар, що виконував обовязки міністра закордонних справ, мав під своєю рукою державну канцелярію та тримав догляд над державною печаттю, прикладаючи її сам до важливіших актів; чужинці тому часто звали його не без рації - Ііан цлером. 2/ Генеральний суддя, який був міністром юстиції, з тою, однак, одміною, що до його функцій входили й безпосередні обов'язки верховного судді, здебільшого по справах, що їх мав би розглядати сам гетьман. Тому то обов'язків тих було багато, генеральних суддів звичайно було два,- обидва з рівними правами. 3/ Генеральний обозний - тодішній міністер військовий, він же інспектор артилерії, генерал-квартирмайстер і генерал-інженер. По тих часах це була, мабуть, найбільше заклопотана особа з цілої ради міністрів, бо лежали на ньому та на його численній канцелярії найважливіші тоді справи - військові. Решта генеральної старшини, як генеральний осавула, генеральний хорунжий та генеральний бунчужний, окреслених справ не мали, були, кажучи сучасною мовою, міністрами без портфелю, але, по вказівках і з доручення гетьмана, виконували ті чи інші важливіщі функції, військові, дипломатичні, тощо. В час же урочистих церемоній, прийомів, процесій, тощо, генеральний хорунжий мав почесний обов'язок тримати військову корогву, а генеральний бунчужний - бунчук. Встановлена Богданом Хмельницьким колегія генеральної старшини утрималась на протязі цілого існування українського гетьманства, і до неї пізніше лише додано було посаду Генерального Підскарбія, тобто міністра фінансів.

За генеральною старшиною в порядку ієрархії йшли полковники. Тодішні полки не були чисто військовою одиницею,- одночасно вони були й одиницями територіяльно-адміністраційного розподілу Тому вони не мали точно окресленого числа вояків, були полки більші й менші,- все залежало від величини полкової території та кількости козачого на ній населення. Сучасні нам військові вважають, що значіння й силу тодішніх полків, у середньому, можна прирівняти до сучасних військових дивізій. Полковники, з призначення й з наказу гетьмана, крім свого полку, командували більшими чи меншими арміями і, перекладаючи значіння ранги тодішніх полковників на сучасну мову, їх треба назвати генералами різних рангів. Крім військової влади, полковникам належала й цивільна влада над полковим населенням,- тим, чим гетьман був для цілої держави, тим полковник був був для свого полку; це був, так мовити, з одного боку, командуючий військовою округою, а з другого - губернатор полкової території. Аналогію для такого з'єднання в одній особі влади військової й цивільної можна знайти в тій самій Англії часів Олівера Кромвеля, лише в Англії цих людей звали не полковниками, а генералами. Усіх полків, за часів Богдана Хмельницького, було шістнадцять. З них на Правобережжі були - Київський, Білоцерківський, Уманський, Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Кальвицький, Брацлавський, полки, а на Лівобережжі полки; Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Миргородський, Прилуцький. Пізніше число полків було то більше, то менше, в залежности від обставин, од сили та від території. У кожному полку була своя полкова старшина:

полковий писар, полковий суддя, обозний, осавула, що виконували в полку ті самі функції, як і генеральна старшина, лише, явна річ, в меншому, бо в полковому, а не в цілоукраїнському маштабі. Полки поділялися на с о т н і, що їх полки мали більше чи менше,- од десяти до двадцяти, в залежності від населення й території окремого полку. Коли полки можна було прирівняти до г у б е р н і й, то сотні треба визнати їх п о в і т а м и. На чолі сотні стояв с о т н и к та с о т е н н а старшина, що її обов'язки в сотні та на сотенній території були аналогічні з обов'язками полкової старшини в полку. До складу українського військакозачого органічною частиною входило й Запоріжжя, але воно завжди було організоване, як окрема армія на чолі з своїм к о ш о в и м о т а м а н о м та з своєю с т а р ш и н о ю, визнаючи лише г е т ь м а н с ь к у в і й с ь к о в у зверхність і заховуючи й у цій площині свою необмежену внутрішню автономію.

Кожний стан обхоплював собою значну частину населення і був фактично к о м а н д н и м с т а н о м в новій українській державі. Але поруч з ним стояли ще інші стани, що утворилися за попередніх часів. Ш л я х т у та її привілеї скасовано було шаблею козацькою,- як говорилося тоді. І справді, польська шляхта занекла була без сліду на державній території України,- почасти вона була винищена, почасти вивтікала з негостинного для них козацького краю. Часткове прилучення до Богдана Хмельницького шляхти деяких місцевостей на північній Україні було політичним епізодом без більших наслідків для майбутнього. Що ж до української шляхти, то, як відомо, на час Богдана Хмельницького, її на Україні було дуже мало, а та, що була, стала до козацьких рядів. Відповідно дуже скоро злилася вона з козацькою верствою, головним чином - з старшинською, але її попередня психологія вихована на принципах права польського, дала свої шкідливі для козацького середовища наслідки, що спричинилися пізніше до заведення на Україні, з початку фактичного, а потім за допомогою Москви, й юридичного нового кріпацького ладу. Без якихось більших змін залишився на Україні с т а н м і щ а н с ь к и й, значно лише збільшившись числом, бо до міщан вписалося дуже багато селян, що використали для того коньюнктуру повстання нової держави та зв'язане з тим зменшення числа жидівського міського населення. Усі більші міста на Україні, як відомо жили вже й перед тим на так званому М а ґ д е б у р с ь к о м у п р а в і, яке за ними залишилось і в українській державі. Міщани цих міст, мали свою дуже широку місцеву автономію, вибирати вільними голосами свою місцеву судову й виконавчу владу, яка лише стверджувалась гетьманським урядом; до гетьманської скарбниці платили вони лише певні збори, а крім того зобов'язані були тримати в порядку місцеві фортеці та допомогати в обороні їх проти ворога. Відповідно малим державним обов'язкам, малими були й державні права українських тодішніх міщан, що в справах державних їх голос не мав майже жадного значіння. Менші міста, що Маґдебурським правом не користались, жили під полковим чи сотенним присудом, але майже скрізь у них було так само організоване м і с ц е в е с а м о у р я д о в а н н я на кшталт того ж таки права Маґдебурського. Кожний полк та кожна сотня мали свої п о л к о в і та с о т е н н і м і с т а, і коли ці міста жили на Маґдерурському праві, то козаки в них підлягали присуду козацькому, а міщани - міському; де ж права Маґдебурського не було, там спільним для всіх був присуд козацький.

Панщину над с т н о м с е л я н с ь к и м, як і шляхту, було скасовано шаблею козацькою. С е л я н и, що не вписалися в козаки чи в міщани, жили вільно на власних землях, підлягаючи присуду козацькому та оплачуючи певні збори до гетьманської скарбниці. За час війни та заколотів вони кидали плуга та брались за зброю посилюючи тим козачі війська, для яких вони були історичним мобілізаційним джерелом. Зміни на гірше, що пізніше зайшли для селянського стану, мали свої глибокі, зовнішні і внутрішні причини, про які буде мова свого часу. Цілком окремим життям, далеким од козацького присуду жило тодішнє д у х о в е н с т в о. У своїх внутрішніх справах воно користувалося повною автономією, а в справах законів церковних та розпорядків підлягали зверхності Царгородського патріярха. Пізніше, однак, місце цієї царгородської зверхності, майже номінальної, заступила зовсім реальним зверхність патріярха московського, про що буде мова далі. Духовенство на Україні ніколи не було кастою, одірваною од свого народу. Священники та епископат український не призначалися згори, а вибиралися світськими людьми приходом,- часом навіть із світських же осіб, а духовна влада лише стверджувала той вибір та наставляла церковно представлених їй кандидатів. Авторитет білого й чорного духовенства високо стояв тоді на Україні,- всім пам'ятна була ще роля українського духовенства в боротьбі за національні права., всім видко було й поточне його значіння для культурно-просвітньої справи, та батьківщини. Тому за духовенством залишено було всі ті права й привілеї, що були ним здобуті за попередніх часів; надано було й де до нового, бо ченці та священники " моляться за військо",- говорили тоді. Серед тих прав залишено було за манастирями непорушне право володіння належними їм землями, а з тим разом і права на частину праці тих селян, що сиділи на манастирських землях. Оці манастирські привілеї, так само як і вказана вище шляхетська психологія, заграли пізніше свою дуже сумну ролю в еволюції соціяльного приниження селянського стану на Україні.

Згідно з старим звичаєм та з встановленим в новій українській державі правом, всі старшинські посади, сотенні, полкові, генеральні , а навіть сам гетьман мали бути виборними. Сотенна старшина вибиралася сотнею, полкова- полком, генеральна і гетьман - цілим козачим військом за участю Запоріжжя. Так само всі козаки од звичайного рядового члена сотні й до гетьмана включно, за спокійних часів мали мати рівні права, коли йшла справа про вибори, чи про наради у військових ділах. Але ця рівність, явна річ, на Україні, дуже ск скоро стала більш-менше словесною, бо ці закони лицарського братства, що їх увесь час дотримувались на Запоріжжі, не можна було дотримати в чистому вигляді в умовах тодішньої держави. В дійсності, зараз же після смерти Богдана Хмельницького,- гетьманування якого пройшло все за часів неспокійних, в надрах козаччини почали формуватись окремі верстви чи своєрідні стани, що порушили попередню козачу єдність, ставши причиною тяжких заколотів, розрухів та межиусобиць, що доходили не раз до одвертих боїв одної частини козацтва проти другої. Од козачого спільного тіла насамперед одірвалася голова його - військова старшина. До комплексу старшини, як до козачої еліти, хоч він й окремої, цілком природно, попали найбільше освічені та видатні того часу люди на Україні. Серед неї були особи, що, випливши з глибоких низів на верхи громадянства, дякуючи своїм персональним здібностям, були представники високої інтелі -

ґенції, що мали часом навіть европейське ім'я за собою, траплялися члени колишньої шляхти і навіть чужинці. Усіх тих людей об'єднали й звели до тісної купи старшинські високі права, надані їм як правило, доживотно. Щасливі війни та велика здобич на них, що, згідно з тодішніми звичаями, у великій мірі припадала на старшинську частку збагатити їх. Крім того, військова старшина, не дістаючи грошевої платні, мала в своєму розпоряджен(ню великі маєтки, що призначені були на утримання сотень, полків, гетьманської канцелярії та вищих державних урядів, тобто, все-тої самої старшини. А тому, що старшинські посади, як вказано вище, звичайно були доживотні, то старшина поводилась на тих маєтках, як на своїх власних. До того ще, маючи гроші, старшина набувала собі й власні маєтки, скуповуючи їх, у кого могла, то й дістаючи від гетьмана підтвердження на ті землі, що належала окремим її членам ще за польських часів, до революції Богдана Хмельницького. В той час, як звичайний козак, за спокійних часів, жив більше-менше так, як жили його сусіди, околишні заможніші господарі-селяни, старшина жила часом, чи змагалась жити, так, як справжня колишня польська шляхта. Це дратувало козачі маси, бо здавалося їм, що старшина веде дотого, аби, разом з побутом, засвоїти собі й усі справжні права у державі на зразок колишньої шляхти польської, з надвлади якої з такими труднощами та жертвами вибився український народ.

І тому, як поводилась військова старшина, був таки підклад для такого припущення. Почати хиба з виборів кожного нового гетьмана. Голову держави мало вибирати ціле військо на окремій спеціяльній раді. А в тім, дуже скоро після смерти Богдана Хмельницького, рада стала складатися майже виключно з самої старшини а голосу рядового козацтва не було місця. Тому, коли широкі козачі маси хотіли таки виявити й свою волю, вони мусіли скликати т.зв. ч о р н у р а д у, т.т. раду без участи старшини. Така чорна рада часто немилосердно судила старшину, карала її на горло, вибирала сама нового гетьмана, тощо. Такого рода факти, явна річ, мали своїм наслідком ще більше роздратовання, ще яскравіші конфлікти між військовою старшиною та військовою ч е р н ю, як звали тоді нестаршинське рядове козацтво. З другого боку, гетьмани дуже скоро стали нехтувати вибори в сотнях та в полках, а самі, своїми наказами призначали сотників, полковників та іншу меншу старшину. Це також дуже не подобалось козакам і дратувало їх, бо порушені були їх козачі права, бо дістававали вони нового вождя, якого не любили, або якому не довіряли. Середні козаки, при конфліктах, у більшості своїй, тягли за військовою старшиною; бідніші ж дуже різко виступали проти неї, бо сили тої боялися. До цих останніх, до н е т я г, як їх звали тоді, приставали звичайні люди, що у великій кількості тікали в той час з українських земель, які не ввійшли до складу козачої держави. З'явившись, як еміґранти, на державну Україну, вони мали чим поліпшувати свою долю, бо для них небуло вже місця в козацьких реєстрах, не було й вільних земель, де вони могли б оселитися на стало та обзавестися своїм господарством. Косим оком дивилося на військову старшину й Запоріжжя, де серед степової обставини козачого життя, як ми знаємо, пильно переховувався братерський лицарський лад та демократичні чисті принципи, що діставали на Україні свою часову деформацію. І тому, що той лад і ті принципи поручували свої, а не чужі,- запорожці в своїх виступах проти військової старшини, поводились може гірше, ніж то-

ді, коли вони виступали проти ворожої їм та чужої шляхти польської. Увесь той вказаний нелад у надрах нової української держави звернув на себе пильну увагу сусідніх держав, що зазіхали на українські території. Особливо пильнувала за тими конфліктами Московщина, що своєю злокорисною, але дуже зручною й гнучкою політикою скоро запевнила собі на Україні великі впливи, вмішуючись до внутрішніх її справ та стаючи то по стороні військової старшини, в залежності від своїх часових вигід та необхідностей.

Не можна сказати, що після Богдана Хмельницького, серед Гетьманів, що брали на свої плечі одповідальність за долю української держави, не було видатних людей, добрих політиків і щирих патріотів. Але всі ті серед них, що були найздібнійшими вождями чи політиками, якраз вони й були найнещасливішими,- скажемо, гетьмани Виговський, Дорошенко, чи Мазепа, що про них мова буде далі. Зовнішні причини, внутрішня незгода та ворожнеча козачих верств між собою не дали їм, ні їх попередникам і наступникам можливости забезпечити для України те місце серед держав Сходу Европи, на яке вона мала право і своєю, такою високою, як на той час, цивілізацією поширеною серед народніх мас, і палким, безкрайнім всенароднім захопленням ідеями братерства, рівности та волі, що його по силі можна рівняти хіба що з захопленням англійських мас тими ж гаслами за часів : "великого бунту" в половині XVII століття чи пізнішим захопленням французів ідеями великої їх революції. Прокинулись за козачих часів і старі риси українського народу. Та сама, що у наших предків, безмежна любов до рідного краю, до волі й до незалежного існування своєї батьківщини, але разом з тим і той самий великий дух безначалля та незгоди. У предків нашого народу, як це було наведено вище, риси ті були зауважені та списані чужинцями на зорі української історії. Для часів козачої держави маємо про це писане свідоцтва сучасника,- козака, поета і гетьмана,- Івана Мазепи. В одній із своїх патріотичних поезій старий уже тоді гетьман малює для нас козачі настрої в такий спосіб:

Всі покою щиро прагнуть,
Та не в один гуж всі тягнуть:
Той - направо, той - наліво,
А все - браття,- то-то й диво!
Нема любви, нема згоди,
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали,
Сами себе звоювали!
Гей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано усе знати
Та річами керувати!
На корабель поглядімо!
Много людей налічимо,
Однак, старий сам керує,
Весь корабель управує.
Бжілка бідна матку має
І оной послухає,
Зжалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!
Один живе із погани,
Кличе: "Сюди, отамани!

" Ходім мати рятувати,
" Не даймо їй погибати"!
Другий Ляхам за гріш служить,
По Вкраїні і той тужить:
"Мати моя старенькая,
"Чому ти вельми слабенькая?
" Різно тебе позшарпали,
" Аж по Дніпро Туркам дали,
" Все це - фортель, щоб слабіла
" І аж в кінець сил не міла.
Третій Москві уже гольдує
І їй вірно послугує,
Той на матір нарікає
І недолю проклинає!
"Лішпе було не родити,
" Аніж в таких бідах жити!
" Од всіх сторін ворогують,
" Вогнем, мечем все руйнують.
" Од всіх нема жичливости,
" Ні слушної учтивости,
" Мужиками називають,
" А підданством дорікають".
Гей, панове генерали,
Чому ж єсте так оспалі?
І ви, панство полковники,
Без жадної політики,
Візьмітися всі за руки,
Не допустіть гіркі муки
Матці своїй більш терпіти!
Ну, ворогів, нуже бити !
Самопали набивайте,
Гострих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Що през шаблю маєм права!

Ці внутрішні свари й незгоди, ці ріжні,- кажучи сучасною мовою,- орієнтації, що їх так влучно накреслив у своїй поезії Мазепа , бували й есть в надрах кожного народу,- особливо за часів великих революцій та деякий час це й після них. Український народ пережив би їх, звів би до рівноваги своє державне й своє соціяльно-господарське життя, як то сталося в усіх тих народів, що їм довелося пережити велику революцію. Бо ж це все, так, мовити, неминучі хороби, що їх мусить пережити кожний народ за таких обставин, бо вони умовини зросту й розвитку наронього. На перешкоді Україні стояли інші, чисто зовнішні причини, і серед тих причин найголовнійша була та сама, що була нещастям і стародавньої держави Київської. Мова йде про нещасливе географічне становище тодішньої України: з півдня - степ і татари, з півночі - могутні держави , що чигали на нас української несили. Це добре розумів уже той самий Іван Мазепа. В одній із своїх пісень, що стала улюбленою в цілому народі, він приріввює Україну до матері-чайки й прирікає їй велике горе:

Ой горе тій чайці,
Чаєчці-небозі,
Що вивела чаєнята
При битій дорозі!...

Це горе,зв'язане з битою дорогою,наповнює собою цілу дальшу історію української козачої держави.

Лекція чотирнадцята

Юрій Хмельницький. Іван Виговський. Гадяцький трактат. Поворот на гетьманство Юрія Хмельницького. Два гетьманата: Тетеря та Сомко. Брюховецький та Дорошенко. Пляни Петра Дорошенка та його боротьба за єдину Україну. Польсько-Московське замирення з р. 1667. Многогрішний,Сірко та Ханенко. Руїна. Дорошенко та Самойлович. Заслання Дорошенка. Князівство Юрія Хмельницького. Умови Москви з Польщею та з Кримом з р. 1681. Гетьманування Самойловича. Церковна зверхність Москви. Посилення військової старшини. Кримські походи та заслання Самойловича. Обрання Мазепи.

Ще за життя Богдана Хмельницького,- бо в квітні р. 1657,- старшинська генеральна рада козача, аби втішити старого гетьмана, вволила його волю й обрала йому заступником молодшого сина його Юрія .- Хай хоч так слава буде, що гетьманом у нас Хмельницький,- говорили козаки, обираючи шіснадцятилітнього хлопця, що не нагадував батька ні старшого брата свого небіжчика Тимоша,- ні вдачею, ні навіть силою тіла. Коли б старому гетьманові дав би Бог довшого віку, справа з його сином, як з заступником, може, якось би уладналася, але несподівана смерть Богдана виявила всім наочно недоцільність і нікчемність такого вибору. Зрозумів це, як здається, й сам Юрій Хмельницький, бо вже через місяць після смерти батька, на старшинській таємній раді,- при зачинених воротах, як говорили тоді,- він зрікся гетьманської булави, виїхав до Київа доучуватися в школах, а гетьманські обов'язки старшина поклала на довголітнього співробітника Богдана Хмельницького,- на Івана Виговського. Трохи пізніше це обрання було стверджено урочистою генеральною козачою радою в Корсуні, що в ній приймали участь також і представники духовенства - та на яку прибули,- для пересправ та як спостерігачі,- спеціяльні посли польський, шведський, австрійський, турецький, од Криму, Семигороду, од Молдавії й Волощини.

Новий гетьман, з роду,- овруцький шляхтич, освітою учень Могилянської академії, кар'єрою - юрист та адміністратор, пристав до козацтва після Жовтих Вод, викуплений з татарського полону Богданом Хмельницьким, і був у нього незмінним генеральним писарем, тобто, канцлером і міністром закордонних справ, виявивши на цьому посту великий дипломатичний хист, організаційні здібності і високий український патріотизм. Політика Богдана Хмельницького була йому близька й своя, бо тож він був головним її вико-

навцем, а зчасти -й ініціятором. Тому Іван Виговський, ставши гетьманом, до міжнародних взаємовідносин не вніс нічого нового, а лише продовжував те, що було задумано його великим попередником. Так уже вказаний вище з'їзд чужоземних послів на Корсунську раду він використав у той спосіб, що поновив союзні взаємини з Кримом і з Туреччиною, а також склав тісніший союзний договір з Швецією. До речі будь сказано, цей договір не дав якихось реальних наслідків, бо міжнародне становище шведів скоро після того змінилось на гірше, й український гетьман не міг використати шведської допомоги. Але цікаво зазначити,- говорячи сучасними нам термінами,- з одного боку соборницький характер цього договору, який до меж тодішньої козачої держави додавав ще всі західні українські території, а з другого - характер імперіялістичний, бо на півночі до складу тої ж держави мали ввійти білоруські землі до річки Березини, а на північному заході українські кордони мали межувати з кордонами Прусії. Для такого роду політичних замірів мало було самої гетьманської булави та персональних здібностей. Потрібний ще був високий авторитет та глибоке довір'я козачих і широких народніх мас. А цього якраз бракувало Іванові Виговському, що працював до того увесь час в тіні великої постаті Богдана Хмельницького. Виговський не був, як тоді говорили, справжній козак; запорозької школи він не перейшов, од військової маси стояв далеко, кохався не стільки у війні, скільки в кабінетній праці. Степовий Низ, близькі до Запоріжжя полки, а за ними й уся військова чернь,- тодішня ліва демократія,- вважали його,- допевної міри, не без рації,- представником старшинських інтересів, не любили його, зневажали його авторитет вождя, поставились проти нього і тим змарнили всі його далекосяглі пляни.

Виговський, притримуючись методів Богдана Хмельницького, не хотів сам і зразу рвати з Москвою. Тому, що на Корсунській раді московського делеґата не було, новий гетьман вислав до царя депутацію, яка мала сповістити його про доконане обрання та дістати від нього формальну згоду. Москва ж натомість поставила вимогу - скликати нову раду, бо, мовляв, не всі козаки стояли за новим гетьманом. Раду було скликано на початках р. 1658 в Переяславі, де ще раз одноголосно стверджено було обрання Виговського, бо ж він ,як казали тоді,- смажив голову свою, Україну з лядської неволі визволяючи.- Царський делеґат мусів формально з тим погодитись і списав з Виговським, як з гетьманом, нову згоду, а неформально, зразу ж з Переяславу поїхав до головного противника Виговського,- до полтавського полковника Пушкаря, що перед тим уже зробив був спробу збройного повстання проти нового гетьмана. Пушкар, добрий козак-запорожець, але людина амбітна й без широкого політичного розгляду, діставши од царського делеґата подарунки та ріжного роду допомогу, виступив знову проти Виговського, зібравши під своєю рукою військо до 40,000 люда . Виговський змобілізував вірних йому козаків, дістав допомогову орду з Криму й жорстоко погромив повстанців , Полтаву було взято, сам Пушкар , загинув у бою.

Зв'язок Пушкаря з Москвою був виявлений перед усіми, і Виговському нічого не залишалося, як активно готуватися до формального розриву з московським царем. Але відношення державних сил на сході Европи на той час були такі, що Україна сама не могла протриматись, не спираючись на якусь з двох сусідніх держав,- на Польщу чи на Москву. Хто рвав з Москвою, мусів єднатись з Польщею, і навпаки. Обставини часу продиктували Іванові Виговському Польщу. Для нього та для його співробітників серед козачої

старшини, що проміж них були такі люди, як вславлений тоді учений, а одночасно й видатний генерал Юрій Немирич, Тетеря та інші, які грали поважну ролю в тодішньому козачому війську,— не було іншого вибору не лише фактично, але й принципово. У союзі з Москвою, військовою державою чисто азійського типу, що тлумила в зародку всяку культуру, а навіть і саму думку про неї, про волю, громадську рівність, тощо,— вони вбачали — і не без солідної підстави — загибель для України. Що ж до Польщі, то, як вказано було вище, держава ця, хоч і яка була феодальна та аристократична, все-таки мала в собі всі елементи для розвитку громадської волі й громадського чину, бо була вона парляментарною, була й республіканською, хоч ролю президента й грала особа, що звалась королем, та яка вибиралася на дожиття. Для тодішньої континентальної Европи, де саме на той час наростав і посилювався державний абсолютизм чистого типу, Річ Посполіта була одною з найбільше поступових країн. Заводячи Україну до складу такої держави, Виговський та його однодумники сподівалися, що в ній можна буде зберегти й забезпечити на майбутнє українську державність. Тому то новий гетьман, після старанної підготовки, після пильних нарад з старшиною козацькою та з представниками полків, розпочав пересправи з поляками, і восени р. 1658 підписав у місті Гадячі умову про польсько-українську державну унію.

Гадяцький трактат — документ високої ваги для тої доби, коли він був складений. В одміну од інших польсько-українських договорів, він виходив поза місцеві межі, поза льокальні інтереси двох народів, бо, крім тих інтересів, ставив ще перед договорними сторонами перспективи, що йшли в напрямі перебудови становища цілого сходу Европи. Згідно з цим трактатом Річ Посполіта мала стати конфедераційною спілкою трьох рівних собі самостійних держав, а саме: королівства Польського,— великого князівства Литовського й великого князівства Руського,— назва яку діставала в трактаті тодішня Україна. Четвертим членом до тої конфедерації могла вступити Московщина, коли б виявила волю до того. Спільним для всіх трьох держав мав бути король, як і раніше, обраний загальним соймом за участю представників складових частин нової конфедерації. Спільним мав бути також і сенат, до складу якого заводились представники українського православного духовенства. Унія мала бути скасована на цілому просторі Річи Посполітої. Спільною зоставалася й закордонна політика. У цій площині нова держава ставила собі завданням привернення білоруських та українських земель, захоплених Москвою та здобуття північних берегів Чорного моря й організації там вільного мореплавства та торговлі. Цілком незалежна щодо внутрішнього ладу, Українська держава мала складатися територіяльно з воєвідств Київського, Чернігівського й Брацлавського. На чолі держави мав стояти гетьман, обраний на дожиття й затверджений королем; гетьману належала військова й уся виконавча влада. Законодатну владу мав виконувати сойм з делеґатів од усіх земель, судову—спеціяльний судовий трибунал, а фінансову — окреме міністерство скарбу. Гетьман мав право бити свою монету й утримувати козаче й наймане військо в силі 40.000 люду. Заводив трактат на Україні, у сфері культурній та в громадсько-просвітній, такі новини, що їм можна завидувати ціла тодішня Европа. А саме: Київська Могилянська Академія здобула права унівеситету та поруч неї мав бути поставлений ще один університет, а середніх та інших шкіл мало бути організовано стільки,— скільки їх буде треба,— згідно з тодішнім виразом. Розвиток науки та взагалі цивілізації забез-

печувалося тим, що мала бути встановлена повна воля усного та друкованого слова, навіть у питаннях релігійного порядку; цензурою мала охоронятися від образи лише особа короля.

Гадяцький трактат остався мертво-народженою дитиною, бо хоч і був він ратифікований сторонами, однак, за різкою зміною політичних обставин, не був заведений до життя. Але він дуже цікавий та цінний, як історична пам'ятка, що в ній точно й повними словами зазначено, так мовити, політична програма-мінімум тодішньої військової старшини та значної частини козачини, що стояла за тим трактатом і приймали участь в його попередньому обговоренню. Пам'ятка та свідчить нам про високий рівень політичної свідомости тодішнього українського громадянства. Автім і Запоріжжя, військова чернь, а за ними й широкі селянські маси не визнали Гадяцького трактату, не прийняли його програму, як свою, а навпаки,- різко поставилися проти нього. Причиною було те, що Гадяцький трактат, широкий закресленими в ньому політичними правами, мав вузьку соціяльну базу, для якої ті права здобувалися. Згідно з трактатом, всі права діставалися командній верстві-шляхти, з части духовенству й міщанам; про селянство ж в умові не говориться, себто, воно було зречено на той самий п о с л у х перед шляхтою, якого зазнало перед революцією Богдана Хмельницького. Щоправда, своєї шляхти на Україні було на той час небагато, але кадри її мали бути посилені тим, що король зобов'язався щороку н о б і л і т у в а т и по сто козаків з кожного полку. Соціяльна структура майбутньої української держави, таким чином, мала бути збудована на польський кшталт, з командною ролею нової української шляхти - козаччини. Так перспектива, ваблива для козачих верхів, не могла привабити широкої маси народньої. Маса та видала козаччину із своїх власних надр; вона вбачала в них не панів, а своїх дітей і до нової неволі, хоч би й у національної шляхти йти не хотіла. Вона пережила допіро активну добу революційної боротьби,- боротьби за національну державу з рівними для всіх без винятку правами,- й нової держави з польською соціяльною структурою прийняти органічно не могла. Психологічно ж особливо важливо було те, що Гадянський трактат складено було саме з Польщею, а не з якоюсь іншою державою. Надто ще близьке було недавнє минуле, не вигасла ще ненавість до польського права, ворожнеча до польської держави була ще живим чинником для більшої частини українського населення. Богдан Хмельницький може й переборов би вказаний спротив, якиби йому довелося такий плян переводити, але Іванові Виговському справа була не по силі.

Підписання Гадяцького трактату означило собою першу в історії козачої держави українсько-московську війну. Московський цар видав грамоту до Українського народу, оголосив Виговського зрадником і вислав проти нього гарно вивчену, випробовану в боях поза стотисячну армію, під проводом трьох князів-воєвод. Виговський, з свого боку, оповістив европейські держави про розрив з Москвою, складаючи на неї одповідальність за війну, мобілізував козаків і наймане військо, дістав допомогову орду від Кримського хана, а також допомоговий корпус польського війська. У червні р. 1659 противники зійшлись недалеко міста Конотопу, де в двохденному бою блискуча московська армія була впрост знищена. Тридцять тисяч москвинів лягло трупами, решта втікла, а з ними й воєвода - князь Т р у б е ц к о й. Москва була налякана до краю. Сам цар вдяг на себе жалобу й став збиратись виїхати кудись далі з Москви, бо дорога до його столиці стояла перед Виговським одкритою й безборонною. Але український гетьман не мав можливости використати свою

перемогу над Москвою,- на перешкоді стали йому незгода з Низом та з військовою черню. По змові з Москвою та за її допомогою, кошовий отаман І в а н С і р к о, використавши момент, коли татарське військо було з Виговським на півночі України, погромив Крим і примусив тим хана з його військом, якнайшвидше повернутись додому. Сірко, однак, розминувся з татарами, й діставшись на Україну, організував на півдні повстання проти Виговського, з метою повернути на гетьманство Ю р і я Х м е л ь н и ц ь к о г о. Одночасно давні співробітники, а зчасти й родичі Хмельницького, полковники З о л о т а р е н к о, С о м к о та Ц ю ц ю р а підняли повстання на півночі України, знищивши несподіваним нападом наймане, чи як тоді говорили, з а ц я ж н е військо Виговського. У цих останніх заколотах загинув згаданий вище Ю р і й Н е м и р и ч, що, був, як припускають, головним автором Гадяцького трактату. Виговському не сила була протистати одночасно внутрішнім і зовнішнім ворогам. Аби якось вийти з цього становища він скликав в осени р. 1659 козачу раду в Г е р м а н в ц і, але та рада ні до чого не дійшла, бо скінчилася справжньою збройною сутичкою одної частини членів її проти другої. Нова рада, що зібралася трохи згодом у Б і л і й Ц е р к в і, висловилась проти Виговського й проголосила гетьманом Ю р і я Х м е л ь н и ц ь к о г о. Виговський, що на раді участи не приймав, не бажаючи стати причиною дальшої незгоди, не сперечався й повернув булаву синові Богдана.

Тим часом Москва, дізнавшись про ці події, схаменулась; князь Т р у б е ц к о й дістав відповідну допомогу й знову з численним військом з'явився на Лівабережній Україні. Він закликав до себе до Переяславу Юрія Хмельницького з його старшиною, й оточивши їх сорокатисячною армією, продиктував молодому гетьманові новий договір з Москвою, в якому вже говорилося про козаків та про гетьмана, як про підданих царських, та згідно з яким московські гарнізони мали бути на-стало розташовані у Києві, Ніжині, Переяславі, в Умані та у Брацлаві,- і то на рахунок місцевого населення. Сталось це в жовтні р. 1659. Але ця умова протрималась всього лише якийсь рік, бо вже в наступному р. 1660 Москва програла війну з поляками,- і Юрій Хмельницький відійшов од Москви й поєднався з Польщею на умові, подібній до Гадяцької, але дуже обмеженій, порівнюючи з нею, бо Україна діставала не окрему державність, а лише - політичну автономію. Така вже була доля невдалого сина великого Богдана, що з його іменем зв'язані самі лише українські врраши.

Ця нова умова мала тяжкі наслідки для України. Лівий берег не визнав її тому, що, зчасти, не хотів іти на нову співпрацю з Польщею, зчасти ж ще й тому, що не мав фізичної можливости її визнавати, бо на Лівобережжю розташоване було велике московське військо. З тої причини Лівобережна Україна скупчилась біля переяславського полковника Я к и м а С о м к а, що стояла за московською протекцією. На правому ж березі України ще три роки тримався Ю р і й Х м е л ь н и ц ь к и. Але й Правобережжя не дуже то рішуче стояло за спілкою з Польщею, і народні маси й тут чинно й голосно виявляли своє незадоволення новим становищем. Тому то р. 1663 Юрій Хмельницький, позбавившись в краю всякої сили й опори і переконавшись у неможливості для нього керувати козачими справами, зрікся гетьманства й постригся в ченці з іменем Г е д е о н а. Тим, однак, як про те буде згадано нижче, його сумна життєва путь не була ще закінчена. На місце Юрія Хмельницького обрано було полковника П а в л а Т е т е р ю, що за гетьманування Виговського був генеральним секретарем. У той самий час на Лівобережній Україні боролися між собою дві течії серед тамошнього козац-

тва. На чолі одної з них, що складалася головним чином з військової старшини, стояв названий вище Яким Сомко, обраний гетьманом на раді в р. 1662, а на чолі другої, що до неї входили запорожці та маси військової черні, був кошовий отаман Іван Бруховецький. Обидві групи стояли за московською протекцією, як говорили тоді, але Сомко з старшиною змагалися застерегти за Україною як найширші автономні політичні права, носіями яких він вважав особу гетьмана та генеральну старшину; а Брюховецький з своїми прихильниками готовий був йти на зустріч московському бажанню права ті обмежити, аби тільки, за допомогою Москви, старшину приборкати та самому стати гетьманом. Москва, явна річ, стала по стороні Бруховецького, бо Сомкові й старшині вірити не могла і не хотіла. Боротьба скінчилася тим, що р. 1664 влітку, запорожці з'явились на півночі України, де об'єдналися з військовою черню. Під московською протекцією, біля Ніжина, зібралася так звана чорна рада. Після довгої боротьби рада та проголосила гетьманом Івана Бруховецького, а Сомка з його головними помічниками заарештувала. Арештованих визнано зрадниками, видано Москві й стято їм голови.

Таким чином Україна з того часу розчахнулась на два гетьманати. Тим почалися серед українського народу великі заколоти й криваві межиусобиці, що підтинали в корінню українську силу, нищили українську цивілізацію й народне матеріяльне багацтво, цілі великі простори української території перетворювали в пустиню. Народ назвав цю добу Руїною,- ця назва зосталася за нею і в історії.

Уже в кінці р. 1663 почалася польсько-московська війна, в якій козаки, допомагаючи чужим державам, билися між собою. Правобережний гетьман Тетеря стояв по боці польського короля, а лівобережний Бруховецький - по стороні московського царя. Зпочатку полякам повелося. Серед лютої зими вони з боями з'явились на Лівобережжю й захопили північну Чернігівщину. Але саме в той час на Правобережжю, себто, в їх запіллю, вибухло велике повстання. Проти повстанців вислано було одного з найбільших тодішніх польських генералів - такого Чарнецького. Це був справді видатний вояка й патріот, але одночасно був він і справжній кат у своїх розправах з безборонними людьми. Він руйнував до тла українські міста й села, вирізував до ноги українське населення, що попадалось йому до рук, бо, як сам він говорив,- вся Україна воліє вмирати а не піддаватись. Між іншим, цей генерал, вславився дуже ганебним, навіть і на ті жорстокі часи,- вчинком. Діставшись з військом до Суботова, де було поховано Богдана Хмельницького, він зневажив спокій мертвого гетьмана, пограбувавши його церкву, розбивши труну його та його сина Тимоша й порозкидавши їх мертві кости.- Хоч і як лютував на Україні Чарнецький з своїми військами, повстання невгавали, а за його смертю, що сталась несподівано, вибухали ще сильніше. На Лівобережжю для поляків почалися невдачі, і король, що стояв там на чолі спільного литовсько-польського війська, повернувся додому. Тетеря, зваживши після того, що проти злуки з Польщею збройно висловилось не лише Лівобережжя, але й Правобережжя України, зрікся булави і тим самим звільнив підвладний йому край од умови з Польщею. У перепетіях цієї польсько-московської війни, од руки ворогів своїх, загинули, серед інших, недавній гетьман Іван Виговський і вславлений на Україні полковник Іван Богун.

На місце Тетері р. 1665 обрано було на гетьмана пол-

ковниками, а р. 1666 затверджено козачою радою полковника П е т р а Д о р о ш е н к а. Новий гетьман був добре відомий козачим масам на цілій Україні, як унук славного гетьмана М и х а й л а Д о р о ш е н к а та як полковник ще з часів Богдана Хмельницького. Здатний вождь і щирий патріот, новий гетьман, хоч і мав на початках свого урядування дуже маленькі сили, плекав великі пляни. Метою свого гетьманування ставив він переведення в життя,- за нових тяжких і неосприятливих для нього міжнародніх обставин,- того, що було розпочате Богданом Хмельницьким, а саме,- закріплення й створення існування України, як самостійної держави. Могутніми перешкодами тому, як і раніше, були, з одного боку, Польща, з другого - Москва, що обидві вважали себе історично покликаними володіти українськими землями. Ідучи в сліди великого свого попередника, Дорошенко гадав, за допомогою Туреччини та Криму,- з якими в нього були, за родинною традицією, добрі і близькі взаємини,- відбитися силою від Польщі та від Москви, а пізніше - складною системою міжнародніх умов та союзів забезпечити Україні самостійну державність в такий спосіб, щоб вона зосталася нейтральною проміж трьох великих сусідів - противників,- Польщі, Москви та Туреччини. Такого роду нейтральність, забезпечуючи українську державність, одночасно з тим встановила б на сході Европи міцну політичну рівновагу, щодосі повсякчасно порушувалась з усіх сторін. У тих плянах Петра Дорошенка всемірно підтримував його наступник і друг тодішній київський митрополит Й о с и п Н е л ю б о в и ч - Т у к а л ь с ь к и й, людина високо шанована духовенством і цілим народом українським.

Поки П е т р о Д о р о ш е н к о на Правобережжю організував країну, збирав козачі сили, бився з поляками та вів складні перепраеви закордоном, особливо з Кримом та Туреччиною,- на лівому березі відбували ся важливі події. Тамошній гетьман Іван Б р у х о в е ц ь к и й своєю подвійною політикою,- демагогічно-улесливою щодо військової черні та Запоріжжя і знижливою -покірливою щодо Московщини,- зайшов нарешті до глухого кута. На початках свого гетьманування, р. 1665, оточений численною старшиною, він поїхав до Москви, побрався там з дочкою царського боярина князя Д о л г о р у к о г о, сам дістав гідність боярина, а разом з тим і великі маєтки, і погодився на те, щоб цар вислав до всіх важливіших міст України воєвод з військовими залогами, щоб всі українські податки й мита збиралися на царську скарбницю, щоб під гетьманським присудом зоставались лише самі козаки, а решта населення стала під присуд московський, щоб з Москви було визначено Київського митрополита і т. і. Повернувшись на Україну, Бруховецький скоро побачив, що він перейшов всяку міру своїм сервілізмом. Зразу ж він одчув велике проти себе обурення з боку духовенства і старшини, що зоставалась вдома, за те, що зламав українські права. А пізніше, коли для виконання нових зобов'язань гетьмана, на Україні з'явилися з військом московські воєводи, коли московські урядовці склали реєстр населення й стали збирати з нього податки на московського царя, то проти Бруховецького, як проти наявного зрадника, встала й маса військової черні і навіть Запоріжжя, що до цього часу старанно підтримувало свого колишнього кошового отамана. Особливо ж ненависним став на Україні підлесливий гетьман, коли Москва, побачивши всенароднє проти себе незадоволення і здавши собі справу, що цілої України їй за собою не втримати, склала з Польщею так званий А н д р у-

с і в с ь к и й договір, згідно з яким Москва та Польща замирювались,- щоправда, тимчасово,- на 13 літ,- на тому, що Україну формально було поділено на дві частини: Правобережну, що мала залишатися за Польщею, і Лівобережну з Києвом та його околицями, що відходили до Москви.

Сталося це на початках р. 1667. А н д р у с і в с ь к и м договором Москва наочно виявила всім, навіть найщирійшим прихильникам московської протекції, що їй зовсім не ходить,- як то писалося в усіх московсько-українських умовах, в усіх царських відозвах та маніфестах,- про те, щоб визволити український народ з польської неволі та охоронити віру православну. Стало ясно всім, що у Москві одна мета,, чисто егоїстична,- закріпити за собою за всяку ціну хоч би частину української території. Цього вже було забагато навіть для Брюховецького. По нараді з старшиною він виголосив розрив з Москвою й почав, наподобивши Дорошенка, переговори в Царгороді про протекцію турецького султана. Народ лише чекав того знаку. За короткий час Україну було очищено від воєвідських залог та від московських урядовців, що їх було винищено чи вигнано. Воєводи покищо утримувались у Києві, Чернігові та Ніжені, де мали більші сили свої. Наближалась нова епоха великої боротьби, і Дорошенко, аби не було в Україні подвійної влади, вийшов на Лівобережжя з військом, пропонуючи Брюховецькому зректися булави. Брюховецький вагався, бо сам хотів єдиним гетьманом бути, але коли Дорошенко наблизився до його табору, лівобережні козаки вирішили справу тим, що вбили Брюховецького й проголосили Петра Дорошенка єдиним гетьманом на всю Україну.

Сталося це р. 1668. Перед Дорошенком була нарешті, як здавалося, вільна дорога до справжнього об'єднання цілої України в одній державі, але лівобережна старшина перетяла йому всі можливості до того. З півночі на Україну йшли московські війська, і старшина побоюючись московської помсти й в першу чергу на них та на їх маєтках,- одступилась од Дорошенка, і скориставшись тимчасово од'їздом його з табору, проголосила лівобережним гетьманом Дорошенкового заступника Д е м я н а М н о г о г р і ш н о г о. Многогрішний негайно зніся з москвинами й у Глухові склав з ними умову, подібну до попередніх, але ще з більшими обмеженнями української суверенности. Другим ударом для Дорошенка було те, що й на Правобережжі він зустрів проти себе спротив, бо запорожці виставили там своїх кандидатів на гетьманство,- з початку П е т р а С у х о в і я, а пізніше, - М и х а й л а Х а н е н к а.

З вірними йому козаками повернувся Дорошенко до Чигирину, що він обрав його за столицю, наподоблюючи тим Богдана Хмельницького та Івана Виговського. Застав він занепад, біду та руїну на Правобережжю. З'явилися там поляки й татари, грабуючи населення, мордуючи його, спустошуючи незмірно багатий до того край. Анархія, ворожнеча та боротьба панували в командних верствах козаччини, авторитетні для громадянства люди збройно бились між собою. Народ не розумів деталів справи, не уявляв собі становища, не знав, за ким стояти. Розпачливо бився Дорошенко за свої пляни, оточений з усіх сторін ворогами своїми й державними. Він подолав своїх противників- претендентів на гетьманство, умів протистояти польському натиску, але довести країну до ладу своїми власними силами не міг. Населення біднило, масами тікало за Дніпро, військо Дорошенка маліло. Тоді він, за порадою з козаками, остаточно зважився на ту-

рецьку протекцію над Україною, про яку вже давно вів пересправи в Царгороді. Дорошенко гадав, що турецька зверхність буде легшою за зверхність московську чи польську, що турки не зможуть здавити український народ, що українська державність виживе й змiцниться під турецькою протекцією. У цих гадках Дорошенка, як тепер воно видко була велика історична прозорливість. Славний гетьман мав певну рацію, бо-ж усі країни з нетурецьким населенням, що підлягали в в свій час турецькій зверхності, стали згодом незалежними державами. Навіть і ті з них, що їх було обернено на звичайні турецькі провінції,- а Україна ж вступила до турецької протекції на правах васальних придунайських князівств. Але на той час турецька протекція,- зверхність бусурманська над християнським народом,- хоч за нею й стояла така духовна особа, як вказаний вище київський митрополит Нелюбович-Тукальський,- не могла викликати симпатій у широких масах населення. Народ український до турецько-української спілки поставився з недовір'ям, а турки, з'явившись на Україні, виправдали це недовір'я своїм поводженням з церквами, з християнськими святинями, з самим народом. Р. 1672 турецький султан, виконуючи умову з Дорошенком, згідно з якою з його допомогою Україна мусіла бути звільненою від Сяну до Путивлю, прийшов з численним військом на Україну. Кампанія була короткою, і після того, як спільними турецько-українськими силами було взято Кам'янець, поляки побоюючись турецького походу в Галичині, замирились з турками, відступивши їм Поділля та зрікаючись з козачої Брацлавщини та з Київщини. Дорошенко був дуже розчарований таким наслідком війни, зібрав був козачу раду, аби розважити цю справу, але рада вирішила залишитися з турками, бо, як говорили на ній,- тепер у нас нема куди дітись.

На Лівобережжю за той час сталася зміна гетьмана. Д е м я н а М н о г о г р і ш н о г о не любила військова старшина, поперше, тому, що він був - мужичий син, а не козак; подруге - за його різке поводження з нею. Тому, на початках р. 1672, старшина змовилась проти нього, захопила його, проголосила зрадником та й вивезла до Москви, звідки його, по муках, загнали до Сибіру. Замість нього обрано було І в а н а С а м о й л о в и ч а, що йшов у руку старшині, в усьому виконуючи її волю. Самойлович мріяв стати гетьманом цілої України і тому косо дивився на те, що Дорошенко, упоравшись так-сяк на Правобережжю і ставши від Польщі незалежним, почав переспpавляти з московським царем, щодо злуки обох частин України під одним гетьманським регіментом, як говорили тоді. З двох можливих єдиних гетьманів,- покірливого і ласкавого Самойловича й сміливого, вольного Дорошенка,- Москва, явна річ, стала на стороні першого. Самойлович, за її допомогою, став готуватись до походу на Дорошенка. Він вичекав часу, коли в того знову захитався ґрунт під ногами, а саме, коли поляки відновили війну з турками й погромили їх у великому бою під Хотином, та коли, використовуючи ці обставини, вказаний вище Ханенко знову виступив проти Дорошенка, як притиндент на гетьманство. Три роки з ряду, 1674, 1675, 1676,- ходив Самойлович на Чигирин з своїм військом та з допомоговим московським військом. Зневірені щодо спілки з турецьким султаном, правобережні козачі полки один за одним покидали ще недавно такого популярного серед них Дорошенка й без опору переходили на сторону Самойловича. Однак, перші походи Самойловича кінчилися невдачею, бо до Дорошенка прийшло з допомогою турецьке військо. Але р. 1676, коли перед Чигирином знову

з'явилися Самойлович та московське військо, Дорошенко, покинутий всіма, крім якихось двох тисяч вірних йому козаків, зрікся булави й здав лівобережн ому гетьманові свою столицю. Згідно з умовою здачі, славний гетьман мав доживати свій нещасливий вік на Чернигівщині, але умови не було дотримано. Петра Дорошенка вивезено було до села Ярополчого під Москвою, де він не був такий страшний, як на Україні. У цьому селі, даному йому царем на прожиття, далеко від батьківщини, у почесній неволі нещасливий борець за самостійну Україну прожив ще поза двадцять літ; там він і упокоївся року 1698.

Дорошенко впав, але польсько-московсько-турецька боротьба за Правобережжя не вгавала. В р.р. 1677-1678 турки заволоділи зруйнованою країною, вибивши звідтам українсько-московські війська, що найдовше протрималися в Чигирині. Але Самойлович, покидаючи Правобережжя, вивів з собою на лівий берег і решту українського населення, і людна ще так недавно Київщина стала пусткою. Тоді турки вхопилися за химерний плян. Вони згадали про ченця Г е д е о н а Х м е л ь н и ц ь к о г о, що перебував на той час у царгородському полоні; наказали зняти з нього чернечу гідність та й проголосили його князем Правобережної України. З невеликою турецькою залогою оселився воскрешений до нового політичного життя Юрій Хмельницький у Немирові. Але дивні пригоди життя малого сина великого батька остаточно замутнили йому розум і зробили його наявно божевільним. Він так нелюдськи став поводитись з місцевим українським населенням, що самі турки скоро скинули його, судили й скарали на горло у Кам'янці р. 1681. Так жалюгідно скінчив своє життя Юрій Хмельницький. Упоравшись з українським князем, турки передали його володіння молдавському господареві і до безлюдної країни живою хвилею пішла румунська колонізація. Влада молдавського господаря дуже скоро заникла, але сліди цієї колонізації заховались і на сьогодні на лівому березі Дністра в напрямі до Київщини.

Довга боротьба виснажила не лише Україну, але й всі три великі держави, що билися між собою за її землі, й вони поволі замирились одна за одною. Поляки ще раз зріклися на користь Туреччини Поділля та північної Київщини, Москва підтвердила Андрусіївський договір з Польщею, що пізніше був замінений так званим вічним миром, а в 1681 московсько-татарські перемирря, згідно з яким правобережна Україна,- тісніше, територія між Дніпром та Бугом,- мала стати н і ч і є ю, не буде договорними сторонами заселюватись й зостанеться н е й т р а л ь н о ю п у с т к о ю. Умова - чисто азійського типу , невідома а історії европейських держав. Але ні Туреччина ні Польща, не зважали на цю умову, якої вони не підписували. Туреччина як вказано вище, зробила спробу колонізувати нову пустку в своїх інтересах, але нещасливі для неї війни не дали їй можливости продовжувати цю чинність . Більше успіхів мала Польща. Потребуючи військової сили, тодішній польський король, вславлений войовник Я н С о б є с ь к и й, вжив для того старих історичних заходів, а саме,- відтворив на Правобережжю давній український козачий лад. Заведено було полки та полковий присуд; на заклики полковників з'явилася, шукаючи нового щастя в старих рямцях , людність з Волині, з Поділля, з Полісся, навіть з лівого берега Дніпра, і середня та південна Київщина знову стала заселюватись. Живими центрами козачих полків стали старі козачі поселення, відбудовані новими людьми, а зчасти - й тими, хто втік бувша повернувся додому, Знову, як і за стародавніх часів, польська держава діставала велику військову допомогу з Київщини; але разом з тим знову, як колись,

розпочалася тут та сама боротьба з польським правом та з польською державою, що така характерна для польсько-українських історичних взаємин. Але про це буде сказано трохи пізніше.

Гетьманат зостався лише на Лівобережній Україні. Гетьмана Івана Самойловича було поставлено військовою старшиною за допомогою Москви, і він вірно служив своїм протекторам. За його регименту Москві зрештою пощастило досягти того, чого вона вимагала од українців, зачинаючи з часів Богдана Хмельницького, а саме - одібрати українську церкву од історичної зверхности царгородського патріярха та скорити її послуху патріярха московського. Сталося це р. 1685 через десять літ після смерти вказаного вище митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, який остільки рішучий був проти втручання Москви до церковних справ, що навіть покинув Київ і жив увесь час у Дорошенка в Чигирині, де й упокоївся р. 1675. Обраний на його місце князь Гедеон Святополк-Четвертинський,- однодумець і свояк гетьмана Самойловича, що дуже спричинився своїми впливами до його вибору,- погодився на московську церковну зверхність, а московський уряд, за допомогою грошей та дипломатичних заходів у Царгороді, здобув у тамошнього патріярха згоду на таке обмеження його прав. Ця зміна зверхности була тяжким ударом для української церкви, а разом з нею й для українського народу. З тої причини, що Царгород був далекий, а патріярх царгородський не зв'язаний був у своїх церковних справах султанською владою і не переводив її наказів, українська церква лише формально підлягала йому, а по суті річей була цілком самостійною, автокефальною. Однині вона попадала до тяжкої фактичної залежности од церкви московської, яка на зовні так само була православною, але фактично різко одріжнилась од української, бо була пересякнута чисто зовнішнім сухим формалізмом, позбавлена чинної участи в її справах прихожан, а навіть і нижчого духовенства. Крім того цар московський, в особі свого патріярха, діставав ще одно могутне знаряддя для боротьби з Україною. Ці нові обставини життя української церкви привели її на протязі якогось століття до повного занепаду раніше такої активної її чинности на користь народу. На пам'ятку про це підбиття української церкви під зверхність московського патріярха москвинами пізніше на головному хресті Золотоверхого Михайлівського Манастиря поставлено було московського двохголовного орла. Зневажаючи святу емблему, той орел, стояв там, як ознака перемоги московської сили, як острах та вказівка українському народові.

Внутрішня політика гетьмана Самойловича була спрямована виключно на інтереси військової старшини. За часів його гетьманування та за його активною допомогою фактично зреалізовано було те, чого так боялася та проти чого боролася всіма методами,- забуваючи іноді навіть і про загально-національні інтереси,- демократична частина тодішньої козаччини,- військова чернь та ціле Запоріжжя. Старшина перетворилася у превілейовану верству, яка перебрала до своїх рук не тільки всі земельні багацтва в країні, але й усі права козачі. Не було це, щоправда, формально ще законом - оформлення прийшло вже впрост од московської влади значно пізніше,- але фактично військова старшина стала вже тоді новою українською шляхтою, заводила собі підданих, як говорили тоді, корила своїй надвладі і козаче й усе інше населення України. Хоч і як був заслужений перед старшиною Самойлович - нова шляхта не любила його, бо дбав

ретельно старшинський гетьман за старшину, але ще більше дбав за себе. Він згромадив у своїй гетьманській скарбниці велечезні багатства, пороздавав усі значніші державні посади своїм родичам та своякам і плекав наміри зробити з своєї родини спадщину гетьманську династію на Україні. Це останнє відомо було, - і не подобалось, - не лише старшині, але й особливо Москві. Вороги Самойловича ждали тому лише слушного часу й зовнішнього претексту, аби скинути його.

На ті часи, для боротьби з Туреччиною, складалася в Европі велика державна коаліція, до якої входила Польща, Австрія, Угорщина, Венеція, Україна та Московщина. Згідно з умовленим пляном Москва та Україна мали вислати свої війська на Крим та звоювати татарське ханство. Неохоче приставав до тої коаліції гетьман Самойлович. Будь що будь, поминаючи його негарні персональні особливості, був той всетаки український патріот, і як більшість тодішнього населення, думав він, що звойовання Криму Москвою не буде корисне для України, бо з півдня тоді оточена буде козача держава тою самою Москвою. Автім, р. 1686 стотисячне московське військо, під проводом к н я з я Г о л і ц и н а, полюбовника ц а р е в н и С о ф і ї, що була тоді московською реґенткою за малолітства синів померлого царя О л е к с і я, вирушило в похід. На півдні до того війська пристала 50-тисячна армія українська з Самойловичем на чолі. Похід не повівся. Вирушили в степи пізно, почалась велика спека, степова трава стала горіти, чи її хтось запалив, коні не мали поживи, люди - постачання. Вернулись назад, і другого року пішли новим походом, так само нещасливим, бо хоч цього разу дійшли й до самого Перекопу, але мусіли ні з чим повернутись назад, не ставши навіть нігде до бою з татарами. Серед козаків пішов непослух. До Голіцина з Москви надходили неприємні для нього вісти. Військова старшина використала становище, щоб скинути нелюбого гетьмана. Вони оголосили Самойловича зрадником, ніби він змовився з татарським ханом, запалив степи і тим став причиною невдачі походів. Голіцин вхопився за це обвинувачення, бо тим самим обілювався він сам перед Москвою, яка почала була все скидати на нього. Самойловича було арештовано з родиною, майно його конфісковано, самого - вислано до Сибіру, а одному з його синів - стято голову. Під охороною Голіцина біля московського кордону, в К о з а ч і й Д і б р о в і, скликано було козачу раду, на якій гетьманом було обрано І в а н а М а з е п у - Перед виборами склала військова старшина нову умову з московським урядом, подібну до попередньої Глухівської, але з великим обмеженням українських прав. Так, замість гетьмана, вже московський цар, згідно з цією умовою, мав затвердити за старшиною всі ті маєтки, що були в її руках; крім того, гетьман позбавлений був права звільнення людей з вищих державних посад без порозуміння з московським урядом, і т. і. Обмежувалася влада гетьмана, але всі ті обмеження йшли не на користь хоч би якої української верстви, а виключно на користь московського царя. Сталося це в час повороту князя Голіцина з невдалого походу на Крим, в р. 1687.

Лекція п'ятнадцята.

Гетьман Іван Мазепа. Політичне становище на сході Европи. Становище на Гетьманщині та на інших українських землях. Унія.

Біографія Івана Мазепи, цього вславленого українського европейця XVII століття, людини високо-культурної, багато й всебічно обдарованої, не вкладається до вузьких схематичних ліній короткої лекції. Життя його було таке повне й бурхливе, досягнення й поразки такі контрастичні, кінець такий трагічний, що навколо його імени зродилися буйні легенди, які поширилися поза межі його батьківщини й прокотилися по цілому світі. На протязі двох століть з дня його смерти, поруч з історичним Мазепою, встав Мазепа зпоетизований. Ім'я його, разом з іменами доктора Фауста, Дон-Жуана, тощо, стало мандрівним сюжетом світової літератури. Майже кожне европейське письменство має свого Мазепу, змальованого в прозі чи в поезії, й авторами тих творів були неабиякі люди, бо серед них знаходимо таких велетнів мистецтва, як Вольтер, Гюґо, щоб не перечислювати інших.

Історичний Іван Мазепа народився в самому серці старої України, в малому селі Мазепинцях, що біля Білої Церкви. Точної дати його народження не встановлено, але, як здається, її можна покладати на 20 березня р. 1632. Батько його Степан Мазепа-Колединський був середньої руки місцевий шляхтич, яке ствердив своє родове українство тим, що вже за часів повстання Богдана Хмельницького офіційно пристав до козацької сторони. Мати Мазепи, дівочем іменем Мокієвська належала до тої самої соціяльної верстви, що його батько. Ціла родина була православна й дуже побожна, бо ж мати Мазепина та його єдина сестра життя своє скінчили черницями в київських манастирях. Цю свою побожність і ревність до національної віри прищепила мати й свому синові, майбутньому гетьманові українському. Першу освіту дістав Іван Мазепа в Київській Братській школі, продовжив її в Академії, де перейшов клясу риторики, а закінчив у полоцьких єзуїтів, найкращих педагогів того часу, де вчився філософії. До військової й дипломатичної служби вправився Мазепа при дворі тодішнього польського короля Яна-Казимира, бо зараз же після Полоцьку став йому джурою, а свою спеціяльну освіту - гарматну, та знання европейських мов придбав він закордоном, головним чином, у Нідерляндах, куди був висланий на три роки королем у командировку. Повернувшись із-за кордону Мазепа став довіреною особою короля, що висилав його, як свого посла, з спеціяльними дипломатичними дорученнями до гетьмана Виговського, пізніше - до Юрія Хмельницького та до Тетері. Але Мазепі, хоч і які були великі його службові перспективи, в польського короля не служилося. Р. 1663, підчас згаданого вище польського походу на Чернігівщину, він прибув з королем на Київщину і тут несподівано,- як тоді говорили,- подякував його за службу й зостався на завжди на батьківщині. Свою козачу кар'єру зачав Мазепа в правобережного гетьмана Дорошенка, який, пізнавши його ближче, зробив його своїм генеральним писарем. У перепетіях внутрішніх межиусобиць за часів руїни Мазепа попав у полон до лівобережного гетьмана Самойловича, але й

тут високо зважили його властивості, бо в дуже скорому часі з полоненого зробився він членом генеральної старшини, ставши пізніше генеральним осавулом.

Як сказано вище, гетьман Іван Мазепа був обраний р. 1687. Початки його гетьманування означені великими внутрішніми труднощами. Загибель старшинського гетьмана Самойловича викликала, – в колах козацької черні та в селянських масах Лівобережжя – заворушення, що переходили в збройні конфлікти, навіть у повстання. А тому, що Мазепа був обраний гетьманом в умовах дуже подібних до обрання його попередника, бо ж вибрала його властиво сама старшина, бо рядового козацтва на раді було обмаль, – то все те незадоволення й заколоти вістрям своїм спрямовані були не лише на старшину, але й на самого Мазепу. Найбільше небезпечним з того було для нього повстання, зв'язане з іменем молодого гетьманського урядовця Петра Іваненка, інакше – Петрика, що припало на р.р. 1692-1693. Особа Петрика досліджена історикаmи мало але з усього видко, що це була не абияка людина. Повстання його було закреслене на ширский маштаб, з обрахунком козачих традицій та національних настроїв. Акцію свою почав Петрик на Запоріжжі, звідки дістався до Криму і склав там з кримським ханом союзний договір. Договором тим дві держави – Україна та Крим – зобов'язались жити між собою в дружній спосіб, допомагати одна одній у боротьбі проти Москви та Польщі. Петрик, як український гетьман, був визнаний ханом не лише на Лівобережжя, але й на Правобережну та на Слобідську Україну, які мали бути приєднані до Гетьманщини спільною збройною силою. Похід було розпочато під гаслом визволення України " від московського тиранства та від немилостивих панів". Татарська допомога Петрикові була досить видатною, бо доходила до 30.000 війська, але на Україні заклики його успіху не мали. Запорожців з ним не виступили, хоч пристало до нього зсього якихось кільки сотень козацьких нетяг. Мазепа ж, відчуваючи небезпеку, змобілізував проти Петрика до десяти полків, і хоч Петрик, в одному з своїх походів, дістався був з Низу аж до Полтави, але до рішучого бою між ними не дійшло, бо Петрик, передчуваючи неуспіх, пішов з татарами назад до Криму, звідки, як здається, до України вже й неповернувся ніколи.

Як і його попередника, Мазепу можна назвати старшинським гетьманом, але в нього це мало зовсім не той характер, що в Самойловича. Його ставлення до тих чи інших суспільних верств викликалося не тими чи іншими симпатіями, не персональними інтересами, а випливало з того політичного світогляду, що він його витворив за довгі роки життя в Польщі, закордоном, на батьківщині. Його, так мовити б, соціяльну політику, в коротких словах можна охарактеризувати в такий спосіб. Головною командною верствою в державі він вважав шляхту; – на Україні – старшину, поруч з якою мало стояти духовенство. Цим верствам присвятив Мазепа найбільше своєї гетьманської уваги, покладаючи на них провід державний, військовий та інтелектульний. Старшину він хотів бачити соціяльно сильною, багатою і високо культурною, а тому й незалежною в своєму політичному чину. Для того скріпив він її становище у державі, клопотався за її маєтковий добробут, за її право та за її освіту. Так само всебічно підтримував він і духовенство, яке за тих часів грало в українському житті ту ролю, що пізніше припали на долю національної інтелігенції. Іншим суспільним верствам, а саме – козацькій черні, міщанам та селянству, Мазепа надавав підрядну вагу. Але це не означало, що він про них не клопотався, як геть-

ман. Од маси козацької стояв він осторонь, неприпускав її до впливів на державні справи, але, з другого боку, численні його уміверсали свідчать про те, що він пильно стежив за тим, аби старшина не зловживала своїм командним становищем, не кривдила черні, не примушувала здібніших козаків переходити до селянського стану, не одбирала в них їх землі, що здобули вони її собі "шаблею та кров'ю своєю ". Так само ставився Мазепа й до селянства, боронячи його від старшини, що в її " послушенстві" вонє знаходилось. А тих старшин, що не виконували його наказів, зловживаючи своїм становищем, суворо карав він, одбираючи від них землю й посполітих чи ставлячи їх перед суд. Виступав він в обороні селянства й перед Москвою, яка, з свого боку, змагалась використовувати селянську верству для своїх потреб, особливо за воєнних часів. Дбав гетьман Мазепа й за міщанство, не вмішуючись до його самоуправи, клопочучись за його промислові й торговельні інтереси і в себе на батьківщині й перед сусідніми державами, як Польща чи Московщина, коли українські купці зустрічали там перешкоди в своїй діяльності.

Дуже трудним,- особливо на перших порах,- було й становище Мазепи щодо Москви. Договір, підписаний ним з московським урядом, звужував його гетьманські права, обмежував його владу над старшиною, не давав йому можливости розвинути закордонні зносини, гальмував його внутрішню державну працю. А до того ще на перші роки його гетьманування припав у Москві палацовий переворот, в наслідок якого з регенства скинуто було царевну С о ф і ю, що за її згодою обрано було Мазепу гетьманом, і самостійним царем став її брат , молодий енергійний і властолюбний П е т р о І. Треба було багато зручности й дипломатичного хисту, аби з того становища вийти до доброго не лише для себе, але й для України. Але в Мазепи все те знайшлося, і він, совісно виконуючи підписані ним пункти договору, одночасно з тим твердо стояв на своїх гетьманських правах, не поступаючись ні в чому й правами українського народу, коли на це була хоч яка будь можливість. Такою своєю поведінкою Мазепа зміцнив своє становище в середині і назовні, здобув собі на Україні пошану, а в московського царя довірря, яке було особливо потрібне в р.р. 1695-1700, коли Україна мусіла приймати широку участь у розпочатих Петром І великих війнах з Туреччиною. А в тім, в Європейському серці Мазепи не було симпатій, пошани чи навіть доброї думки щодо азіської Москви та до її реформатора-царя. Як знаємо, коли перед ним блиснула надія визволити Україну з московської надвлади, він, що стояв уже тоді одною ногою в могилі, в останню хвилину . йшов , на зустріч смертельній небезпеці. Але про це - трохи далі.

Іван Мазепа був ціле життя своє гарячим українським патріотом, вірним і культурним сином церкви православної. Після Самойловича до рук його попала повна багатства гетьманська скарбниця. Частину з того мусів він відіслати московським представникам, але решту, а пізніше вже й свої власні гетьманські прибутки, ужив він на підтримку церкви, школи, науки, української культури взагалі. У Києві Мазепа відновив, перебудував і оздобив Печерську Лавру, де його портрет до кінця XIX століття був окрасою завівтарної лаврівської стіни, аж поки його не замастили з наказу новітнього київського митрополита з москвинів. Крім Лаври, збудував Мазепа своїм коштом величний Миколаївський собор на Печерському, Братську церкву на Подолі; поставив новий будинок для Могилянської Академії, і т. ін. По значніших містах Лівобережної України стоять і досі збудовані ним церкви та інші будівлі, а в Єрусалимі, в головному

храмі Господньому, на службах за великих свят, вживається й нині подарований ним, мистецьки оздоблений срібний антимінс. В усіх галузях віри, науки й мистецтва спричинився Мазепа до розвитку української цивілізації.

На останні роки гетьманування Івана Мазепи політичне становище на сході Европи прибрало нових рис. Під ударом могутніх ворогів, як Австрія, Венеція, тощо, надщербилася сила Туреччини, а з нею й сила васального Криму; змаліло також і значіння Річі Посполитої після того, як од неї одірвалися багаті українські території. Натомість збільшилася і що-часу наростала могутність Московщини, яка стала простувати до гегемонії і надвлади на цілому сході Европи, заступаючи там свою попередницю,-Польщу. Єдиною сильною військовою державою на півночі, що їй належали східні береги Балтіського моря, зоставалася тоді ще лише Швеція, з якою Москва й розпочала рішучу боротьбу. У тій боротьбі,- в якій проти волі своєї мусіла приймати участь і Україна,- Московщина перетворилася в Росію, а московський царь Петро I засвоїв собі титло російського імператора.

Іван Мазепа був свідком початків зросту великодержавної Московщини,- тепер уже Росії, яка на протязі дальшого століття перемогла усіх головних противників своїх, схопилась східно-европейської гегемонії й простояла в силі своїй аж до наших днів, майже не міняючи основних підвалин тої внутрішньої та закордонної політики, що їх заклав цар Петро I. Становище України на ті часи було таке, що вона не могла грати самостійної ролі в подіях, що розгорнулися тоді на Сході Европи та, як буде видно далі, катастрофально відбилися на її національній долі. Територія українська була розподілена між ріжними державами, і лише не велика частина її земель жила ще більше-менше самостійним політичним і культурним життям. Цією частиною була так звана Гетьманщина,- українське Лівобережжя,- властиво - сучасні Чернігівщина, Полтавщина та місто Київ з невеличкою територією навколо нього. До цього ще треба додати Запоріжжя, що на основі своїх лицарських звичаїв - законів, жило у сучасній Катеринославщині та в частині Херсонщини. Решта українських земель була поза межами гетьманату. Основи громадського й державного ладу, як знаємо, були, за певними змінами, ті самі, що їх заведено було ще за часів Богдана Хмельницького. Гетьманщина поділена була на полки, що їх на цей час було десять, а саме: Стародубський, Ніжинський та Чернігівський на Чернігівщині; Київський - з части на правому, але більше-на лівому березі Дніпра, та Прилуцький, Переяславський, Полтавський, Гадяцький, Лубенський і Миргородський - на Полтавщині. Полки, як і раніше, поділялися на сотні; кожний полк та сотня мали свою старшину, що її обов'язки і обов'язки генеральної старшини, були ті самі, що й за часів Богдана Хмельницького, з того, однак, радикальною зміною, що тепер,- як то було наведено вище,- виборне право козацької маси стало дуже обмеженим; обмеженою стала й влада гетьмана щодо старшини, як про це вже згадувалося. На часи Мазепи старшина стала справжньою командною верствою на Україні. Хоч це її становище й не було оформлено яким будь законом, але вона, усталивши його фактично, повною мірою використовувала нову свою силу для своїх, часто-густо вузьких і кориcних інтересів. На цьому тлі, як знаємо, повстали нещирі, часом і просто ворожі взаємини між козацькими верхами й козацькою черню. А ці взаємини,- доповнені експлуататорськими змаганнями старшини, спрямованими на селянство, в свою чергу спричинились до того, що й Запоріжжя,- цей резервуар національної й військової енергії,- неначебто зафіксувало у себе раз і на завжди несприятливе ставлення до нових порядків на Гетьманщині, а в тім -

і до гетьманів, навіть до такого патріота, як Мазепа, що здобув собі в запорожців довіря лише на прикінці свого життя, коли виступив проти Москви збройно. Цей внутрішній нелад, ця неусталеність у взаєминах окремих частин суспільства послаблювали українську державну силу, бо розбивали можливу єдність національної волі.

Значні **м і с т а** на Україні по давньому користалися привілеями Магдебурського права, розвиваючись під охороною незайманого Мазепою самоурядування. Відносний спокій за друге його гетьманування дав міщанам можливість розпочати жваву торгівлю, осередком якої, крім Києва, стають лівобережні міста, з Стародубом на чолі. Вони ведуть не лише внутрішню, але й закордонну торговлю, поперше, з Польщею та з Московщиною, але особливо - з середньою Европою та з великими торговельними портами, як Данціг чи Кенігзберг, а через них з Німеччиною, Швецією, Голяндією, Англією. Одночасно з тим стали відновлятися й давні торговельні зв'язки з півднем через Крим та через Чорне море. Розпочався й свій власний промисел; повстають ткальні, гути, гончарні, салітряні, ліярські та інші заводи. По містах знову з'явилися чужоземні колонії з жидів, німців, греків, тощо, що були представниками виробництва та торговельними посередниками. Разом з купцями наїзжають промисловці, майстрі, будівничі, малярі, тощо. Вивозили хліб, худобу, футра, мед, іншу сировину; довозили - дорогі тканини, вина, колоніяльний крам, різні оздоби, картини, гравюри, книги. Взагалі край багатів, і багатіли всі верстви населення, а це викликало нові підприємства, нові потреби, що в тих умовах могли бути задоволені лише широкими й живими зв'язками з европейським закордоном.

Основою правного ладу по містах, як вказано, було **М а г д е б у р с ь к е п р а в о**. Воно прижилося на Україні, як своє національне. Поповнене додатками з інших німецьких, головно - південних збірників права, воно поширило свої впливи з міста й на чисто козацьку правосвідомість і довго, - аж до початків XIX ст. і подекуди й далі утримувалося на Україні. Другим джерелом тодішнього права на Гетьманщині був згаданий на своєму місці **Л и т о в с ь к и й с т а т у т**, збірник загальних законів, що дістався Україні в спадщині після Литовської держави, та в якому багато було запозичень з стародавнього київського права. На Гетьманщині було чинним і розвивалося такої чисто національне звичаєве українське право, що корінням своїм сягало до старих князівських часів. Право це одзначалося широкою людяністю, що відповідала тодішньому рівню освіти та історичному характеру українського народа. Прикладене до живої дійсності, воно зм'якчувало часом надто прямолінійні та суворі постанови германських та литовського кодексів, що їх не завжди можна було застосувати до правного почуття українського. Усі судді, зачинаючи з судді сільської громади чи малого місточка, до полкового та генерального мали бути виборними. Суд відбувався прилюдно, підсудному давалася широка можливість оборони. Кари були відповідно легкі та людяні, особливо коли прирівняти їх до практики судових кар у тодішніх европейських державах, - про Московщину нема що й згадувати. Кара на горло, хоча і визнавалася законом, але, поза військовими та чисто політичними вчинками, суд уникав її призначати, бо це не відповідало правній свідомості народній.

Д у х о в е н с т в о на Гетьманщині, як і раніше, жило на основі своїх власних законів та звичаїв. Усе воно, од сільського священника до єпископа й митрополита, було виборне й на тих виборах переважний голос мали світські люди, парафіяне та інституції, а ду-

ховним належала лише властиво канонична санкція. Тому українське духовенство тих часів не одривалося від громадянства, а жило спільними з ним національними інтересами. Бо ж часто траплялося, що в тій самій родині один брат був полковник, сотник, звичайний козак чи впрост посполитий, а другий тутже - єпископом, священником, тощо. Так само й манастирі були широко одкриті для людей усіх верств, і в них часто ченцями були старі запорожці, що вже не мали фізичних сил для козакування. Були й чисто запорожські манастирі, куди вступали на покой старі товариші з Низу, як вславлений манастир Межигорський, що близько Києва, та який стояв під безпосередньою протекцією Січі Запорізької.

Серед білого та чорного духовенства того часу було багато талановитихучених, письменників, богословів, проповідників, як Галятовський, Гізель, Баранович, Теофан Брогилович, Дмитро Ростовський, у світі - Туптало, один з нечисленихсвятих козацького походження, та інші. Дуже часто ті вчені люди свою освіту довершували в европейських унівеситетах, - в Італії, Германії, тощо, чим продовжували стару українську традицію духовного єднання з европейським світом. Просвітні впливи українського духовенства не обмежувалися самою Україною та українцями. До Київської Академії масово їздили вчитися серби, болгари та інші православні слов'яни, а з половини ХУІІ століття українських учених стали таксамо масово закликувати до Москви, де вони необхідні були, між іншим, як професори високої школи, заснованої в Москві на зразок Київської Могилянської Академії. Часто однак, там вони, замість того, щоб читати відповідні лекції, загибали на далекому засланні бо здавалися азійським москвинам надто европейцями, а тому - єритиками. З р. 1685, як зазначено вище, українське духовенство стало під церковну зверхність Москви. Це тяжко відбилося на силі та на впливах його, але воно піддалося Москві не зразу і не цілком, і довго що само впливало на московські церковні порядки та на московську церковну освіту. Культурний рівень його був остільки вищий за московський, що ще навіть у ХУІІІ столітті майже цілий єпископат на Московщині належав українцям походженням та освітою.

Як відомо з попереднього, осередком наукового інтелектуального життя та освіти на Україні, за давньою традицією, була Київська М о г и л я н с ь к а А к а д е м і я. В часи заколотів та військових бурь, що настали на нашій батьківщині після смерти Богдана Хмельницького, Академія сильно була підупала. Бракувало коштів на її утримання, припинився приплив нових наукових сил, студенти кидали школу, бо, з патріотичного обов'язку, ставали до шерегів козацьких. Стан її був такий критичний, що Москва вже плекала була думку про повне її закриття, але, на щастя, до того не дійшло. За Мазепиних часів, заходом культурного гетьмана Академію було зреформовано, підвищено її науковий рівень. Настановлено нових професорів, забезпечено будинками, коштами на утримання. Академія мов до нового життя зродилася. По її зразку та за її допомогою стали закладати колегії по всій Гетьманщині, а навіть і на Слобожанщині, як у Чернігові, Переяславі, Полтаві, Харкові, тощо. Чинність Академії і тепер зв'язана була тісно з П е ч е р с ь к о ю Л а в р о ю, що мала в себе найкращу друкарню в цілому тодішньому слов'янському православному світі. Там друкували головним чином богослужебні книги під доглядом професорів Академії, і по тих книгах, як про це згадувалося вище, служили по православних церквах цілого слов'янства. Особливо багато розходилось виданих часословів та псалтирів, бо по

цих книгах тоді,- а довго ще й потім,- учили читати у церковних школах. Книжки видавались на гарному папері, що для його виробки малися власні паперові фабрики; оздоблювалися мистецькими гравюрами та везерунками , вкладалися до дорогих шкіряних обкладин. Крім богослужебних книг , друкували також багато й інших,- підручників, наукових розправ, поезій, літературних творів, оригінальних і перекладних.

Українська літературна творчість за тих часів означилась високим рівнем своїм, але особливо розвинулась література історична. Історичні твори тодішні часто,- по зв'язку з стародавніми літописями,- звались також літописами. Але це не були прості перекази про відомі авторові минулі та сучасні для нього події, а була то вже справжня історія, заснована на аналізі та на вивченню своїх і чужоземних пам'яток і підсобних публікацій по відповідних галузях. Найбільше улюбленими з того на той час були,- так званий Сінопсіс, тобто, огляд, чи історія України, Літопись Самовидця, Величка, тощо. Читати їх було кому, бо, як про це вже говорилося, цілий народ український був грамотний, бо середня й висока освіта тоді була дуже поширена. Крім Академії й названих вище колегій, при кількох манастирях, чоловічих і жіночих, а поза ними, існували, вживаючи сучасних термінів, середні школи, а щодо нижчих народніх шкіл, то вони були в кожному селі. До середніх і високих шкіл вступали вільно й на рівних правах діти усіх тодішніх станів; учителями в них були вихованці Могилянської Академії, а часом і чужинці. У школах же по селах вчили здебільшого члени місцевого церковного причту, а по-за селами - по хуторах, де шкіл не було, дітей вчили читати й писати так звані дяки - мандрівники. Уся ота сітка шкіл виросла на Україні, так мовити, самочинно, бо ставили її і піклувалися за них не з державної вимоги, а утворилися вони з ініціятиви духовенства, манастирів, братств чи просто громад та окремих осіб. Потреба в книжках була тому дуже велика.

Тодішні наукові та літературні твори не писалися чистою українською мовою. Тому що в церквах уживано було церковно-слов'янської мови, що по богослужебних книжках вчили дітей по школах читати,- мова та була для всіх зрозумілою, то й книги складалися й друкувалися на ній з домішкою українських слів та особливо - зворотів. Чистої української мови,- як про це буде згадано свого часу,- стали вживати в літературі століттям пізніше. Але й тоді нею завжди користувалися до певної міри в так званих духовних віршах, в кантах та драмах, що писалися для вистав на великі свята і чи при якихось урочистостях. Ці літературні твори досягали іноді високого мистецького рівня, а деякі їх частини, писані чистою українською мовою, й насьогодня ще не втратили своєї свіжої поетичної краси . Крім писаної літератури, пишний та рясний квіт дала й тогочасна народня поезія. Як колись татарське лихоліття вдарило по народній душі й витворило чарівні думи про татарську неволю, так тепер бурі Хмельницького та дальшої руїни викликали до життя буйну поетичну творчість народню, що виявилася в піснях та в думах козацьких, де оспівані славою вкриті народні герої, де змальована благородна боротьба наших предків за національне й державне визволення. Ці пісні та думи - наша слава і гордість поетична, бо не мають вони собі рівних серед народньої поезії інших европейських націй. І не друк і не записи, а окрема, особлива верства народніх співців - кобзарів та лірників,- од діда, до батька й до

сина , співами та усним переказом переховали нам і нащадкам ці безцінні поетичні квіти нашої історичної минулости.

Крім літературного , високо стояв на тодішній Україні й рівень витвірного м и с т е ц т в а. Жвавий торговельний та інтелектуальний обмін з заходом наблизив до України европейське життя, а з ним і европейське мистецтво. У церквах та манастирях з'являються европейського письма ікони й фрески, мистецькі оздоби й речі церковних потреб ; в книжках - такі ж гравюри чужих і своїх мистців, вихованих в Европі; в приватних будинках - картини, меблі, килими; на жінках-окраси европейського стилю й походження . Наїздять до України й осідають тут на стало архітектори, що ставлять на тодішній европейський штталт церкви, палаци, тощо. І як за київської старовини на візантійських та східніх зразках витворилось своєрідне українське мистецтво, так і тепер европейські зразки викликали до життя своєрідний український стиль. Стиль цей був дуже подібний до того, що панував тоді в цілій Европі, а саме: до б а р о к к о, але на Україні він засвоїв собі так багато чисто національних рис і складників, що в науці його звуть у к р а ї н с ь к и м, чи інакше - м а з е п и н с ь к и м, б а р о к к о. Бо ж найкращими зразками того стилю якраз являються збудовані Мазепою церкви, як згадана вище Братська церква, Миколаївський собор, деякі реставровані частини Київської Печерської Лаври тощо. Цього стилю притримувалися тоді часто на Україні, будуючи й деревляні церкви й більші дерeвляні будинки. Зазначився він виразно в усіх інших галузях чистого й прикладного мистецтва, дійшов і до речей домашньої та господарської потреби, що виявилось у різного роду везерунках, оздобах та орнаментах на гончарських чи на ткацьких виробах, на килимах, на вишивках, на окрасах саней, ярма, воза, тощо.

Чужинці, що побували за тих часів на нашій батьківщині, високо ставили культурний рівень українського народу,- зважаючи на людяність громадського й особистого життя, на лагідність української вдачі, на достойні взаємини родинні, на самостійне становище жінки української. Особливо вражало їх це, коли вони порівнювали Україну з тодішньою Московщиною. Один з таких чужинців, згаданий вже вище дияком П а в л о А л е п с ь к и й, що побував в обох країнах, залишив у своїх записах таку їх характеристику: - За весь час нашого перебування у Московщині, наче замок висів у нас на серці, думка наша до краю задавлена була, бо в Московській землі ніхто не може почувати себе вільним та веселим. Кожний з нас, хочби навіть став там власником цілої їхньої країни, не вважавби себе щасливим, а його серце не переставало б нудьгувати. Навпаки, у козацькій землі ми почували себе , як на батьківщині, бо населення цієї країни ласкаве та гостинне і ставилось до нас як до земляків своїх.-

Культурне життя Запорожської Січі було складовою частиною життя Гетьманщини, як органічною частиною її й було саме Запоріжжя. Так само культурно нерозривно була злита з нею й С л о б і д с ь к а У к р а ї н а, інакше - С л о б о ж а н щ и н а. Слобожанщиною стали звати тоді територію в межах сучасної Харківщини та суміжних з нею частин Курщини й Воронізщини, що входили до складу тодішньої Московської держави. Вище було зазначено про початок і напрям української колонізації цієї території та про організацію населення, що емігрувало з України на Слобожанщину. Наприкінці Хмельниччини та потім за часів Руїни еміграція та прибрала масовий характер. Московський уряд дуже охоче впускав українських емігрантів до цих, порожніх тоді, просторів що лежали на його державних та етнографічних пів-

денних кордонах. Він не перешкджав їм,- принаймні, певний час - організувати своє громадське життя так, як вони вміли й хотіли, як до того звикли на старій своїй батьківщині. Тому дуже скоро на Слобожанщині утворюються козачі полки, що їх осередками стали новозасновані міста Харків, Суми, Ахтирка, Ізюм, Острогожськ. Військовий та громадський , міський, духовний та селянський лад було заведено той самий, що й на Гетьманщині. Людей і територію поділено було на полки, полки на сотні - вибиралася полкова та сотенна старшина з тими ж правами й обов'язками - що й на Україні. Не було лише Генеральної Старшини та Гетьмана, бо це вже були ознаки власної державности, і тому Московський уряд їх обов'язки взям до своїх рук, виконуючи їх через так званий Слобідський приказ у Москві,- свого роду окреме міністерство. Без успіху піклувався був Самойлович , а за ним і Мазепа, про прилучення Слобожанщини до Гетьманщини,- Москва не випускала з своїх рук багатої новозаселеної країни, населення якої було надійною обороною її кордонів з півдня проти татарських наїздів. Але й під безпосередньою опікою Московського уряду слобожанська людність,що її воєнні бурі викинула поза насижені межі, освоїлась на новому місці й неначе б то свідомо взяла на себе історичне завдання цілого українського народу й виконала його. Неперериеною , повільною хліборобською колонізацією, вона протяглася далеко на схід і на південь і повернула українському народові ті землі, що були ним втрачені ще за князівських часів під натиском степових орд. Вона продвигнула українські етнографічні межі далеко за Дон,допсстиласяаж до Чорного моря, шаблею оборонивши, плугом освятивши ці старо-нові територіяльні українські надбання.

На Правобережжі, з півдня - приблизно по лінії Кам'янець-Бар-Немирів деякий час трималися ще турки. Рештки українського населення, на півдні за цією лінією та в Молдавії, жили тихо й непомітно, не беручи жадної участи в тодішніх подіях, наче зберігаючи свої сили для майбутнього. На Київщині, що її Польща числила за собою, як про те вже згадувалось, повстала і входила в силу нова козаччина. З козацьких діячів її найбільші впливи й найбільший авторитет мав Хвастівський полковник Семен Палій, розумний, освічений і талановитий вождь, що фактично стояв на чолі відновленого життя на Київщині, поводився, як незалежний князь, і прямував до злучення підвладної йому території з Лівобережною Україною. Але культурне життя на Київщині було в дуже занедбаному стані, виявляючись хіба в характерному тоді для цілої України пишному розквіті народньої поетичної творчости. Взагалі, чим далі на захід, тим більше занепадало культурне українство. Як знаємо, козацький рух не міг вирвати з польських рук Волині, Холмщини та Галичини, хоч ці території не раз бачили у себе гостями козацькі полки. Народ хвилювався, приставав до козацтва, мріяв про визволення, але Річ Посполита та її сили надто близькі й могутні , державний і національний польський натиск був непереможний, а західне українське населення не в стані було витворити власної організованої сили для боротьби з Польщею,як то зробила Східня Україна в подобі козацтва. Тому, з поділом України на дві частини, з послабленням козацької держави та її сили на Сході - Західні українські землі занепадають остаточно. Решти української шляхти, що не вступила до козачих рядів, були в скорому часі знатоличені і спольщені без остатку, міщани були майже викинуті з обороту міского життя - духовенство принижено, селянство зречено на безвихідну панщину. Люди

православної віри обмежені були не лише в політичних, але й зчасти й у персональних правах; саме православ'я придушене, а з рештою пізніше й зовсім скасоване й замінене встановленим згори уніятством. У Галичині та на Холмщині унію заведено р. 1700. Найбільше там спричинився до цього львівський православний до того владика Йосип Шумлянський, що потай працював над тою справою більше двадцяти літ. Львівські братчики боролися були деякий час проти того, але утисків витримати не могли й на унію пристали, гадаючи тим виграти в міських справах, бо православних не допускали до міських посад. Надії братчиків завели, бо їх, тепер уже уніятів, так само до тих посад не припустили. Трохи пізніше, а саме р. 1711, заведено було унію й на Волині, де населення, однак, довго ще не визнавало її, і пристало до неї лише тоді, як остаточно заникло православне духовенство, бо не було кому вже й потреб християнських виконувати. Те саме, лише на п'ятьдесять літ раніше, припало й на долю українського Закарпаття, де під жорстокою угорською зверхністю майже не існувало серед населення якого будь культурного життя.

У такому стані знаходився український народ, коли історичні події затягли його у вир боротьби, що вибухла на початках XVIII століття між Швецією, з одного боку, а Росією, Данією, та Польщею, з другого.-

Лекція шіснадцята.

Боротьба Петра I та Карла XII. Правобережжя. Мазепа й Палій. Сою Мазепи з Карлом XII. Іван Скоропадський. Полтавський бій. Смерть Мазепи. Вибори Орлика та нова конституція. Запорожська Січ під татарами. Українська політика. Малоросійська Колегія. Данило Апостол. Поворот Запорожців. Друга Малоросійська Колегія. Кирило Розумовський. Громадський лад на Гетьманщині.

Велика московсько-шведська боротьба за Балтійське побережжя, а втім - і за Московську гегемонію на Сході Европи, почалась р. 1700. На чолі обох ворожих собі сторін стояли сильні люди. Московським царем, як вказано вище, і першим російським імператором, був Петро I, людина залізної волі, заклятої енергії, нерозбірних методів та вчинків. Випадково,- для Москви,- вихований під впливом чужинців, він за молодих літ побував у багатьох країнах Европи й на власні очі пересвідчився в тому, як далеко від неї заотстала Московщина, яка глибока культурна пітьма залягла над його батьківщиною. Повенувшись додому, він захопився думкою зреформувати до тла московське життя, перетворити Московщину на европейський кшталт і поставити її на один рівень з тодішніми великими державами. Використовуючи всю необсяжність своєї влади, він не жалував для того нічого: ні себе, ні своєї родини, ні свого народу,- все віддаючи на поталу своєму захопленню. На Україну він дивився як на край чужий, що попав йому до рук, та який треба використовувати для своїх потреб, але який можна б продати чи комусь подарувати, коли б з того була та чи інша вигода. До Мазепи ставився він довірливо, й неначеб то з пошаною, хоч і вважав,

що всі гетьмани мають бути зрадниками. Але те довірря Петра І та його пошана нідочого його не зобов'язувала. Бо ж він , наприклад, одного часу, вважаючи необхідним нахилити до себе англійську владу, хотів був властиво впрост подарувати їм Україну, зробивши видатного англійського генерала Д о н а М а р л ь б о р о українським князем. А для Мазепи, як компенсацію, що б той не гнівався, видобув титул князя Священної Римської Імперії й заготовив був уже для нього й відповідного герба, який, що-правда, так і зостався невикорстаний.

З другого боку шведським королем був тоді К а р л о XII, як і його противник, людина також залізної волі, а до того - високоосвічений як на ті часи монарх, талановитий військовий вождь, видатний політик, інтенції якого були поширені майже на цілу суходольну Европу. Разом з тим, однак, Карло XII, тоді не дуже молодий, одзначався глибоко романтичними рисами, бо був це якийсь невідповідний часу химерний лицар, що його тягла до себе війна, ради самої війни, вабила слава ради слави. В його подобі неначеб то воскрес один із стародавніх скандінавських вікінгів,- з тих, що за середньовіччя кружляли з своїми лицарськими загонами навколо Европи, відбиваючи мечем різні народи, засновуючи нові держави. У Карла XII була чудова, як на тодішні часи, армія, вивчена та вправлена ним самим, але матеріяльні сили його держави були обмежені, порівнюючи з силами тої коаліції, що йому протиставив Петро І; були вони відповідно невеликі, навіть коли їх рівняти лише з силами самої тодішньої Московщини. Тому не допомогли йому ні його таланти вождя, ні блискучі перемоги військові, які він діставав над своїми противниками на полях численних боїв. Автім, з долею Карла XII примушений був Мазепа, великий гетьман український, волею історії зв'язати тісно і свою власну долю й долю батьківщини своєї.

Перші роки війни боротьба з шведами точилась далеко від України,- на Балтійських берегах, на півночі Московській, у Польщі.

Згідно з трактатами та з духом і практикою договорів з Москвою, Україна не мусіла приймати участь в тій боротьбі, зобов'язана була допомагати військово лише тоді, коли війна вибухала біля українських кордонів. Але Петро І вимагав і примусив Мазепу висилати йому на допомогу козацькі полки до Білоруси і Польщі, Литви, Ліфляндії, навіть до Фінляндії. Козаки скрізь брали чинну участь у численних боях, в облогах фортець; бились одважно, досягали певни успіхів, хоч і не передбачали від того жадної користи для своєї батьківщини. З тих далеких походів мало хто живим і здоровим повернувся додому. Причиною тому були не стільки бої, а те, що казали, проти волі Мазепи й проти всіх умов, поступали під команду московських генералів, які своїх людей берегли, а чужих їм козаків уживали для болотяних робіт, для копання каналів, для вирубки лісів, для будовання шляхів, тощо,- і все це в холодному й вохкому, незвиклому для українських людей підсонні, на лихих, так само не звиклих їм харчах. А в той самий час, як козаки, і без боїв, вигибали на півночі тисячами, московські війська, з наказу Петра І, швендяли на Україні, творячи страшні насильства над її населенням. Тому то ім'я першого російського імператора стало на Україні особливо ненависним.

Побивши москвинів на півночі, шведи вирушили на Річ Посполиту, що її королем був тоді А в г у с т XII с а к с о н с ь к и й, і погромивши польські війська, дійшли до Львова. Тоді Польща поділилася на два стани: одні продовжували визнавати королем Августа

саксонського, що був союзником Петра I, а други обрали нового короля Станислава Лещинського, протегованого Карлом XII, і перейшли на бік шведів. Петро I забажав, щоб Мазепа виступив з козаками на Правобережжя для допомоги полякам. Це був єдиний випадок, за час тої війни, коли царське бажання й гетьманська воля припала одна до одної, хоч причини до того і були в кожного з них інші. Р. 1704 Мазепа з 40.000 козацьким військом вирушив на Правобережжя і в дуже корьткий час окупував цілу Київщину та Волинь, бо місцеве населення та новостворені козацькі полки, не вагаючись як один, пристали до славного гетьмана. Р. 1705, використовуючи відхід шведських військ до Саксонії, Мазепа так само швидко й легко окупував і цілу Галичину аж до польських етнографічних меж. Цю часову окупацію, переведену під претекстом допомоги польському королеві, Мазепа змагався перетворити в тривале об'єднання обох берегів українського Дніпра. Але Петро I розуміючи його інтенції, поставився до того дуже негативно, бо в його наміри, явна річ, входило посилення Москви, а не України. Тому то ця окупація продержалась всього лише до року 1707. На час її припала сумна історія - конфлікту між двома тоді найбільше поважними людьми на Україні, - Іваном Мазепою та Семеном Палієм, яка їм слави не додала, а батьківщині пошкодила. Деталі тої події мало відомі, але сталася вона наявно на ґрунті честолюбства, підкресленого радикальною протилежністю державно-політичного світогляду двох вказаних мужів. Палій та Мазепа - обидва змагалися до об'єднання цілої України під єдиним гетьманським регіментом; про це Палій ще задовго до окупації пересправляв з Мазепою в листах і через довірних людей. Але коли об'єднання начебто стало фактом, виявилась протилежність цих людей. Мазепа був і залишався, так мовити, старшинським ідеологом; Палій стояв за лад традиційної демократії, - отої, що переховувалась в ідеалах у черні козацької, а реально - в Січі Запорозькій, на Низу козацькому. З тої причини вони були органічними противниками собі, співпраці державної між ними не могло бути. Мазепа вийшов з того конфлікту переможцем; - він заарештував Палія і, використовуючи свої московські впливи, виправив його на Сибірське заслання. Але народ не простив цього Мазепі; в численних піснях та переказах заплямував він його вчинок, всславивши одночасно ім'я його противника, як національного героя.

Тим часом Москва та Польща поразку за поразкою діставали од Карла XII. Р. 1707 Август XII, втративши не лише Польщу, але й свою Саксонію, замирився з шведами, зрікся польського трону й одступився від союзу з Петром I. За допомогою шведів Станислав Лещинський опанував цілою Польщею, і дорога на Москву стала одчиненою перед Карлом XII та його переможним військом. Гадали, що йдучи туди, він частину своєї армії спрямував на Україну, аби підійти до Москви не лише з півночі та з заходу; але й з півдня. Тому Петро I, серед інших оборонних заходів став будувати велику фортецю в Києві на Печерському. Більшість козацьких сил були на той час по-за Україною на фронтах та в походах; решту їх, що залишилися дома, вигнано було на київську роботу. Московські насильства над ними, як і взагалі над населенням українським, списані для історії сучасниками в такий спосіб: - Московські пристави козаків палицями по головах били, шпадами вуха обтинали, всяку наругу чинили. - Козаки, покинувши доми свої, жнива й косовиці, зносять тягар і спеку на службі військовій на чужині, а великоросійські люди доми їх грабують, розбирають, палять, жінкам і дочкам їх насильства чинять, коней, худобу і всяке

майно забирають, старшину б'ють смертельним боєм.-

Поведінка москвинів на Україні нагадувала найгірші часи минулого маґнатського панування на нашій батьківщині; в козацьких масах і в цілому народі наростало грізне почуття стихійного обурення не лише проти царя Петра І, якому не без підстав приписували думки про пляномірне винищення цілого українського народу, але й проти старшини та й самого гетьмана, що не хочуть чи не вміють оборонити рідний край та його мечем здобуті вольності. Вихід із тяжкого становища всім здавався ясним, а саме-, покинути Петра І й Москву та перейти на бік його противника Карла XII. На думку цілої української опінії це було неминучим, але було разом з тим і доцільним, бо на ту хвилю не лише на Україні, а й у цілій Европі всі були певні того, що Петро І боротьби з шведами не витримає й буде таки остаточно приборканий Карлом XII. Ініціятива самого чину вийшла од козацької старшини, верствові інтереси якої не пригасали її патріотичного чуття. Уже в р. 1706, як подають тогочасні пам'ятники, полковники Горленко та Апостол,- пізніший гетьман,-переконували Мазепу в цьому, вживаючи таких гарячих виразів: - Ми всі за душу Хмельницького Бога молимо за те, що він визволив Україну з польського ярма, а твою душу й кості твої діти наші проклинатимуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі.- Слова ці впали на підготований ґрунт, бо старий гетьман, вже й раніше перейшов до того самого переконання і навіть уже зробив певні кроки до переговорів з противником Петра І. Привело його до того те саме почуття, що й його полковників, бо ж переказуючи своєму генеральному секретареві,- пізніше наступникові,- Пилипові Орликові про розпочату ним справу, він говорив: - Для вас усіх, що єсте під моїм урядом, для жінок і дітей ваших, для добра матері нашої, бідної України, для користи всього народу українського, для піднесення його прав і вольностей,- хочу я з допомогою Божою так вчинити, що б ви з жінками вашими і рідний край не загинув.

Р. 1707 Мазепа нав'язав зносини з королем польським Станиславом Лещинським, а через нього і з самим Карлом XII. Зробив він це у великій тайні, з такою обережністю, що про те знали лише найвірніші йому люди з старшини, як генеральний писар Пилип Орлик, генеральний обозний Ломиковський, генеральний суддя Кочубей, полковники Апостол, Искра, Горленко тощо. Але і серед цих людей знайшлися зрадники, а саме, Кочубей та Искра, що незадоволені Мазепою з персональних причин, вислали на нього доноса до Петра І. Однак, авторитет старого гетьмана тоді ще стояв у Москві твердо, доносу не йнята було віри й авторам його з московського наказу, було голови стято. Після того Мазепа подвоїв обережність і тайну , що до певної міри, як буде видко з дальшого й спричинилось до неуспіху цілої справи.

Договір між Карлом XII і Мазепою, підписаний року 1708 мав характер союзної умови між двама державами, - Україною та Швецією. Україна, згідно з ним, ставала на боці Шведів, а Швеція брала на себе обов'язок допомагати українцям встановити свою державу по обох боках Дніпра; обидві ж договорні сторони зобов'язалися не підписувати якого будь сепаратного миру. Не встиг цей договір вступити в силу, як почались рішучі події. Коли в осени того ж таки року 1708 Карло XII розпочав свій похід з Польщі на схід, Мазепа був

певний, що він піде впрост на Москву, аби там вирішити бойову справу. Натомість шведський король з Орші спрямував свої війська на Україну. Для Мазепи це було тяжкою несподіванкою, бо ж якраз невдовзі перед тим , з царського наказу, якого він ще ослухатись не міг, мусів він, як сказано вище, вислати майже всі козачі полки поза межі України на фронти, а на Україні розташовані були московські загони, що їх вислав Петро І, маючи підстави не дуже то довіряти лояльності українського народу. Коли остаточно виявився напрям шведської офензиви, становище Мазепи стало ще тяжчим, бо Петро І вислав на Україну нову велику армію під проводом М е н ь ш и к о в а, який форсованими маршами випередив Карла XII й обійшов його з півдня , а сам Петро І, таксамо з великою армією, ішов ззаду слідом за шведськими військами. Мазепа з малими козачими силами, бо головні були далеко, опинився між двома противниками: з півдня Меншиков настирливо вимагав од нього, аби він негайно прилучився до нього, а Карло XII лише помалу наближався до півночі. Мазепа, доки міг, одсиджувався в Батурині, збираючи сили, але, коли близість Меньшикова вже стала зовсім небезпечною, він залишив у Батурині для оборони міста десять тисяч козаків під проводом полковника Ч е ч е л я , а сам з кількома тисячами вийшов з своєї столиці, аби потім вже ніколи туди не повернутися, й пристав одверто до шведів.

Як було вже наведено вище, вся справа велась Мазепою в глибокій тайні; широкі маси народні не були до неї підготовані, не розумілися на подіях, вважали, що Мазепа, як увесь час то було, ставиться до Москви лояльно, і вийшло так, що про перехід гетьмана до шведів московський цар довідався раніше за український народ. Петро І-й взявся рішучих і жорстоких мір. В першу чергу постраждала гетьманська столиця Батурин, яку Петро І наказав Меньшикову знищити до тла за всяку ціну. Меньшиков обложив її своєю армією, завзято боронив її відважний Чечель, але зрада допомогла москвинам. Батурин було взято, козацька залога і все без винятків населення міста - з жінками й дітьми - були вирізані до ноги; захоплені у полон старшині перед смертю завдано лютих мук, а само місто обернено в повну руїну. Терор зробив своє діло,- можливе народнє повстання проти Москви було задушене,- а то ще й легче тому, що не було кому організувати його, бо, як про це сказано було, майже всі козацькі полки були поза межами батьківщини. Петро І використав таке становище. Він оголосив Мазепу зрадником,- але головне - відступником від православної віри,- і примусив місцеве духовенство урочисто проклясти та анатимувати старого гетьмана, що більше за всіх своїх попередників заслужився перед православною церквою. Після того, не гаючи часу, московський цар зібрав у Глухові всю українську старшину, яку знайшов, і наказав їм вибрати гетьманом Стародубського полковника І в а н а С к о р о п а д с ь к о г о, людину літню, безвольну, покірливу. Тих, що на вибори з'явились обдаровано було маєтками та різного роду милостями; над тими ж , що їх там не було, організовано було в Лебедині немилосердні суди.- Старшину та козаків, як переказують сучасні пам'ятки, вишукували по домах та віддавали на муки,- колосували, четвертували, на палю вбивали, а вже зовсім за іграшку вважали - вішати та голови рубати,- У самому Лебедині в такий спосіб було замучено дев'ятьсот видатних людей козацького роду.

Весною, р. 1709 Карло XII з Мазепою вирушили на південь й стали під П о л т а в о ю, де засіло московське військо. Сюди до Мазепи з Низу прийшли запорожці з головним отаманом К о с т е м

Г о р д і є н к о м, що в рішучий для батьківщини час став під начало старого гетьмана, хоч до того ціле своє життя з ним ворогував. Запорожці дорогою ціною заплатили за свій патріотичний вчинок, бо та сама доля, що Батурину, припала й їх передовій фортеці П е р е в о л о ч н і й, де була їх дніпровська флота, та й самій Січі, що на той час стояла над річкою Ч о р т о м л и н к о м. Використовуючи відсутність запорожців з Січі, Петро І вислав на Низ спеціяльну армію, з якою вирядив зрадницького полковника Г а л а г а н а, що сам свого часу був січовиком, знав там кожну стежку й тепер взявся допогти москвинам. Московське військо обложило Січ, але не велика залога запорожців влучно й відважно боронилася. Тоді москвини вислали до запорожців Галагана, як посередника, вказати, що їм нічого лихого не станеться, коли вони добровільно вийдуть з Січи. Запорожці повірили старому товаришеві, але москвини слова свого не додержали. Захопленим у полон запорожцям завдано страшних мук. Як описує сучасник,- голови луплено, шию рубано, вішано та інші тиранські смерти завдано; мертвих з могили, не лише козаків, а й ченців викопано, голови їм стято, шкуру луплено.- Січ було спалено, цілий край широко-далеко сплюндровано.

Під Полтавою, 27 червня р. 1709 стався великий бій, що вирішив всю боротьбу. У Карла XII війська було вдвоє менше, ніж у Петра І, так само менше було й гармати, але шведська армія була ліпше за московську справлена. Лихо було в тому, що Карла XII недовзі перед боєм було поранено випадковим ворожим стрілом, і він не міг ходити ні їздити верхи, а тому провадив боєм з носилок, в яких його носили вояки. Довго билися обидві сторони без надії на перемогу, але в рішучий момент московський гарматний набой вдарив в носилки Карла XII; шведи, гадаючи, що втратили свого улюбленого вождя, захитались, москвини напружили сили, й боя було програно. Карло XII і Мазепа, з невеликим шведським загоном та з запорожцями врятувалися од полону, добравшись степами до Бендер і ставши там під турецьку охорону; решта шведської армії, з боєм дійшла до Дніпра, була оточена там ворогами, і не маючи засобів для переправи на другий бік - мусіла здатися москвинам. Турки прийняли Карла XII й Мазепу, як гостей. Хоч Петро І й пропонував турецькому візиреві триста тисяч талярів за видачу Мазепи, гетьмана не займали. Але він не довго пережив полтавську катастрофу, бо упокоївся 22 серпня того ж таки р. 1709. Поховано славного гетьмана в Г а л а ц ь к о м у м а н а с т и р і на території сучасної Румунії. З тою могилою сталося те, що й з могилою Богдана Хмельницького,- її було зневажено московською солдатескою, що переходила через Галац в час турецько-московської війни в р. р. 1877-1878.

Справа Мазепи, однак, не впала разом з його смертю, бо не була вона персональною. З ним вийшли за кордон запорожці, багато значної старшини й звичайних козаків, які потім навіть прибували в числі, втікаючи з України від тяжкої руки Петра І. Залишився в силі й шведсько-український союзний договір, придбано було пізніше й нових союзників в особах турецького султана й кримського хана. Бендерські вигнанці тому, поховавши старого гетьмана, негайно подумали про його заступника, і вже весною р. 1710 на козацькій раді у Б е н д е р а х, згідно з усталеним звичаєм, вибрали гетьманом П и л и п а О р л и к а, довголітнього генерального писаря Мазепи, що був присвячений ним до найтаємніших

справ державних. Вибір той, як на тодішні обставини, був дуже щасливий. Походженням з чеськоі еміґрантськоі родини, що мусіла покинути свою батьківщину після відомого Білогорського погрому чеськоі держави, Орлик народився на Литві, але ще юнаком перейшов на Україну, здобув освіту в Могилянській академії в Києві й натуралізувався в українських колах, вступивши на службу, спочатку до київського митрополита, пізніше - до гетьмана. Високоосвічений, обдарований літературно, добрий знавець мов, людина з дипломатичним хистом і військовими здібностями, він швидко війшов до перших шерегів козацькоі старшини, ставши у Мазепи генеральним писарем і правою рукою його. Новий гетьман був зразу ж визнаний шведами та турками; з Карлом XII він поновив мазепинський договір, а з турецьким султаном і кримським ханом нав'язав союзні взаємини. Тим заклалися основи міжнародньоі політики Орлика, що мала бути прямим продовженням попередньоі.

Клопочучись про закордонну політику, подбав новий гетьман і про внутрішне становище на Україні, бо приймаючи обрання своє, підписав нову конституцію Украінськоі держави, що однині, як у тій конституції сказано,- по обох боках Дніпра має бути на вічні часи вільною од чужого панування.- Конституція та списана в подобі договору між козацькою радою та новим гетьманом і має ціну незвичайно важливого історичного документу, бо виявляє вона перед світом ще раз ту високу ідеологічну базу, на якій увесь час стояла політика украінськоі боротьби за власну державність у століттях XVII та XVIII. Згідно з тим договором на Украіні мав бути встановлений лад, що пізніше був названий парляментарним. Верхня палата встановлювалася в подобі Генеральноі Ради, що складалася з генеральноі старшини, полковників і виборних від козачих полків. Нижчою палатою мав бути Сойм, а його членами-полкова й сотенна старшина, депутати, а також представники Запорозькоі Січи. Генеральна Рада мала бути сталою установою,- з нею гетьман повинен був рахуватись " про всякі публичні справи ", а Сойм збирався тричи на рік,- на Різдво, на Великдень та на Покрову в цілях законодатних, інформаційних та директивних. Гетьман сам мав вирішувати лише справи поточні, а для справ фінансових утворена була посада генерального підскарбія,- по сучасному - міністра фінансів.- Гетьманське самодержавство,- як звали в конституції владу гетьмана,- було обмежено правами парляменту, і він остаточно перетворювався в доживотнього президента козацькоі республики, якою мала стати Украіна. Але, крім політичних рис, конституція мала й риси соціяльні на охорону добробуту й персональноі волі широких мас народніх. Бож, згідно з договором, мала бути переведена ревізія старшинських прав на іх земельні маєтності, скасовані ріжного роду податки, монополії, оренди, підводні повинності, військові постоі, примусовоі роботи,- взагалі тягарі, що лягали тоді непереносною вагою на плечі селянства. Селянство мало бути вільним, підлеглим лише державі, перед якою було б обов'язано лише податями, зв'язаними з володінням та користуванням землею. Про становище духовенства та міщанства конституція промовчує,- вони мали залишатись на попередніх своіх правах. Таким чином, як видно з наведеного, на Украіні мав бути встановлений новий для тодішньоі Европи політичний лад, аналогії до якого за тих часів можна знайти хіба лише в Англії, Голяндії, подекуди в Скандінавії та в Польщі. Але соці-

нальні елементи, заведені до української конституції Орлика, вигідно одрізняють її від тих аналогій. Українська політична думка в цій площині йшла справжніми европейськими шляхами, але трохи в авангарді. Цього єдиного факта досить для того, аби зрозуміти всю неминучість української відчайдушної, але розпачливої боротьби проти Москви, що мусіла кінчитись поразкою одної сторони, бо якогось замирення між европейською нашою батьківщиною та азійською Москвою органічно не могло бути.

Таку конституцію виробила козацька рада Бендерська, гадаючи, що справу ще не скінчено. З історичної перспективи видно, що вони помилялись, що для них вона була скінченою. Але та сама перспектива говорить за те, що не помилились вони, боротьбу продовжуючи, бо й своєю конституцією й своєю боротьбою викували нові кільця в залізному ланцюгу історичної національної традиції української. Та й в реальності навіть збройна боротьба деякий час ще тяглася. Карло XII, сидючи в Бендерах, увесь час переправлявся з турецьким султаном; в наслідок того Туреччина послухалась шведів і р. 1711 розпочала війну з Московщиною. Пилип Орлик з козацьким військом та з запорожцями, з допомогою татарською ордою та з польським загоном прихильників Станислава Лещинського виступив походом на Правобережну Україну. Похід на початках був дуже успішний, бо українське населення Правобережжя, не думаючи, приставало до Орлика, а на Лівобережжі же зачиналися були заворохи проти Москви. Розбивши вислані проти нього загони Скоропадського, гетьман дійшов був уже до Білої Церкви, а розвідчики його з'явилися були вже під Києвом, але звідтам мусів повернути назад, бо зрадницькі, як завжди, татарські союзники, замість того, аби воювати, стали нелюдськи поводитися з населенням, плюндруючи його осади, забираючи в полон, й заломили в той спосіб моральну й матеріяльну силу Орликового наступу. Тим часом, одначе, Петро I, не задовольняючись обороною, необережно взявся до офензиви проти турків. Послухавши молдавських дорадників своїх, з малими відповідно силами перейшов він через Прут, сподіваючись, що його наступ викличе повстання місцевого молдавського населення, а пізніше й усіх слов'янських народів на Балканах. Цього не сталося, а натомість він з своїм військом був оточений над Прутом переважними турецькими силами. Українці гадали, що справу їх виграно, але Петро I великими грішми підкупив турецького візира, й той випустив його з військом на вигідних для Москви умовах. Що ж до української справи, то про неї в умові Петра I з візирем було згадано в таких двозначних виразах, що їх можна було толкувати і так, що Москва зреклась України обох боків Дніпра, і так, що того зречення неначеб то й не було. За свій підкуп візир заплатив перед султаном своєю головою, але договір з Петром I був таки ратифікований, бо нові султанські міністри знову були московським царем засипані золотом. Українську справу, замирюючись, вирішили, так мовити, на половину, а саме: Петро I зрікся своїх претензій на Правобережну Україну, залишаючи за собою Лівобережжя та Київ з околицями. А тому, на Правобережжя мала свої претензії Польща, то московський цар, аби вона дістала після нього територіяльну пустку, відходячи за Дніпро, силою вивіз з собою на лівий берег усе правобережне населення.

З замиренням р. 1711 московсько-турецькі війни, які на той час єдино могли дати міжнародню допомогу до рук Орлика, припинились надовго, бо Москва зреклась часово степів і тягар військової

боротьби з шведами перекинула на північ, а турки були заклопотані іншими справами. Позбавлені союзників, Орлик та його прихильники, перейшли на становище еміґрації,- першої в історії України, коли не рахувати часової київської еміґрації XVIII століття, що шукали собі охорони од татарів, добилася в значних масах до тодішньої Чехії, а ще більше до Саксонії. Ширші козачі маси з старшиною знайшли вихід, поставивши собі, по змові з Кримським ханом, н о в о г о К о ш а поза межами батьківщини, н а Д н і п р о в и х г и р л а х, недалеко Олешек. Вони перебули там майже чверть століття, бідуючи й нудьгуючи, але не бажаючи повернутись під тяжку руку Петра I. Орлик же з родиною та ближчим оточенням покинув Туреччину. Довго ще потім їздив по цілій Европі, сам, через свого сина та делеґатів, переспpавляючи з великими европейськими державами, змагаючи протиставити азійській Москві европейську коаліцію, хоч і ставилися до нього майже скрізь з симпатією, зусилля його були марні,- обставини для української справи склалися в той час неприятливі. Е м і ґ р а ц і й н и й г е т ь м а н, як часом звуть історики Пилипа Орлика, упокоївся на чужині р. 1739. Старший син його Р и г о р О р л и к, що перебрав був на себе його працю, вмер бездітний генералом французького війська; інші ближчі до Орлика люди,- з тих, що не повернулись додому й не загинули на сибірському засланні,- розплинулись з часом без сліду в австрійському, чеському, шведському та інших европейських товариствах.

Ш в е д с ь к о-м о с к о в с ь к а б о р о т ь б а тяглася ще кілька років, але вона йшла на півночі, далеко од України. Доки війна точилась на українській території, чи близько неї, Петро I, всетаки остерігався надто дратувати український народ. За гострих часів боротьби з Мазепою він навіть у своїх маніфестах запевнював про своє повне невтручання до внутрішніх українських справ і проголошував, що до царської скарбниці - а н і є д и н о г о п е н я з я - з України брати не буде. Але терер, після перемоги над Мазепою та перенесення військових подій на північ, перед ним одкрилося вільне поле для вчинків. І московський цар використав, як міг та хтів, оту волю вчинків. Од них застогнали не лише окремі люди, винні чи не винні, близькі чи далекі Мазепиній змові, Орликовій та взагалі українській справі, що на них сипалися кари на горло, заслання, конфіскація майна, тощо. Терор Петра I був пляново спрямований на цілий український народ. В заміри московського царя входило не лише придавити українську державу й національну окремість, але сплюндрувати народню господарку, зруйнувати народній добробут і фізично знівичити, коли не знищити, ціле українське населення. Намірів тих Петро I, явна річ, перевести до кінця не встиг, але дійшов у своїй отій праці великих досягнень. Усю дальшу війну свою з шведами вів московський цар майже на українське постачання, годуючи свою армію та взагалі цілу Московщину м'ясом українських волів та хлібом з українського поля і підриваючи тим до тла головну базу українського села - скотарство та хліборобство. Торговля з закордоном було заборонено, й український крам можна було вивозити лише до Московщини, де його не потребували, або платили дуже мало. Населення всіх станів убожіло, бо мусіло воно щороку постачати для московської армії перевозні засоби, тобто знову ж таки тих самих волів, і лише з части коней-в непосильних для нього кількостях. А само - десятки тисячів людей,- козаків і селян,- виганялося на північ на канальські роботи, бо

тоді якраз, з волі Петра I, ставилась чужими руками московська система річних каналів, що сполучують верхній Дніпро, Волгу та північні річки з Балтійським морем. Українськими кістками означені всі ті канали, загачені ними й болота, що на них стоїть заснована Петром I нова столиця колишньої імператорської Росії Петербург, по-сучасному - Ленінград; загибеллю тисячів українців оплачений невиконаний і досі проєкт канала між Волгою й Доном, що мав зачинатися біля міста Царицина, нині - Сталінграда. З цих робіт поверталиcь додому лише хворі та каліки, більшість висланих загибала. Негуючи всі попередні умови з Україною - навіть ті, що були списано від його імени,- Петро I роздавав з власної волі українські землі близьким йому людям, закладаючи основи нової великої чужої земельної власности на Україні, що в одміну від колишньої, стала не польською, й готуючи тим добрий ґрунт для формального заведення кріпацтва в його московській подобі. Через своїх урядовців,- знов таки всупереч своїм власним недавнім манифестам,-втручався систематично московський цар до всіх внутрішніх українських справ; на гетьмана, старшину та на козацькі права не зважаючи, порушав він цілий політичний лад і зрештою став робити те, чого напротязі століть не в силі були запевнити за собою поляки, а саме,- почав настановляти козацьку старшину з своїх московських людей. Поруч з усім наведеним йшли також ріжного роду культурні та інші утиски, що походили од Петра I,- як заборона українцям, народженим поза Гетьманщиною, вчитися в українських школах, що спричинилося до примусового виїзду з одної Могилянської Академії майже тисячі студентів; як заборона друкувати книжки тодішньою українською мовою, як заборона під карою смерти яких будь взаємин чи зносин з запорожцями чи українцями, що перебували в інших українських землях, і т. інш. Кожний крок окремих людей і всіх станів України був реґульований якоюсь забороною. А для того, аби ті заборони таки реально виконувались, на Україну були вислані для догляду спеціяльні московські урядовці, що до їх послуг розташована була по українських містах і селах велика московська армія. Систему цю переводив Петро I ціле своє життя, заповів її й своїм заступникам.

Р. 1722 вмер старий гетьман І в а н С к о р о п а д с ь к и й. На той час Петро I, тепер уже імператор російський, був визнаним гегемоном цілого Сходу Европи. Після довчасної смерти Карла XII, що загинув од загадкового стрілу в час облоги одної з норвезьких малих фортець, Швеція перестала грати свою колишню ролю на Балтийському морі; впливи її були обмежені на саму Скандінавію. Польща, переживши нещасливі великі війни та так само великі внутрішні заколоти, знесилилась, втратила своє становище могутньої держави й стояла під абсолютними впливами Москви; Туреччина мала тяжкі клопоти й неуспіхи на інших кордонах своїх. Україна, знесилена віковою боротьбою з сусідами, розшматована між кількома державами, знищена з середини, не мала що протиставити московській надвладі, і з тої доби вся дальша українська історія, за дрібними часовими винятками аж до наших днів, стає мартирологом українських жертв, складається з послідовного пригноблення української державної окремости та обмеження національних прав. Почалося з того, що Петро I не дозволив вибрати нового гетьмана, бо, як він мотивував свою незаконну заборону ,- з часів першого гетьмана Богдана Хмельницького аж до Скоропадського всі гетьмани виявили себе зрадниками.- Владу гетьмана, ламаючи всі умови, передав він новоутворений так званій

Малоросійський Колегії, що складалася з трьох москвинів і трьох українців, але з головою москвином, на яку посаду був призначений московський бригадир Вельямінов, який властиво і став правити гетьманщиною. Вже і за часів Скоропадського його гетьманування в значній мірі було фікцією, бо д. в українській столиці Глухові сталo перебував при гетьмані московський резидент стольник Измайлов, а під його началом два московських полки. Але стольник той, будь що будь, тримав якусь фасаду; що-ж-до вказаного бригадира, то він зразу ж став працювати, нічим не прикриваючись, і довів справи до того, що самовільно встановлював на Україні все нові та нові оподаткування, а зібрані гроші всі пересилав до московської скарбниці, куди йшло так само й усе збіжжя, фактично реквіровано в населення. Старшина спробувала була спротивитися новим порядкам. До Петербургу вислано було спеціяльну депутацію з поважніших людей, на чолі з чернігівським полковником Павлом Полуботком, що був на той час головою Військової Генеральної канцелярії та на якого на Україні дивилися як на майбутнього гетьмана. Депутації в Петербурзі не повелося; її було заарештовано й посадовлено до Петропавловської в'язниці, де славний Полуботко й загинув мучеником р. 1724. Щоб широкі козачі маси не могли підтримати своєї старшини, на Україні було заарештовано й вирядено до Петербургу усіх прихильників Полуботка серед старшини, а козаче військо вислано в нещасливий поход на далеку Персію, що її звоювати надумав Петро I. Знесиленими, каліками, поховавши тисячі своїх товаришів серед піскуватих степів, повернулись козаки з того безглуздого походу. Заарештована старшина була щасливішою,- з в'язниці її звільнила несподівана смерть російського імператора.

Петро I умер р. 1725 за два роки після того вмерла й його жінка Катерина, що їй дістався був російський трон, та імператором став малолітній внук Петра I - Петро II. Старшина використала ці російські зміни, й добилася можливости привернути гетьманський уряд. Р. 1727 Малоросійську Колегію було скасовано й гетьманом було обрано старого й поважного миргородського полковника Данила Апостола, видатного козацького діяча й щирого патріота, що свого часу був близьким співробітником Мазепи та, дякуючи щасливим обставинам, встиг зберегти себе від переслідувань московської влади. У Петербурзі було підтверджено попередні умови між Москвою та Україною, але одночасно заведено до них багато нових обмежень гетьманської влади. До гетьманської столиці прислано було сталого представника московської влади, аби він доглядав за гетьманом; до вищого суду та до вищих фінансових установ призначено було, крім українців, і членів москвинів, генеральну старшину мав на майбутнє затверджувати не гетьман, а сам імператор, москвинам дозволено було набувати на Україні землю, і т. ін. Але навіть і ті обмеження здалися населенню зорею волі після літ свавільного московського гнобительства на Україні. Такий український настрій вплинув і на далеких запорожців. За допомогою гетьмана та за його посередництвом, запорожці договорилися з Москвою про поворот на батьківщину. Р. 1733 повернулись вони знову до своїх стародавніх земель, що дістали тепер назву Вільности Війська Запорозького. Визнаючи зверхність російського імператора, Запорозька Січ, згідно з окремою умовою з Росією, з р. 1734, заховала й надалі повну автономію та свій традиційний братерсько-лицарський демократичний лад.

Р. 1734 упокоївся семидесятип'ятилітній гетьман Д а н и л о А п о с т о л, що його гетьманування було, так мовити, часовою передишкою між двох приступів гнобительства. Тодішня російська імператриця - Г а н н а використала його смерть, аби ще раз заборонити гетьманські вибори та поновити стару М а л о р о с і й с ь к у К о л е ґ і ю; цього разу під офіційною назвою: Правління гетьманського уряду та під головуванням т а й н о г о р а д н и к а к н я з я Ш а х о в с ь к о г о, що його заступив пізніше князь Б а р я т и н с ь к и й. Разом з Колеґією повернулися на Україну й порядки, заведені на ній Петром І. У неперериву війну, що вела за той час Росія з Туреччиною та з Кримом, використано було понад всяку силу козацькі війська, вичерпаний був до краю народній добробут. Усі верстви українського народу впали до московської немилости й відчули на собі немилосердну руку московських урядовців, що настановлені були на всіх відповідальних посадах і творили нечувані здирства й знущання над цілою гетьманщиною. Для характиристики тодішнього становища на Україні досить навести цитату з офіційного докладу одного з російських міністрів, що на ту добу переїздив через Гетьманщину. Вона така: - Аж до самого свого приходу на Україну я навіть не уявляв собі, як сильно вона спустошена та яка маса народу загинула. А от і тепер таку силу людей вигнано на службу, що не залишилось хліборобів, які потрібні щоб засіяти хоча б стільки хліба, аби прогодувати самий край. Багато ланів не засіяно, бо немає кому працювати, та й немає чим, бо волів, якими тут орють, усіх забрано і заморено в час походу, а що лишилося, тепер забирають.- Населення Гетьманщини зубожіло до щенту і з голоду та від утисків стало втікати з лівого берегу на правий,- до меж польської держави.

Терор припинився й обставини покращали лише через кілька літ, коли р. 1741 стала в Росії царювати нова імператриця Л и з а в е т а, дочка Петра І. Сталося це несподівано й спричинився до того історичний випадок. Фаворитом, а пізніше й чоловіком Лизавети був український козак О л е к с а Р о з у м, що став потім писатися Р о з у м о в с ь к и й,- людина проста й малоосвічена, але розважлива й закохана до своєї батьківщини. Під його впливом Лизавета поставилась до України прихильно, полюбила батьківщину свого чоловіка й пообіцяла привернути гетьманщині її занедбані права. Р. 1747 була нею оголошена грамота про вибори нового гетьмана, але самий вибір було одкладено до того часу , поки намічений Лизаветою кандидат, молодший брат Олекси Розумовського К и р и л о не скінчить своєї освіти, що він здобував її в закордонних університетах. Зрештою року 1750 в Глухові на раді обрано було двадцятидвохлітнього К и р и л а Р о з у м о в с ь к о г о. Вибори були стверджено, а одночасно з тим відновлено старий лад на гетьманщині, скинуто московських урядовців, наставлено українських, а що найважливіше,- до гетьманського реґіменту передано було Запорозьку Січ, яка до того часу, з волі Москви, стояла під безпосередньою управою російського уряду.

К и р и л о Р о з у м о в с ь к и й виявив себе освіченою й дуже порядною людиною. Він любив свою батьківщину й бажав щирого добра рідному краю. Але новий гетьман був надто молодий, а до того ще й дуже зросійщений, бо з п'ятнадцяти літ свого віку стало жив поза межами України. Тому, що він був, так мовити, членом імператорської фамілії, він почував себе у Глухові свого роду удільним

князем; відповідно поводився з оточенням і мріяв зробити свою гетьманську гідність спадщиною в родині Розумовських. А в тім, у розкішному гетьманському палаці, що він збудував собі в Глухові, перебував він лише зрідка, а більше жив у Петербурзі, доручаючи урядовання військовій старшині. Старшина, можна сказати, досить совісно виправдала таке довірря. За час гетьманування Розумовського зроблено були значні поліпшення у вищому урядуванню, в царині влади військової, виконавчої, судової, фінансової, рахункової, тобто в справах державного контролю. І все те робилося добре, в аспекті й методами так званого просвітного абсолютизму,- доктрини й практики, що почали на ті часи панувати в передових европейських країнах.

В цілому за гетьманування Розумовського ствердів і закріпився остаточно громадський лад, що накреслився ще за часів Богдана Хмельницького, з тими, однак, згаданими вже одмінами, що йшли на користь військової старшини, як окремої вищої верстви в козаччині. Назверх здавалося, що на Гетьманщині, як і раніше, існувало лише чотири стани: козаки, духовенство, міщани та селяни, але реально, як про це говориться вище, з козачини остаточно виділилась старшинська верства, що грала ролю фактичного українського шляхетства, хоч, згідно з законом, і тепер що козаки всі були рівні один одному. В руках військової старшини було вся соціяльна й політична сила країни, вона була освіченою верствою на Гетьманщині. Поводилась ця нова українська шляхта, як і всяка інша на світі, а в тім, до пори до часу здержливіше й розмисленіше за іншу шляхту, бо не могла вона сперти своїх прав на формальному законі. Лихою рисою військової старшини було те, що вона, як то буває скрізь, змагалася використати своє становище і свою силу для того, аби підмінити інтереси нації інтересами своєї власної верстви, посиливши в той спосіб свою вагу й своє значіння. Доброю її рисою було те, що вона була перейнята европейськими ідеями та національною традицією; вона клопоталася й берегла, як могла та вміла, українські політичні права, українську культуруй освіту. Вона протеґувала школи та шпиталі, піклувалася за мистецтво, будувала церкви, збирала бібліотеки, складала родинні й інші музеї часом великої історичної цінни. За часів Розумовського старшина, між іншим, змагалася перетворити уже трохи архаїчну Київську Могилянську Академію в справжній університет на закордонний тодішній кшталт з богословським факультетом, а разом з тим заснувати на Гетьманщині ще й другий університет. Це останнє пощастило їй зробити вже далеко пізніше і то не на Гетьманщині, а в Харкові. На той час, однак, російський уряд поставився рішуче проти такого проєкту, і старшина, не маючи,де вчити дітей, висилала їх за кордон до европейських університетів. Але тому, що не вся старшина мала до того відповідні матеріяльні можливості, виряжались часто старшинські діти до новозаснованого в Москві університету російського та до інших російських шкіл, що й вело їх до зросійщення,- процес, що якраз властиво й почався з тої доби. Середня старшина наподоблювала вищу, заможне козацтво тяглося за ними, а широкі козачі маси на той час втратили уже яку будь вагу, тяжко постраждавши за гнобительський період царя Петра І та за цариці Ганни; від заможнішого селянства одрізнялися вони хібащо тільки тим, що підлягали козацькому присуду, а не тому чи іншому послушенству. Про становище селянства говорилося вище. Послушенство тому, на чиїй землі вони жили, вже нагадувало

панщину, хоч закону про неї було видано Москвою лише пізніше. Міщани, як і раніше, користувались самоурядованням чи то під охороною придбаного ними Магдебурського права, чи під доглядом полка або сотні козачої. Духовенство з р. 1685 підлягало зверхності, зпочатку московського патріярха, пізніше - російського синоду, який ще міцніше та тісніше за патріярха накладав на нього свою руку, але, в головних рисах, українська церква тому, що вона була культурнішою за московську, ще зберігла свій внутрішній стародавній лад, збудований на принципі виборного духовенства.

Гетьманував К и р и л о Р о з у м о в с ь к и й чотирнадцять літ,- до початків царювання російської імператриці К а т е р и н и II.

Л е к ц і я с і м н а д ц я т а.

Зречення Кирила Розумовського. Політика Катерини II щодо України. Скасування козацького ладу на Слобожанщині. Катерининська комісія. Зруйнування Запоріжжя. Доля запорізьких нащадків. Колонізація запорізької території. Кубанське козацьке військо. Скасування козацького ладу на Гетьманщині, Правобережна Україна. Гайдамаччина. Коліївщина. Залізняк та Гонта. Занепад Польщі.

К и р и л о Р о з у м о в с ь к и й був останній гетьман української козацької держави. Гетьманства свого зрікся він р. 1764 і зробив це не з доброї волі. На той час російською імператрицею, примхою долі, стала принцеса одного з найдрібніших німецьких князівств,- а саме Ц е р б с т с ь к о г о,- що царювала з іменем К а т е р и н и II, та яка від москвинів дістала назву в е л и к о ї, бо збільшила й зорганізувала вона російську силу та засвоїла собі історичну традицію московської державности до такої міри, наче народилася вона не в рідному для неї Ш т е т і н і, а десь в околицях самої Москви. Що-ж до України, то вже з перших років свого досить довгого царювання /1763-1796/ ця німецька принцеса поставила собі метою продовжувати політику Петра I й послідовно, не спиняючись перед чим-будь, переводила її ціле життя своє. Була, однак, між політикою Петра I і Катерини II й одміна, диктована часом та обставинами їх царювання. Очі Петра I приковані були до Балтійського моря, а українська територія, як державний набуток, його цікавила менше. Він плюндрував нашу батьківщину, бо лише в такий спосіб умів використовувати її, але одночасно, як знаємо, готовий був продати її, на щось обміняти чи впрост подарувати комусь,- по потребі. На час Катерини II територіяльні справи російської держави прибрали інший характер. Москва вже мала на півночі в своїх руках те, до чого змагалася за Петра I, а тому її експансію звернуто було на південь - до Ч о р н о г о м о р я, та на захід - на територію змаліла вже тоді Р е ч і П о с п о л и т о ї. Для цих напрямів московського поширення українська Гетьманщина та Слобожанщина були природною вихідною точкою, так мовити, дверьми, одчиненими на південь та на

захід, Україна для Катерини II, в її вмянах, мала стати і стала матеріяльною базою державної експансії і при тому мусіла бути базою московською,- Боже борони, українською. Тому Катерина II так само, як і Петро I, плюндрувала, але не край, а народ, аби знищити не лише державні його особливості, але й національні, а в тім станові й соціяльні,- одном словом, обмосковити його до тла. Російська імператриця сама залишила нам цілком недвозначне документальне свідоцтво щодо своєї політики в цьому напрямі.- " Україна, Ліфляндія та Фінляндія,- читаємо в її секретній інструкції до російського генерального прокурора,- суть провінції, що урядуються на закладі затверджених привілеїв і порушити ті принципи, касуючи їх усі зразу, було б дуже не пристойним; але й звати їх / ті провінції/ чужоземними й поводитись з ними, виходячи з засади вказаних привілеїв, було б більше, ніж помилкою, а можна з певністю сказати,- було б безглуздям. Ці провінції повинно найлегчими способами привести до того, щоб вони зрусіли й перестали дивитися, як вовки в лісі. Приступ до того буде легкий, коли розумні люди будуть обрані в тих провінціях; коли ж на Україні гетьмана не буде, то треба дбати, щоб і саме ім'я гетьмана щезло., а зовсім не про те,щоб якусь особу знову на гетьманство було настановлено - Так писала Катерина II про українського гетьмана; про народ в іншій інструкції,- на цей раз уже новопризначеному на Україну генерал-губернаторові,- вона спеціяльно рекомендувала - " Дбати викорчувати серед українців фалшивий погляд на себе, як на народ, цілком одмінений од москвинів ".- Цей Катеринський наказ стає непорушною заповіддю цілої пізнішої української політики всіх російських урядів імператорського періоду аж до великої революції.

Руйнування українського державного ладу цариця почала з гетьманської гідности. Зразу, однак, вона не могла приступити до того самого тому,що гетьманом був Кирило Розумовський, людина впливова в російських шляхетських колах, брат чоловіка недавньої цариці Лисавети. До того ж, як відомо, Катерина II дістала російську корону, переступивши через труп свого чоловіка,- напівбожевільного П е т р а III, що походив з німецького князівського роду Ґ о т а р п і в, які свого часу були поріднилися з російськими Р о м а н о в и м и. Кирило Розумовський, хоч і не приймав безпосередньої участи в загибелі Петра III, але Катерині II в її палацовому перевороті допомагав, а тому його не годилося так таки впрост, без жадного приводу, гетьманства позбавити. Привід той цариця, трохи освоївшись на троні, знайшла. Він був такий. Українська старшина, дізнавшись про династичні мрії свого гетьмана, почала була між собою та між козаками збирати підписи під проханням до імператриці про те, щоб гетьманську гідність на Україні встановити на вічні часи спадщиною в родині Розумовських. Чутки про це дійшли до Петербургу й немило вразили, як царицю, так і її урядове оточення. Спираючись на цю, так мовити, російську опінію, Катерина II ультимативно й не без поважної загрози запропонувала Кирилові Розумовському, що перебував на той час у Петербурзі, аби він гетьманства зрікся. Розумовський мусів зречення підписати і був нагороджений за те грішми та великими маєтками на Україні, де він головним чином і перебував потім як приватна людина. Сам він прожив ще сорок літ, уникаючи яких-будь політичних справ, особливо українських, а нащадки його виїхали за кордон, оселились у Відні, де ввійшли до кола австрійської

аристократії й остаточно германізувалися.

Зречення Кирила Розумовського було початком кінця національної української державности. Замість гетьмана, для урядовання краєм, потретє заведено було М а л о р о с і й с ь к у К о л е ґ і ю, що на цей раз вже складалася з чотирьох українців і чотирьох москвинів, які, за спільною згодою, мали вирішувати усі місцеві справи. Але так стояло лише на папері,- реально всі оті восьмеро людей не мали за собою жадної сили. Цілу владу над Гетьманщиною перейняв до своїх рук призначений Катериною II голова Малоросійської Колеґії " малоросійський генерал-губернатор" г е н е р а л Р у м я н ц е в, отой самий, що йому була дана царицею вище згадана інструкція про " вирішення серед українців фальшивого погляду на себе, як на народ", та якому мало лежати на серці й переведення на Україні таких реформ, щоб по-за ними "щезло й саме ім'я гетьмана".

Москва, однак, не зразу стала нищити козацький лад на Гетьманщині. Російська влада тим часом задовольнилась підготовними справами, а основне діло зачала з української периферії на сході, с к а с у в а в ш и р. 1765 к о з а ц ь к и й л а д н а С л о б о ж а н щ и н і, що, як, вказано було вище до складу української держави офіційно не входило, а було одною з московських провінцій, яка жила на автономному праві. Це скасування було свого роду диверсією, спрямованою на Гетьманщину, де плановано було пізніше зробити те саме. Бо ж Слобожанщина багатіла й розвивалася, її українське населення збільшувалось, досягши на р. 1765, не рахуючи міст, понад 600.000 душ, і ця країна легко могла б стати для основних козацьких земель не аби-яким озброєним резервом, коли б на Україні вибухли антимосковські завірюхи. Спеціяльним царським маніфестом козацькі полки,- їх було числом п'ять,- було розпущено, а на їх місце організовано полки гусарські, козаків обернено в так званий " в і й с ь к о в и х о б и в а т е л і в ", тобто в стан вільного селянства, з якого набирались " охотники " до згаданих гусарських полків. Посполитих, тобто селян, що підлягали рижного роду послушенству, переведено було до кріпацького стану з жорстоким московським змістом цього слова. Слобожанщина стала звичайною московською провінцією з назвою С л о б і д с ь к о - У к р а ї н с ь к о ї г у б е р н і ї. На самійже Гетьманщині в той час ген. Румянцев ще уникав рішучих заходів, а натомість знайомився з новими для нього обставинами та переводив так звану Г е н е р а л ь н у Р е в і з і ю, що мала дати в наслідок статистику земельного володіння та взаємин між станами населення в країні. Праця та, заокреслена дуже широко, тяглася на протязі цілих трьох літ / 1765--1767/ і дала величезний матеріял для вивчення тодішньої Гетьманщини, її населення, особливостей, економічної сили, форми господарства, тощо. На жаль, цей матеріял майже сто літ зостався таємницею канцелярійних архівів, та ще й досі не зібраний як слід до купи, не розібраний і не вивчений історично. Але Румянцев, явна річ, використав його як хотів, переводячи свою пізнішу уніфікаційну політику на Україні. А щоб населення тою ревізією не хвилювалося та йшло йому на зустріч, пустив " м а л о р о с і й с ь к и й г е н а р а л - г у б е р н а т о р" між народом чутку, що все те робиться тільки для того,аби мати підставу приборкати старшину, припинити сваволю і направити кривди, що їх нова українська шляхта робила широким народнім масам.

На С л о б о ж а н щ и н і проти скасування козацького

ладу протестував народ відповідно малими місцевими бунтами, що їх москвини ліквідували легко; Гетьманщина ж зробила спробу боротися проти Румянцівського режиму в законний спосіб. На р. 1767 скликано було в Петербурзі так звану Катерининську Комісію, що складалася з вибраних представників вільних станів цілої тодішньої Російської імперії, в тому числі й України, на яку вже тоді Москва засвоїла погляд, як на органічну частину єдиної й неподільної держави. Комісія та, на думку автора її Катерини II, мала виявити всі потреби й домагання імперського населення й у спільній праці з урядом винайти шляхи для їх задоволення. Це таким чином, мала б бути установа, подібна до сучасного парляменту, до заведення якого, за перших років свого царювання, мала неначе певний нахил Катерина II, бо за тодішньою европейською модою російська імператриця стояла під впливом нових для того часу ідей політичного та державного порядку, що поширювалися до цілого світу головним чином французькими енциклопедистами. До речі згадати, ці ідеї мали багато своїх прихильників також і на Україні в козацьких колах, а серед них був і останній гетьман Кирило Розумовський. На Україні тому захопилися виборами депутатів до Комісії, скликали наради, складали для обраних накази, серед яких були й такі, що вимагали негайного привернення давнього козацького ладу. Румянцеву такі накази дуже несподобались і він хотів був зразу припинити все в найгострійший спосіб. Так, одинадцять ніжинських депутатів, що дістали такого наказу, він поставив перед військовий суд, який і засудив був оскаржених до кари на горло за державну зраду. У Петербурзі, щоправда, зрозуміли, що генерал-губернатор перестарався надміру, й Катерина II засуджених помилувала. Але довір'я її до Румянцева від того не ослабло, а ще зміцнилося.

У Петербурзі козацькі депутати до Комісії, свідомо чи ні, але повторили були стару українську парляментарську тактику, що практикована була їх предками у польському соймі, й спробували використати її для відтворення старого ладу на батьківщині. Вони погодилися з естляндськими та ліфляндськими депутатами, що були в аналогічному з українцями становищі, й виголосили в Комісії спільну заяву про необхідність зберігати привілеї їх країн, відтворити в них колишній лад і в майбутньому не порушувати й не міняти його. Заява та дуже таки не сподобалась Катерині II та її владі. Призначений нею маршалок Комісії, тобто її голова, маючи відповідні вказівки згори, в рішучий спосіб одкинув саму можливість вести з цього приводу дискусію в засіданнях Комісії. Своє негативне до заяви ставлення він мотивував тим, що, як він висловився, Комісія не має права займатися нічим, крім того, для чого її скликано. А скликано її було, як про це вказано в маніфесті про неї, якраз для такого роду заяв, що її виголосили коаліція національних депутатів. Автім, жадна тактика українська в Комісії не могла дати якихось наслідків, хоч би вже й тому, що саму Комісію дуже скоро після того було розпущено з тої причини, що виявилися надто великі розходження між тим, над чим клопоталися імператриця, і тим, чого хотіли домагатися від неї вільні стани цілої Російської імперії. Довго ще потім Катерина II вважала себе, так мовити, лібералкою, і, листуючись з французькими філософами, захоплювалась на папері їх вільнолюбними думками, але до московського життя їх не тільки не переводила, а навпаки по цілій державі суворо переслідувала саму гадку про мож-

ливість якого будь такого переведення. А про Україну нема вже що й говорити.

Цвяхом у серці Катирини II, перешкодою для її української політики й небезпекою для неподільности її держави була З а п о р і з ь к а С і ч з її дотриманим лицарським, виборним, наскрізь демократичним ладом. Коли б Запоріжжя було й тепер тільки тим, чим воно було колись в історії, тобто своєрідно організованою в подобі лицарського братства передовою вартою на кордонах української землі, російська цариця мабудь таки ставилася б до нього більш-менше пол толерантно, хочби вже й тому, що в своїй експансії на південь потребувала допомогових військових сил. Але внутрішнє життя запорізьке не стояло на місці, а, зберігаючи старовинні рямці, еволюціонувало з дохом часу й обставин. За останніх тридцять літ перед Катериною II / 1734-1764/ військова праця Запорізької Січи стала лише одною з частин його чинного життя, що все більше та більше прибирало організований, часто державний характер. За цей час Запоріжжя, не перестаючи бути традиційним лицарським орденом, фактично перетворилося в демократичну республіку, базою якої стала, з одного боку, широко розвинене хліборобське та скотарське господарство, а з другого,- принципи громадської волі цілого населення. Запорізькі землі, як вище було сказано, звалися тоді В і л ь н о с т і В і й с ь к а З а п о р і з ь к о г о і складалися з цілої сучасної К а т е р и н о с л а в щ и н и, з трьох суміжних повітів Х е р с о н щ и н и та з певних невеликих одрізків Х а р к і в щ и н и й Т а в р і ї. Ця територія поділена була на вісім, згаданих вище, п а л а н о к, тобто, військових, адміністративних та судових округ, що підлягали загальній Січовій управі. Населення складалося з двох станів. До першого належали т о в а р и ш і - с і ч о в и к и, що перебували або в самій Січі, стаючи там залогою, або по п а л а н к а х, в так званих з и м і в н и к а х, де вони клопоталися біля свого господарства. Другим станом було в і л ь н е с е л я н с т в о, що жило на січових землях, платячи за те невеликий податок до Запорізької скарбниці. Число цього селянства збільшувалося з року на рік, бо й тепер, як то було й за давніших часів, ішли на Н и з усі ті, кому тяжко було жити під панським послушенством чи то в межах польської держави, чи на Слобожанщині, чи на самій Гетьманщині. Такого селянства на останні роки існування Запорізької Січи офіційно числилося біля 200 тисяч душ, а в дійсності було мабудь і більше. Майже всі вони вміли володіти шаблею й рушницею і в час військової небезпеки ставили до збройних шерегів сталих січовиків, збільшуючи тим їх силу, бо самих товаришів числилося тоді всього лише 20 тисяч мужа. Хто брався зброї в час війни, тим самим ставав січовиком, а це набдижало обидва стани між собою й злютовувало до одної громадської цілости, вирівнювало й випрямляло соціяльні одміни серед них. Під натиском січової шаблі та селянського плуга степові межі татарського кочовництва відходили далі й далі на південь, маліла сила К р и м с ь к о г о х а н с т в а. Це було в інтересах Р о с і й с ь к о ї і м п е р і ї , та не в її інтересах було те, що в степах низових, як і колись, зміцнявся й набирав сили організований державний осередок, де знаходили притулок, волю й оборону всі українські люди, які не хотіли коритися московському режиму, такому жорстокому й такому азійському, коли прирівняти його до республікансько-демократичного ладу на Запоріжжі. Р і ч П о с п о л и т а,

що колись була в аналогічному щодо Запоріжжя становищі, не вміла з тим дати собі ради, бо не мала сили для того. Р о с і й с ь к а і м п е р і я, сильніша за неї, раду дала: вона, як прийшла на тоє нагода, задавила фізично той осередок, поки він не встиг ще набрати непереможної сили.

Катерина II чекала лише слушного часу, аби раз на завжди покінчити з запорізькою небезпекою. За перших років свого царювання вела вона війни з Туреччиною та з Кримом, і запорозьці потрібні їй були, як велика морська та суходольна допомогова військова сила, що звикла й пристосована була саме до такого роду війни. Але р. 1774 цариця щасливо для себе закінчила п'ятилітню війну з Турками, придбала від них значну частину Чорноморського побережжя й одірвала од султана Крим, зробила його нібито незалежним, а в дійсності поставивши його під свою всебічну протекцію, яка за деякий час скінчилася тим, що хана було скинуто, а Крим приєднаний до Росії, як її провінція. Численні російські військa мали повертати додому через українську територію, й Катерина II використала цей поворотний похід для знищення Запорізької Січі. Весною р. 1775 вона несподівано для запорозьців спрямувала армію в 66.000 мужа, на чолі з генералом Т е к е л і є м, на саму Січ, а другу в 20.000- на запорізькі паланки. На початках червня Текелій обложив Січ, виставив перед нею всю свою гармату й послав запорозьцям сказати, що Січ мусить припинити своє існування. Запорозьці мали йому скоритись без спротиву, покинути Коша і спокійно розійтися по своїх селах, коли не хотіли, щоб їх до того було примушено московською силою. Розбилися товариші на дві частини. Одні хотіли битися на смерть; другі, що на їх чолі стояли - славний многолітній кошовий старий П е т р о К а л ь н и ш е в с ь к и й і запорізький архімандрит В о л о д и м и р С о к а л ь с ь к и й, бачили, що москалів їм не перемогти, й переконали в тому запорозьців. Частина січовиків тому виконала наказ Текелія, інші, однак, встигли вибратись на човнах до Дніпра,- а Дніпром до Чорного моря на турецьку територію.

Знаку не залишив московський генерал од порожньої Січи, а імператриця 3-го серпня 1775 спеціяльним маніфестом оголосила про з н и щ е н н я З а п о р о з ь к о ї С і ч и, виправдуючи себе перед людським оком тим, що нібито запорозьці були органічними ворогами якого-будь упорядковання державного ладу. До самих запорозьців цариця поставилася жорстоко й безсудно. Січовиків було зачислено до стану вільного селянства, старшину деградовано, майно її та військове усе конфісковано. Остатнього кошового П е т р а К а л ь н и ш е в с ь к о г о, дуже стару людину, бо було вже йому тоді 84 роки, заслано було до Соловецького манастиря, що на острові - на північному Б і л о м у м о р і, де він, замкнений в келії, позбавлений права бачитись і говорити з ким-будь із людей, всетаки вижив аж до року 1803, коли вмер, маючи за собою 112 літ. Там і поховано останнього пана Кошового отамана славного війська Запорозького. Січовий писар Г л о б а та кошовий суддя Г о л о в а т и й були заслані до Т о б о л ь с ь к а на Сибірі, а інших, хто не втік з січовиками, було розкидано по таких глухих кутках півночі, що довго про їх долю ніхто й не знає нічого на Україні.

Усі з е м л і В і й с ь к а З а п о р о з ь к о г о, як порожні, так і заселені, було с к о н ф і с к о в а н о й взято

до московської державної скарбниці; пізніше Катерина II роздарувала їх головним чином, своїм численним, минулим і сучасним, фаворитам, а потім і звичайній шляхті, московській чи змосковленій, з умовою, щоб нові власники земель на протязі певного часу заселили їх селянами-кріпаками. Повторилась таким чином історія колонізації українських степів за польських часів з усіма неґативними рисами її. До неї додано було ще колонізацію рižного роду чужонаціональних елементів, які мали осісти й множитися в степах на рахунок українського населення під організованою охороною московської влади за її матеріяльною та іншою допомогою. Почалося це ще за часів імператриці Лисавети, коли на запорозьких землях, не запитавши січовиків, оселено було масами с е р б і в, що виеміґрували з тодішньої Австрії, де вони, живучи на кордонах з Туреччиною та охороняючи їх своїми силами, знаходились більше-менше в становищі, подібному до українського населення на степових кордонах з Кримом. З австрійською владою мали вони лихі взаємини, а тому охоче еміґрували на схід до широких степів, де московська влада оселювала їх на вигідних для них умовах, набираючи з них потім рекрутів для своїх гусарських полків. Центром сербської колонізації були - Л и с а в е т г р а д, що його округа дістала назву Н о в о с е р б і ї, та Б а х м у т, що його округу звали С л а в я н о с е р б с ь к о ю.

Після знищення Січи до степів, що були вже тепер безпечні, бо татарська сила приборкана, широкою водою полилася й інша чужонаціональна колонізація, організована московською владою та новоутвореними місцевими дідичами. Були то, крім згаданих с е р б і в, м о с к в и н и, б о л г а р и, ц и г а н и, в і р м е н и, тощо, але найбільше було німців що пляново розселювані були в Катеринославщині, Херсонщині та в Таврії; першу їх партію, в р. 1789, поселено було, навіть, як емблему, на острові Х о р т и ц і, в історичному запорозькому осередку та в його околицях. Робилося все оте з незакритим наміром позбавити край українського характеру, але час і стихійна сила української експансії на південь звели ті наміри на нівець. Велика більшість тих чужоземних колоністів поволі підлягала впливам українського оточення, - яке, хоч і як з тим боролася Москва, всетаки в країні переважало. На протязі двох-трьох поколінь вони самохіть, без якого будь примусу скорились перед вищою за їхню українською народньою культурою й зукраїнізувалися без останку, заховавши на пам'ятку про старовину хіба що іноді свої чужонаціональні родинні прізвища. Тої українізації уникли лише німці, греки та болгари, хоч і на них сильно відбилися впливи української культури, бо багато з них всетаки асимілювалося й увійшло до складу українського [illegible] домішка чужої крови ні в якому сенсі не пошкодила.

Після того як К р и м с ь к е х а н с т в о було приєднано до Російської держави / р. 1783/, татарська територія та степовий український Низ були сполучені в одну російську провінцію, що дістала урядову назву Н о в о р о с і ї та на чолі якої було поставлено генерал-губернатором, з правами майже не обмеженими, одного з найулюбленіших фаворитів Катерини II к н я з я П о т ь о м к и н а. За короткий час свого панування над краєм, Потьомкин виявив не аби-яку енерґію, розвинувши кипучу чинність, спрямовану на те, аби викорчувати козацький характер степового Низу й цілого Чорноморського побережжя. Він заклав великі торго-

вельні й військові порти в Миколаєві та в Севастополі, збудував місто Катеринослав і зробив його центром російського урядування цілого півдня сучасної України та колишнього Кримського Ханства. Січові елементи в степах він своїми заходами розпорошив і приборкав, але перебороти українську стихію була йому несила. А в тім і козацькі елементи розпорошились та не вимерли. Як вказано вище, частина запорозьців, числом у 5.000 люда встигли вимкнутися з обложеної Текелієм Січи, дісталися Дніпром та суходолом до турецької території та з дозволу султана заклали собі С і ч на гирлах Д у н а ю. Туди до них приїхало багато з тих січовиків, що зоставалися деякий час на батьківщині, й сила їх зростала з кожним роком, бо всі відважні люди українські тікали до них од московської та польської влади, що між ними була тоді поділена українська земля. Р. 1785 частина запорозьців з Нової Січі, незадоволена турками, на запрошення австрійського уряду, перейшла до Б а н а т у й заклала там свій К і ш на території між Т и с о ю та Д у н а є м. Прожили вони там аж до р. 1812, після чого повернулись назад до Дунаю й вигнавши збройною силою з Д о б р у д ж і оселених там турками донських козацьких еміґрантів, так званих н е к р а с о в ц і в, осіли в ній разом з своїми товаришами, що Туреччини не покидали. Усі разом повернулись вони на батьківщину вже пізніше, а саме р. 1828, використавши для того чергову російсько-турецьку війну. З них було утворене малочисельне , так зване О з і в с ь к е в і й с ь к о, з отаманом Й о с и п о м Г л а д к и м на чолі, оселено воно було на Озівському побережжі між Б е р д я н с ь к и м та М а р і у п о л е м. Там воно проіснувало аж до р. 1865, коли було злите з військом К у б а н с ь к и м.

Б і л ь ш і с т ь з а п о р о з ь ц і в, однак, батьківщини не покинули. Жили на Низу, записавшись до селян, чи до міщан, або навіть вступивши до так званих к а р а б і н е р с ь к и х п о л к і в, що були спеціяльно для того утворені московською владою та які проте були дуже не популярні на Україні. Автім така мала козацька сила потрібна була й московській владі, яка мала неперестанні війни з Туреччиною, що точилася завжди навколо південних українських кордонів.

Непокоїла Москву також і зростаюча сила Дунайської Січі, а тому вона скоро після знищення Запорожжя стала дбати про частинне відновлення січової організації в степах. Уже р. 1784, під проводом колишнього січового старшини С и д о р а Б і л о г о, було зформоване так зване Б у ж с ь к е К о з а ц ь к е В і й с ь к о, що оселося на призначених йому землях м і ж Д н і с т р о м та Б у г о м біля сучасної Одеси. Нове військо брало дуже жваву участь у московсько-турецькій війні, що почалася року 1791. Вони, під проводом А н т о н а Г о л о в а т о г о, взяли тоді міцну турецьку фортецю Березань, за що від московської влади дістали в нагороду нову назву, а саме,- В і й с ь к о в і р н и х ч о р н о м о р с ь к и х к о з а к і в,- а князь Потьомкин, під вищою командою якого вони воювали, названий був офіційно " в е л и к и м г е т ь м а н о м" їхнього і всього іншого козацького війська. Може, за тим високим титулом були якісь більші інтенції цієї дуже честолюбної людини, але вони за його смертю того ж таки р. 1791 не були ніяк виявлені.

Смерть Потьомкина знепокоїла нових січовиків,бо втратили вони впливового заступника перед московською владою,й козаки почали шукати нового й сталого місця для свого оселення.Знайшли вони його собі на далекій південно-східній периферії сучасної української території. Їх депутація,на чолі з Головатим,здобула собі в Петербурзі право оселитися на Таманському півострові між Озівським та Чорним морем,- територія,яка щонедавно пе ед тим була одвойована від турків та лежала майже ладом,бо населення її виемігрувало до Туреччини. Р.1792 двома колонами,човнами й на конях,перейшли Чорноморські козаки з Буга на Кубань,заклали там свій осередок,- місто Катеринодар,-розбились,як подобало запорожцям,на курені,поставили зимовики й зачали розселюватися на тій території,де колись було старовинне українське удільне князівство Тмутараканське. Кубанська територія стала пізніше місцем, куди зібрались згодом майже всі розпорошені нащадки колишніх запорожців та інші козацькі формації.Сюди були переведені невеличкі частини так званого Буджацького чи Усть-Дунайського Козацького Війська,що склалося там в час чергової московсько-турецької війни в р.р.1806-1807. На Кубань,як вказано вище,перейшли козаки Озівського Війська; туди ж таки були спрямовані козацькі полки,що їх було сформовано на Гетьманщині - р.1813 з приводу війни з Наполеоном і р.1832 - з приводу польсько-російської війни в рр. 1830-1831. Ці полки були виряджені на Кубань примусово,бо Москва боялася залишити їх на Україні,аби не було для населення козацької спокуси.На Кубань,до речі,виряжала Москва не лише чоловіків,бо р. 1832 вони зробили примусовий так званий дівочий табор на Лівобережній Україні й перевезли набраних кілька тисяч дівчат на Таманський півострів,де вони,волею й неволею, мусіли взяти шлюб з козаками.Спосіб варварський,що міг прийти до голови й бути виконаний лише москвинами,але ті примусові подружжя не дали лихих наслідків, бо шлюбні сторони були українськими й поставилися до родинного життя чесно і з повагою. Р.1864 Чорноморські козаки були з'єднані з так званими лінійними козаками,москвинами з походження,й утворили разом з ними одно Кубанське Козацьке Військо,в якому українці складали переважну більшість,бо число їх цілий час збільшувалося,- з початку колишніми запорожцями,що прибували туди з цілої України, а пізніше ріжного роду вільними й невільними переселенцями,що йшли на Кубань,головним чином з українського Лівобережжя. У такій подобі перебуло кубанське військо до великої революції. Під московською ферулою нащадки запорожців,явна річ,заховати свій стародавній лад,своє автономне урядування не могли,але де-що з того всетаки зосталося в їх звичаях та в правній свідомості аж до нашого часу,коли відновили були вони в рр.1917-1918 свою давню мрію про незалежність,вступивши тим чинно до широкого українського національно-державного фронту з його основним центром у Києві.Виконали вони й покладене на них долею історичне національне українське завдання,бо своєю колонізацією Північного Кавказу привернули стародавні етнографічні кордони на південно-східньому секторі української території.Історія неначеб то добре знала,що вона робила,прямуючи розпорошених по світах запорозьких нащадків на сучасну територію Кубані.

Після зруйнування Запорізької Січі касування стародавнього українського ладу,державних та соціяльних форм життя на Гетьманщині пішло прискоренним темпом,бо не стало вже останнього на

Україні національного осередку, де б міг бути організований збройний виступ проти Московщини. Р.1781 Малоросійська Колегія, яка будь-що-будь, а все таки формально зазначала собою одмінний од московського характер урядовання на нашій батьківщині, б у л а с к а с о в а н а, а на її місце заведено звичайну г у б е р н і я л ь н у у п р а в у, цілком таку саму, яка була за тодішніх часів і в інших частинах Російської імперії. Встановлено було т р и г у б е р н і ї,-інакше намісництва,- а саме,-К и ї в с ь к у, Ч е р н и г і в с ь к у та Н о в г о р о д-С і в е р с ь к у, які всі разом складали так звано "М а л о р о с і й с ь к е г е н е р а л-г у б е р н а т о р с т в о". Старі українські судові та адміністраційні установи були анульовані, а на їх місце поставлено загально-російські суди та адміністрацію. Кожну з губерній поділено було на відповідну кількість повітів на загально - російський штапт. За два роки після того, бо р.1783, указом Катерини II у к р а ї н с ь к і с е л я н и на Гетьманщині, що жили під тим чи іншим послухом, були з а к р і п л е н і н а з а в ж д и за тою землею, на якій вони жили, і за тими власниками, що їм та земля належала. Мотивовано назверх це було причинами фіскального порядку, але в дійсности це звелося до затвердженої законом кріпацької неволі для українського селянства, в якій воно й перебувало аж до р.1861,- до загального анулювання кріпацтва у цілій Російській імперії. Одночасно з указом про кріпацтво заведено було для всіх українських станів, крім шляхти та духовенства, досить великі, як на той час, п о д у ш н і о к л а д и, що протрималися в силі майже до кінця XIX століття.

Того ж таки р.1783 скасований був на Гетьманщині козацький полковий та сотенний військовий лад. Козацькі десять полків перетворені були в згадані вище к а р а б і н е р с ь к і п о л к и звичайного російського війська, в яких з особливою силою практикувались незвичайні для козаків кари на тілі, бо в них, з наказу генерал-губернатора Румянцева, вже за дрібну дисциплінарну провину "б и л и н е щ а д н о н а г а я м и т а к и я м и". Цілий козацький стан прирівнено було до стану вільного селянства, хоч назва "к о з а к" офіційно й залишена була за козаками назавжди. З них рекрутувалися й надалі вказані карабінерські полки з розрахунку трьох новобранців на кожні 500 душ козацтва. С т а р ш и н у к о з а ц ь к у б у л о р о з п у щ е н о й запропоновано їй вступити до тих самих карабінерських полків, але на умовах, на яких служили звичайні російські старшини. З української старшини мало хто скористався цією не дуже то вабливою пропозицією. Втім, касуючи козацький лад на Гетьманщині, Катерина II поставила свою карту якраз на ту саму козацьку старшину, граючи на її станових інтересах. Аби її остаточно одірвати від козацької маси й спертись на ній, як на соціяльній базі, р о с і й с ь к а і м п е р а т р и ц я надала військовій старшині козацький права російської шляхти, яка ставила цей стан на перше місце в державі, давала йому внутрішне самоурядовання, звільняла його од усяких персональних податків та обов'язків, передавала йому широкі судові й адміністраційні права над кріпаками і робила його тим опорою свого трону. Як вказує пізніша історія, російська цариця не помилилася в своїх обрахунках. Нова українська шляхта, хоч в ній ніколи незавмирали остаточно державні українські інтенції, в масі своїй пішла вказаним їй Катериною II шляхом, злилась ідеологічно з загально - російською шляхтою і втрачена була для свого народу - бо русифікувалася.

Ламаючи на Гетьманщині соціяльну структуру, не минула Катерина II й українського духовенства, радикально змінивши його соціяльне становище. Р.1786 спеціяльними наказами була переведена так звана секуляризація українських монастирів. Багато з них було скасовано, а в інших, що зосталися, були одібрані до державної скарбниці всі їх земельні маєтки. Десятки тисяч селян, що жили на манастирських землях, передано було, як державних кріпаків, під догляд спеціяльної установи, а ченцям та епископату на утримання призначена була невеличка платня, як звичайним урядовцям. На прибутки з своїх, майже виключно дарованих маєтків, як відомо, наші манастирі утримували багато шкіл, друкарень, шпиталів та ріжних добродійних установ, які з того часу занепали, а пізніше вже й не відродились. Особливо тяжко відбилася секуляризація на Київо-Печерській Лаврі з її славнозвісною друкарнею та з видавництвом книжок і на Київській Могилянській Академії та її філіях, що були тепер позбавлені своєї фінансової бази. Що ж до самого духовенства, як чорного так і білого, то воно, збіднілле і принижене, поволі втрачає з того часу своє колишнє значіння культурного національного чинника, схиляє все нижче і нижче свою голову перед московською сваволею, стає бюрократичним і занепадає остаточно, коли з кінцем XYIII ст. виборне начало, що лежало в основі його організації, замінено було призначенням з гори всього, як вищого, так і нижчого священства.

Таким чином на протязі 22 літ Катерина II зробила з Гетьманщиною те, що вона накреслила була своїм виконавцям у згаданих вище інструкціях. Ім'я гетьмана зникло, всі зовнішні ознаки української державности щезли, ціла українська соціяльна структура, що надавала нашій батьківщині виразний европейський характер, була перетворена правно на загально-російський, не-европейський лад. Про ріжницю українського народу од москвинів назверх говорили ще лише Литовський Статут та Маґдебурське право, що втримались на Гетьманщині як чинне право, та на скасовання яких прийшла черга значно пізніше, бо лише в першій половині XIX століття були й вони анульовані. Але стерти всі зовнішні одміни українства від Москви, не вміла й не спроможена була російська імператриця знищити внутрішніх особливостей української нації, що їх вона допрацювалася на протязі століття. На верхах українства зосталися численні, високого порядку інтелектуальні сили, виховані Могилянською Академією, її колеґіями та закордонними університетами, на низах - культурні народні маси, вільнолюбні, свідомі своєї персональної гідности. Минув тому недовгий час і ці особливості стали для пізнішого українства непорушною базою для його національного відродження, а в наш час - і для визвольної державної боротьби.

Ліквідація української державности на Гетьманщині не зробила більшого враження в тодішній Европі, що була напередодні великої французької революції й великих подій, що за тою революцією сталися. Спроби частини української старшини, що всетаки мріяла про збройну боротьбу з Москвою, вислати делеґацію до европейських країн, аби заручитися там допомогою на той випадок, - як говориться в одній пам'ятці, - коли Україна скине з себе російське ярмо, - не дали яких-будь наслідків. Делеґація, щоправда, їздила-переспрвляла, де слід, але нічого реального не досягла. Европі було не до Гетьманщини. На довший час тому державну українську ідею було притоптано, і ширше політичне життя на Україні завмерло більш як на століття.

Як це було сказано вище, Правобережна Україна після руїни залишилося за Польщею, хоч на неї, увесь час претендувала й Московщина. Остаточно цих претензій зрікся Петро I після згаданих вище подій в рр. 1711-1712, перевівши силою населення на лівий берег та передавши полякам головну фортецю тодішньої Київщини - Білу Церкву. Поляки почали заново колонізувати майже безлюдну територію Київщини та Поділля, прикладаючи до того метод - аналогічних до тих, якими користалися вони, у подобі "мататської колонізації", - двісті літ перед цим на території степового Низу. Нащадки колишньої польської шляхти, що перед Богданом Хмельницьким володіли в цих краях землями, на підставі розшуканих по архівах старих документів про земельні права їх родів, захопили до своїх рук колосальні земельні простори й стали їх заселювати вихідцями з Галичини, з Волині, з Полісся, а навіть з Гетьманщини, даючи їм на довший час різноманітні пільги та звільнення від податків. Народ, засхочений пільгами, посунув у великій кількості, і за короткий відповідно час країна немов воскресла до нового життя. На родючій землі розвинулась велика хліборобська господарка, старі міста придбали чисельне нове населення, серед якого було багато польських та жидівських купців, промисловців, майстрів, звичайних ремісників; з'явилися з ними також польські пани та підпанки, католицьке духовенство, ченці, уніати, єзуїти. Разом з цим міським населенням та з великими землевласниками воскресли й старі порядки Речі Посполитої, стало чинити в країні й старе польське право, якого органічно не міг прийняти український народ. Як знаємо, польська держава історично спиралась на самій шляхті, яка лише з части ділилась своїми правами з католицьким духовенством та з міщанами. Селянин не існував для польського права, він був лише рабом, кріпаком мав підлягати безконтрольному присуду свого пана. Український народ, що вже тоді на Правобережжі складався майже з самої селянської верстви, але для якого якраз Правобережжя було одвічною батьківщиною, з таким правним становищем замиритись не міг. Уся українська історія, так мовити, на ґвалт кричала проти такого погляду на селянство. Старе київське право, щоправда, знало рабів, як окрему, випадкову, нечисельну верству населення, що складалося головно з чужинців, але воно не знало раба-селянина, раба лише тому, що він працював над землею. Вище ж право українське, що складалося за козацьких часів у народній свідомості, перейнято було духом вільної волі селянина, власника тої землі, що він її зрошував потом своєї праці, боронив кров'ю свого тіла. Одмовитись од цього свого права, що з-за нього точилася століття боротьба з Польщею, український народ не міг і не хотів. Тому, то, як тільки скінчилися полегшення та пільги, що давалися шляхтою новим поселенцям Правобережжя, сталося те, що вже було там одного разу, коли поляки поперше з'явились на Україні, а саме, - збройна боротьба між народом та шляхтою. Провід у цій боротьбі випав на долю так званих гайдамаків.

Гайдамака, як і козак, слово східнього походження й означало воно втікача, мандрівника, нетягу. Гайдамаччина як історичне явище, де в чому подібна до козаччини, але вона так і не прибрала якихось організаційних форм. Польські історичні пам'ятки вважають гайдамаків просто розбійниками, а українські пісні вславляють їх, як народніх героїв. В дійсності це були люди, що їх польська влада та й вони самі себе, з

ріжних причин, поставили по-за законом; вони жили виключно боротьбою з існуючим правним і соціяльним порядком, але боротьба та в цілому спрямована була на нищення багатих і сильних світу цього, на охорону бідних і малих. Тим і пояснюється така діяметрально протилежна оцінка гайдамаччини в польській та українській національній традиції. Як колись козаччина знайшла собі притулок на степовому Низу, так і тепер гайдамаки з Правобережжя йшли до степових просторів Запорожжя, чи до Молдавії, перебували певний час поза межами державної території Польщі і звідти, склавши більші чи менші загони, поверталися назад боротися з панами та з польськими порядками. У походах своїх, завжди несподіваних, вони нищили все, що мало на собі прикмету польськости: руйнували маґнатську господарку по селах, грабували міста та містечка, вирізували дідичів та жидівських купців, орендарів, католицьких ксьондзів та ченців, тощо. Польська місцева влада не мала сили боротися з гайдамаччиною, бо сама вона була дуже лихо на той час організована, а державного польського війська на Правобережжі стояло обмаль. Оборона краю та престижу державного падала на великих землевласників, що заводили в себе так званих д в і р с ь к и х к о з а к і в, набраних з місцевого українського населення. Але ці козаки, тісно зв'язані з українством, були дуже ненадійною силою, бо в часи розрухів часто й самі приступали до повстанців.

Перший великий гайдамацький рух припадає на рік 1734. Приводом до нього було те, що в Польщі вмер король, російський союзник. Шляхта лаштувалась до виборів; а російський уряд, що вже з тих часів поводився в Речі Посполитій майже як у себе вдома, для підтримки свого кандидата вислав до Польщі свої війська, які переходили Правобережжям у супроводі гетьманських козацьких полків. Правобережні українці зрозуміли появу тих полків, як заклик до повстання проти поляків. Повстання скрізь, як з наказу, й почалося. На Київщині взялися до зброї селяни, з'явилися гайдамацькі загони, з Поділля на чолі руху став п о л к о в н и к В е л а н, що був перед тим сотником двірських козаків у к н я з я Л ю б о м и р с ь к о г о на Брацлавщині. Повстання поширилося, крім того, на Волинь та на Галичину, де докотилося до самого Львова. Поляки не мали сили протистати йому. Але за цей час росіяни встигли вигнати з Польщу нелюбого їм кандидата в королі, посадовили на трон свого, й російську армію було вислано проти гайдамаків, які не спроможні були з нею боротися. Повстання було задавлене, але з того часу гайдамацькі розрухи стали майже нормальним явищем на Правобережжі. Більші з них припадають на рр. 1735, 1736, 1741 та особливо на р. 1750, коли повстання обхопило було частину Поділля та майже цілу Київщину. Останній великий гайдамацький рух, що прибрав був уже риси колишніх повстань козацьких, та який в народній пам'яті залишився з назвою К о л і ї в щ и н и, датується р. 1768. Причини його були ті самі, що й раніше, з додатком хіба що ще того, що за останніх років католицьке та унііатське духовенство, підтримане місцевими маґнатами, стало силою, муками в жорстокий спосіб примушувати правобережних українців приставати на унію. Привід до повстання р. 1768 був майже той самий, що р. 1734. На Поділлю польська шляхта організувала так звану Б а р с ь к у К о н ф е д е р а ц і ю тобто збройний маґнатський союз, що повстав проти тодішнього польськогокороля, союзника й прислужника Катерини II, одного з її колишніх чисельних фаворитів. На його підтримку висла-

ла цариця на Поділля московське військо, яке й розігнало конфедератів. Знову, як і р. 1734, народ, не привчений до міждержавних інтриг, зрозумів появу цього війська, як заклик до повстання. Повстання зразу-ж знайшло собі й вождів. Головним з них був запорожець Максим Залізняк, що склав свій загон в запорозьких степах, а другим — Іван Гонта, сотник двірських козаків графа Потоцького, який пристав до повстання з своїми козаками. Повстання, як вогонь, поширилось на Київщину та на Волинь. Гайдамаки нещадно розправлялися з поляками та з жидами, захопленими по містах та містечках. Особливо стала відома розправа з ними в Умані, хоч вона мало чим одмінна була від інших. Повстання тривало не довго, й долю його знову таки вирішили московські війська, які спочатку ставилися до нього неначебто сприявливо, але потім дістали наказ покінчити з тим, бо самим полякам була не сила того зробити. Москвини для того вжили лукавство. Вдаючи з себе приятеля, полковник донських козаків Гурьєв, висланий проти гайдамаків запросив до себе на гостину Залізняка, Гонту та менших ватажків, а коли вони прибули, заарештував їх. Позбавлені вождів, гайдамаки не витримали нападів московських військ і розпорошилися. Гонту було видано полякам, які його й замучили лютою смертю; Залізняка, що як запорожець, підлягав московському присуду, заслано до Сибіру, де він і загинув. За допомогою москвинів поляки знову війшли до сили й використали свою спроможність для того, аби сотки людей скарати на горло, а тисячам виколоти очі, одтяти руку, чи ногу й випустити їх каліками на волю на острах українському населенню. Острах вони до певної міри тим навели, але такий самий острах марою висів і над місцевими поляками бо менші гайдамацькі рухи не вгавали й пізніше, аж до кінця польської зверхности над Правобережжям. Кінця тої зверхности зоставалося не довго чекати, бо Річ Посполита доживала тоді свої останні дні, як незалежна держава. Три її могутні сусіди, Росія, Прусія та Австрія, лише чекали слушного часу аби задавити її на смерть. Той час настав і рр. 1775, 1793, і 1795, трьома заходами вони знищили польську державу, поділивши між собою її провінції. На довший час Річ Посполита перестала існувати, а українські території перейшли в меншій частині до Австрії, в більшій — до Москви. Під тими державами дожили українські землі аж до часів великої війни та великих державних катастроф на сході Європи та в середині її.

Лекція вісімнадцята

Політичне та правне становище українства на Великій Україні і на українських землях під Австрією наприкінці XУIII та на початках XIX століття. Політичні та літературні рухи на Лівобережжі. Сковорода. Харківський Університет. Роля середніх верств суспільства. Початки національного відродження. Іван Котляревський. Українство на Правобережжі. Колонізація степів. Розрухи й бунти. Кармалюк. Олійничук. Шевченко.

З кінцем XУIII століття, як це видно з попереднього, козацька державна ідея була неначебто назавжди розтоптана заходами московської,- тоді вже перербурзької влади. Щоправда, за часів імператора Павла I почалося було нібито відновлення колишнього ладу на Гетьманщині. Повернено було український судовий розпорядок, козачий розподіл території, тощо; вспалахнули були надії й на те, що дозволено буде обрати й гетьмана. Але ті надії завели. Новий напрям української політики російського уряду був тимчасовий і не довгий, бо спричинився до того чистий випадок, а саме той, що Павло I, син Катерини II, люто ненавидів свою матір. Ненавидів за те, що через неї, як вказано вище, загинув його батько Петро III, а також і тому, що вона захопила російський трон, який, як він раціонально вважав, належав йому, синові попереднього імператора. Тому то він в усіх площинах державного життя намагався відтворити той лад, який був до царювання його матері. Відтворив він дещо й на Гетьманщині. Але Павло I сидів на російському троні всього лише шість літ; р. 1801, з відома його сина й наслідника Олександра I, що дістав од москвинів назву Благословенного, його було вбито палацовими вбивниками, після чого українська політика московського уряду знову повернулася до катерининських метод. Якась політична надія блиснула була також двічі ще й пізніше, а саме за згаданих вище р. р. 1813 та 1832, коли російський уряд, [illegible] потребу в допомоговій збройній силі,- в першому році проти французів, а в другому - проти поляків,- складав добровільні козацькі полки на Гетьманщині, потішаючи українство надіями на поліпшення його долі та на привернення старого ладу. Але московські потреби минули, й зформовані в обох випадках козацькі полки, як згадано вище, було вислано на Кубань, де й оселено. На той же час припадає й скасовання останніх ознак правної особливости України. Р. 1833 анульовано було Литовський Статут, щоьдовший час був чинним законником на Україні, а трохи пізніше так само анульовано й Магдебурське право. На їх місце стали загальні норми тодішнього російського права. Щоправда, од Литовського Статуту на Лівобережжі зосталися чинними кілька норм спадщинного права, що заведені були, як місцевий виняток до загального Зводу Законів Російської імперії, але од Магдебурського права не залишено було ані одної норми.

Над Гетьманщиною, Слобожанщиною та над колишніми Низовими степами, тепер - південною Україною, темною хмарою зависло з того часу московське право,- ота недоладна мішанина європейського поліційного ладу з началами старої азійської деспотії, що її утворив російський реформатор Петро I, та яка отверджена всіма наступниками, дожила майже

незайманою до 60-х років минулого століття. В одному лише структура московського права була довершеною; це - в організації поневолення. Цілий державний лад збудовано було на засадах рабства. Єдиною вільною людиною в державі,- і до того ще й необмеженою в сваволі своїй,- був цар; увесь же народ,з найвищих його верств і до найнижчих був його рабом. Перед царем усі були рівні, бо всі були його рабами, але між собою - ні, бо шляхта була рабом лише в царя та в його слуг, але, скажімо, селяне, були ще до того й рабами царських рабів, були кріпаками своїх панів. Вони не вважалися навіть людьми, бо то були животині речі, х р е щ е н а в л а с н і с т ь,- як їх звели самі москвини,- що її можна було купити й продати, подарувати, вимінювати на собаку,тощо. Міського населення було небагато й воно було рабом того воєводи, що його до міста призначав цар, а тому й не грало жадної ролі в державі.На стороні такого ладу непорушно стояв "Б о г о м д а н и й" цар, з своєю шляхтою та з великим військом; стояла судова численна адміністрація, що її компетенцію тяжко було розпізнати од компетенції судової, стояло за той лад вище та нижче, дуже мало освічене, московське духовенство, охороняючи його хрестом та молитвами; стояв зрештою й цілий нещасливий московський народ, що в той лад вірив, бо на протязі історії своєї не зазнав він ніколи нічого за той лад ліпшого.

Те саме московське право зависло й над п р а в о б е р е ж н о ю У к р а ї н о ю, що, після занепаду Речі Посполитої, перейшла до зверхности Російської імперії. На польську шляхту, що володіла тут землями, були автоматично поширені права шляхти російської, а тим і польська п а н щ и н а обернулася в московське кріпацтво, бо московська влада санкціонувала права та претензії місцевої шляхти на землі та на селянський послух, розуміючи все те на свій московський лад. До того ще московські люди, не освідомивши собі чинного польського права, незвичайно поширили тутешнє шляхетське землеволодіння та кількість селянства, що була під правдивою панщиною.Бо й ті к о р о л і в с ь к і, взагалі державні землі, що в Р е ч і П о с п о л и т і й давались к користування, замість грошевої платні, усім державним урядовцям,- од воєводи і старости і до найнижчих посад,- Москва визнала власністю тих осіб, що випадково на той час були на них посадах, а селян, що сиділи на тих землях у тимчасовому послушенстві, затвердила за ними, як вічних кріпаків. Московське право на Правобережній Україні, таким чином, лягло на готовий, невизнаний народом і ненависний для нього підклад з польського права, і ця мішанина темних сторін обох чужих прав стала для місцевого населення чистим пеклом. На охорону цієї мішанини, а тим самим і по стороні польської шляхти і проти українського селянства, московська влада поставила тут цілу силу свого державного апарату, і народ, що в той чи інший спосіб століттями боровся з шляхетською надвладою і вмів переборювати її, тепер стояв безрадний перед нею, бо московський цар виявився тут, як найщиріший союзник польської шляхти.

Трохи нібито ліпше виглядала справа в тих українських землях, що ввійшли до складу Австро-Угорської держави, тобто, в Г а л и ч и н і, Б у к о в и н і та на З а к а р п а т т і. Австрійська імператриця М а р і я Т е р е з а, а особливо її син Й о с и п II, сучасник і навіть союзник Катерини II, переводячи певні поліпшення в урядуванні своєї держави, не минули й українських земель,-

властиво українського селянства на тих землях. Бо ж владу пана над селянином було дуже обмежено, встановлені точні обов'язки та права обох сторін, звільнено селянина від безконтрольного до того часу панського присуду. Зроблено дещо було й для української освіти. Закладено було для українців у Відні спеціяльну духовну семінарію, пізніше - таку саму у Львові; у Мукачеві поставлено було ліцей, а у Львові таку саме школу заведено було при університеті, в якому лекції на деяких катедрах мали викладатися тодішньою українською книжною мовою. На Буковині, що діставася до Австрії від Туреччини, церковні школи було замінено світськими, а з величезних манастирських та епархіяльних земельних маєтностей складено було так званий релігійний фонд, засоби з якого йшли на місцеві просвітні потреби. Фонд той протягнувся аж до наших днів, хоч пізніше з нього користалися більше румуни як українці. Але вказані заходи австрійського уряду мало що дали українському населенню тих земель. Поперше, після смерти Йосипа II, що так-сяк все ж піклувався про селянство підвладних йому народів, привернено було в Австрії попередню політику, сприятливу до шляхти, а селянам шкідливу. Подруге, - і це було, найважливіше, - державними кордонами Галичина, Закарпаття й Буковина були, як ножем, одрізані від старих центрів українства й на довгий час позбавлені яких будь взаємин. До того ж церковна унія, накинута спочатку силою, влучними заходами уряду та духовенства в усіх тих землях, крім малої Буковини, де православ'я залишено було непорушеним, стала потім своєю, так мовити, національною вірою, що так само спричинилося до духовного відокремлення цих земель од українських центрів. А саме ці землі, без великої, як тепер кажуть, України, не мали в собі досить власної сили, аби створити якийсь ширший народній чи національний рух.

Таке, в загальних рисах, було становище українства наприкінці XVIII та на початках XIX століття. Командні його верстви або були винищені впрост фізично, як то сталося на Правобережжі, або зрадили своїй нації та стали в ряди сусідів-панів, москвинів та поляків, як то сталося на всіх українських землях. З високим духовенством сталося те саме, а нижче, там, де воно не відбилося од народу, було приборкане чужими владами до останньої міри. Міщани також зчасти денаціоналізувалися, а зчасти ледве животіли; Козацькі маси на Гетьманщині назверх заховали своє історичне станове ім'я, але, прирівнені до стану вільного селянства, вони втратили не лише свою організацію, але й яку будь політичну силу й громадське значіння. В інших же українських землях заникла навіть само ім'я козака, а колишні маси козацькі примусово були поставлені до кріпацької неволі й тим їхня доля зрівнялася з злощасною долею українського селянства. Знищено було скрізь усі сліди політичної, а, до певної міри, й національної окремости; заникло було навіть і саме ім'я - Україна, й замінено - особливо в Росії - назвами провінцій та губерній, а для цілих областей книжними назвищами, як Малоросія, Новоросія, Південно-Західний Край, тощо. Для стороннього ока могло здаватися, що нема вже такої сили, яка могла б відродити Україну до нового життя. Сила та, однак як ми з знаємо, знайшлася й прихована вона була в надрах розшматованого українського народу.

Усі верстви українського народу, кожна в свій спосіб, спричинилися до справи національного відродження, до витворення но-

вої національної культури, політичних ідеалів та соціяльного світогляду. Як знаємо з попереднього, н о в а у к р а ї н с ь к а ш л я х т а найбільше за всі інші верстви одірвалася від народнього пня, бо стала в ряди московського "дворянства" й денаціоналізувалася. Але й вона довго ще не забувала про політичні та національні інтереси України й активно виступала на їх оборону, коли на те була нагода чи можливість. У згаданій вище Катерининській Комісії шляхта стояла на чолі українських депутатів, що разом з іншими чужеродними депутатами пробувала боронити права автономії Гетьманщини. І, як гадають, один із тих гарячих оборонців, лубенський депутат Г р и г о р П о л е т и к а, дав і наукові, як на той час, основи українського патріотизму, написавши славнозвісну історію українського народу, яку він назвав "І с т о р і я Р у с о в", вживаючи це слово з стародавнім його змістом. На цій історії, пересякнутій гарячою любовью до батьківщини й у численних списків,- бо видати друком її було тоді неможливо,- поширеній по цілій Україні, вчилися українознавству й виховувалися в патріотичному напрямі покоління людей. Одночасно з П о л е т и к о ю та з його сином В а с и л е м, що продовжував батьківське діло, над історією України працював цілий ряд учених та громадських діячів, що вийшли з тої самої нової української шляхти, як М а р к о в и ч, Т у м а н с ь к и й, Р и ґ е л ь м а н, Ш а ф о н с ь к и й, Б а н т и ш-К а м е н с ь к и й, М а р т о с, тощо. Але не лише до історичної праці прикладала своїх рук українська шляхта,-недавна козацька старшина. Вона не цуралася й активної політичної праці , складала поміж себе нелеґальні гурти й товариства й робила на свою руку відповідальні політичні заходи. Так наприклад, як про це вже вказано вище, р. 1791, коли, як здавалося, наближалася війна між П р у с і є ю та Р о с і є ю, один із таких гуртків вислав за кордон двох своїх членів, братів К а п н и с т і в, розвідатись, чи не можна було б, використовуючи ту війну, за европейською допомогою відтворити українську державну незалежність. Справа була дуже таємною, відомостей про неї багато не залишилося. Знаємо лише, що один з братів, а саме В а с и л ь К а п н и с т, той самий, який свого часу з приводу заведення на Україні кріпацтва, написав сумну, обурену " О д у на р а б с т в о ", мав у тій справі побачення з тодішнім пруським міністром Г е р б е р г о м й дістав од нього якісь завірення. З війни тої зійшло й справа заникла. Довго ще пестила колишня козацька старшина дорогі їй мрії про відтворення гетьманської держави. Оживали вони р. р. 1813 та 1832, в час згаданих вище формувань козачих полків на Гетьманщині, жевріли вони в потаємних гуртках і за найтемніших часів царя М и к о л и І / 1825 - 1855 /, бо ще на прикінці 50-х років минулого століття, запідозрюючи лівобережну українську шляхту в державному сепаратизмі, розшукувала московська влада серед її членів гаданого кандидата на посаду гетьмана.

Крім історичних та політичних змагань, виявила нова українська шляхта високе розуміння потреб часу й на полі культурно-науковому, спричинившись до заснування в Харкові першого на Україні університету на европейський зразок. Про університети на Україні давно вже мріяла козацька старшина, ще за гетьманської держави і навіть пізніше, бо за часів Румянцева, але в Москві завжди дивилася на ту справу косим оком, й пощастило її здійснити вже тоді, коли од козацького ладу на Україні й сліду не стало. Матеріяльно цей

перший університет поставила українська шляхта, але духовним батьком його був не шляхтич, а козак, Григор Сковорода, вславлений український філософ XVIII століття. Народився він р. 1722 в звичайній козацькій родині - вчився в Київській Могилянській Академії, подорожував і довго жив у Західній Европі, сприятелював з багатьма видатними тодішніми ученими та філософами. Коли він повернувся додому, перед ним одкрита була широка педагогічна чи духовна кар'єра, але Сковорода спочатку, щоправда, став був учителем, потім зрікся своєї посади й присвятив ціле своє життя літературній чинності та проповіді своїх філософських ідей і робив це, переїзджаючи з місця на місце по цілій Гетьманщині та по Слобожанщині. Так він і вмер р. 1794, подорожуючи. Мандруючи батьківщиною, філософ робив довші перерви, переживаючи найчастіше у звичайних козаків чи селян, переказуючи дорослим свої думки про Бога, про світ, про людські й громадські обов'язки, та виучуючи дітей першим початкам грамоти чи освіти, в залежності од віку. Не цурався Сковорода й козацької старшини,- пізніше шляхти, але лише тої частини її, що відзначалася освітою й патріотизмом, людяними поглядами своїми та добрим ставленням до селянства. Сини цієї частини шляхти, учні вславленого філософа, захоплені ідеями свого учителя, й добилися року 1805 заснування Харківського університету. Хоч мовою навчання в ньому, згідно з тодішніми умовами, й стала московська мова, але цей університет довший час був на Україні єдиним науковим вогнищем, що біля ньогогуртувалось освічене українство тої доби.

Автім не заходи багатшої шляхти,- хоч вони й мали певне значіння в історії українського народу,- врятували наш народ од національної загибелі. Шляхта ця,- що складалася головним чином з нащадків колишньої козацької старшини вищих рангів - на цей час була вже одрізана од широких народніх мас не лише своїм привілейованим становищем, але й тим найважливішим, що злютовує всі верстви народні в єдину цілість,- мовою. Бож тоді - в громадських справах, в літературній творчості, навіть у родинному житті свому - вживала вже вона не рідної, а наукової їй так званої російської, а властиво - московської мови, чужої українському народові. Тому то щодалі, то все більше й більше рвалися зв'язки тої шляхти з українством, і не вона стала на чолі нашого відродження. Перший провід українському відродженню дали люди, що вийшли з інших, середніх верств, з колишнього малого старшинства, з шерегового козацтва, зрештою з закріпаченого вже тоді селянства. Бо для зв'язку з народом, для пробудження його до нового життя, потрібно було взятись до того наймогутнішого національного знаряддя, що впливає на пригноблені народні маси, як вода сцілюща на слабу людину,- до рідної мови. А вказані люди мали це знаряддя в своїх руках і в душах своїх.

Перші яскраві вияви українського національного відродження припадають на кінець XVIII століття. На той час у Европі, як відомо, запанував новий філософський, громадський та літературний напрям, що перекинувся й до України, бо знайшов тут для себе підготований історичний ґрунт. Під натиском визвольних ідей, кинутих у світ англійськими та французькими філософами, під ударами великої французької революції, що переходила під гаслом братства, рівности та волі всіх громадян, незалежно від їх походження; під впливами сантиментальної й романтичної вільнолюбної літера-

тури, представленої великими європейськими письменниками,- впали застарілі феодальні уявлення про той державний лад, про ту станову структуру суспільства, де справді вільними людьми могли бути лише монархи й лише з части - привілейовані верстви,- шляхта т та вище духовенство,- а решта народних мас мали бути всього тільки матеріялом для урядовання, елементами для послуху та для використовування. Усталилися думки про Богом дане, природне право кожної людини,- а тим і кожного народу,- на волю, честь і добробут; виросло нове зрозуміння про суверенітет народу, що протиставився колишньому суверенітету монарха; встала тому скрізь боротьба за право народу самому для себе означати свої закони, свій побут, своє культурне, політичне й соціяльне життя. Могутні хвилі демократизації прокотилися по цілій Европі й спричинилися вони до відродження поневолених народів. Знаряддям до того скрізь, як уже вказано, послужила національна мова. Бо ж до широких народніх мас стала звертатися не лише політика й соціяльні реформатори, а взагалі всі вчені й письменники. Для того ж, щоб можна було до тих мас стати ближче й говорити з ними безпосередньо, щоб маси їх розуміли, стали вони у творах своїх вживати справжньої, живої, народньої мови,- тої, що нею говорив народ. Для народів державних це не мало більшого значіння, бо їх літературна мова була вже утворена на основі мови народньої. Але для народів недержавних, поневолених, що входили до складу чужонаціональних, чисто ворожих їм держав, це стало початком нового їх життя. Бо ж коли мова державного народу, крім чисто творчих функцій своїх, була в той самий час на послугах його монарха, шляхти, усіх застарілих установ, усіх феодальних станів,- мовою недержавних, поневолених народів можна було звертатись лише до самих поневолених; вона служила тільки їм, боронила лише пригноблених та покривджених, а тому зразу ж стала мовою права, волі, демократизму й соціяльної справедливости, стала гаслом боротьби і символом відродження нації.

Зоря українського національного відродження зійшла на Л і в о б е р е ж ж і й це було цілком природним для того часу явищем. Лівобережний сектор української території був останнім носієм національної державности, такої ще недавньої. Тому тут стара українська традиція вільнолюбства, народоправства та національної окремости була свіжішою, ніж в якій будь іншій українській землі. Ґрунт був тут глибоко розораний цивілізаційною працею, школами, книжковою продукцією, зносинами з закордоном. Крім того, ще й соціяльна структура на Лівобережжі, як на той час, була вигіднішою, ніж в інших частинах української території. Кріпацтво було тут відповідно новим ділом, встановленим і леґалізованим не своєю, а чужою владою. Тому нова українська шляхта, вчорашня можна сказати, обрана військова старшина, не була ще наскрізь пересякнута свідомістю своїх нових прав над вчорашніми ж вільними людьми, що були синами чи внуками товаришів їхніх батьків у походах та в боях за Україну. Тому нелюдське зловживання кріпацькими правами, таке поширене тоді в Московщині чи на Правобережній Україні, де ті права попали до чужих національно людей,- було тут явищем, порівнюючи рідким, і в очах громадського оточення - ганебним. А до того ще й охоту,- коли вона в його з'являлася,- до такого зловживання притримував до певної міри самий той факт, що тут же поруч з селянами-кріпаками, хата з хатою, жила численна верства спорідненого з ними заможнішого вільного селянства,- тобто козаки, які не так то вже приятливо ставились до нової

шляхти та до її привілеїв і зовсім уже нерадо дивилися на зловживання тими привілеями. Крім того, на Лівобережжі за тих часів дуже мало було так званих латифундій, тобто безмежно великої земельної власности. Шляхетське землеволодіння там було в більшості своїй середнім, а тому, що родини були багаті на дітей, то землі щодалі, то більше та більше ділилися, і для колишньої Гетьманщини дуже скоро стали характерними так звані с о р о к а п а н і в к и, тобто, зовсім дрібні поміщицькі господарства, що мало чим, а іноді й нічим не відрізнялися від сусідніх козацьких, часом навіть і від звичайних селянських господарств,- принаймні щодо заможности їх хазяїв. Діло було в руках козацтва та цієї верстви. Коли ж до них додати ще міщан малих міст, бо великих на Гетьманщині не було, та приєднати иноче духовенство, що хоч і стало вже призначеним з гори, а не обраним, але яке вміло утримувати приходи в родині своїй, як свою спадщину, іноді на протязі кількох поколінь,- то виявиться, що сила середніх верств, близьких між собою, близьких і до поневоленого селянства, була дуже великою на Лівобережній Україні. Стара культурна й політична українська традиція, спогади про недавню власну державу, про власну козацьку боротьбу за волю, були міцно закорінені в цих середніх верствах,- тому на їх долю й випала велика честь видати з себе перших національних письменників, перших борців за національне відродження.

На протязі XVIII століття завмерла стара книжна мова, якою писали до того на Україні. Як це вже було наведено вище, ця літературна мова розвинулася на підкладі мови церковно-слов'янської з неминучою, щоправда, значною домішкою чисто українських слів та зворотів і з додатками, часто дуже недоладними, з мов польської, латинської, грецької,- таких поширених тоді серед освіченого українства. Народні маси, що вчилися грамоті на богослужебних книгах,- головно, на Часослові та на Псалтирі,- розуміли ту мішанину, вимовляючи церковно-слов'янські слова на український лад; мову ту вони чули і в церквах, на одправах, ставились до неї з пошаною, а тому до часу й задовольнялися нею. Допомагала існуванню тої мови, як книжної, ще й та обставина, що українська література того часу зародилася й розвинулася на ґрунті боротьби з католиками,- пізніше й з уніятами,- за православну віру. Цей свій характер заховувала вона й далі, бо письменниками були найчастіше духовні особи, а змуст творів був або чисто релігійний, або спрямований на релігійне виховання читачів. На XVIII століття в умовах українського життя наступили зміни. Православна віра, сама в собі, принаймні, на Лівобережжі, оборони вже не потребувала, релігійна боротьба припинилася, церковні інтереси підупали, а їх місце заступати стали інтереси світські, громадські. Ці нові інтереси вимагали нової форми вислову, і це спричинилося до того, що стару книжну мову нові автори - творці почали вже тоді наближати до мови народньої. Для українських письменників таке наближення було ділом природнім і легким, бож, як відомо, поруч з розвитком мови книжної, одночасно переходив і розвиток нашої мови народньої, який саме за козацьких часів дав незрівняної краси зразки словесної літератури в подобі пісень, дум, кантатів, переказів, казок, тощо. І коли б не було сторонніх обставин, цей процес переходу літератури з книжної мови на живу мову народню стався б сам собою поступово й послідовно, як то й було в декого з інших народів Европи якраз приблизно за тих часів. Бо ж на Україні вже у багатьох авторів народня

мова була живим джерелом між між сухих стеблин старокнижних ви-
виразів і слів. Але до цього процесу вмішалася московська влада. Уже р. 1720 московським царем Петром І виданий був наказ, що ним заборонялося друкувати на Україні що-будь, крім богослужебних книг, а ці останні книги мусіли мати такий мовний вигляд, щоб не було в них жадної одміни од книжок, друкованих десь у Московщині. Цей наказ, підтверджений і пізнішими царями, убив український друк, а разом з тим і українське письменство на старій книжній мові ; поставивши на його місце письменство московське, книжна мова якого була на той час так само будована на церковно-слов'янському підкладі, так само була мішаниною, дуже не доладною, але не з українською, а з московською мовою. Широкі українські маси тої московської літературної мови за свою не визнали, і творчі літературні змагання українські звертаються до правдивого джерела національної думки, чуття, науки й поезії,- до живої мови народньої. Не маючи можливости друкувати, на Україні застосували старий спосіб поширювання творів письменства, а саме переписування. Поезії й оповідання, драматичні та комедійні твори, найчастіше без імени авторів, йшли од людини до людини, переписувалися й передавалися з рук до рук, обходючи цілу Україну. Твори ті, складені чистою народньою мовою, підготували всі елементи нової літературної мови й означили собою той напрям, що його прибрало й розвинуло новітнє українське національне письменство.

Батьком й основоположником цього новітнього українського письменства став Іван Котляревський, походження з полтавської духовної родини, автор вславленої Енеїди, що з'явилася друком у світ р. 1798. Блискучий поетичний дар Котляревського був посилений його високою всебічною освітою, поглиблений вільнолюбними, людяними ідеями европейської філософії. Гарячий український патріот, він у своїх творах кликав людей до спогадів про славне минуле, до скарги й суму над тяжким сучасним, до віри в ясну майбутність до боротьби за неї. Він перший в часі,- бо згаданий вище Капнист, писав свою "Оду про рабство" московською мовою,- серед українських поетів суворими словами засудив кріпацтво,- владу людини над людиною, він ; долю українського селянства,- цієї бази національного українства,- тісно зв'язав з долею українського письменства, бо головним завданням його вважав боротьбу за права і волю кожної людини. "Енеїда" Котляревського викликала незвичайне захоплення в тодішного українства,- неначе живою водою оприскали його. Давній інтерес до народньої творчости , до національного життя, що ніколи не завмірав серед української інтелігенції, вибухнув на цей раз серед неї яскравим полумям. Цертелів, Максимович, Лукашевич, Метлинський, Срезневський та інші випускають у світ збірники народньої поетичної творчости, що переховалася на Україні в подобі дум, пісень , переказів, казок, приповісток, тощо. Одночасно з тим виростає фаланга письменників, що для своїх творів, йдучи в сліди Котляревському, користуються новою літературною українською мовою, що нею тепер стала мова народня. Талановитий поет Гулак-Артемовський друкує свої поезії та мистецькі переклади з европейських авторів, розпочинає свою блискучу чинність романист Квітка, драматург Гоголь - батько та багато інших. Молодий Харківський університет, як вказано вище, стає осередком наукової літературної та громадської чинности; там же, у Харкові, закладаються й перші періодичні видання, присвячені

українським справам, як "Український Вістник", "Український Журнал" та інші органи преси. Поруч з літературним рухом, встають нові й поширюються давні рухи політичного порядку. Україна вкривається таємними гуртами та організованими товариствами, що серед них особливо одзначається товариство "З'єднаних Слов'ян", яке повстало з масонської ложі тої самої назви та яке ставило собі метою утворення вільної республіканської федерації з усіх слов'янських національних держав. До складу цього товариства, як члени його, входили українці, москвини та поляки; друге товариство, вже чисто українське, завданням своїм мало здобуття втраченої української державної незалежности. Входили українці й до складу загально-російського таємного товариства, що в історії дістало назву "Декабристів" та яке спрямоване було на боротьбу з царським абсолютизмом. Поширені були також на Україні й масонські ложі, що, як і скрізь у Европі, так і на нашій батьківщині, прямували на той час до загальної волі, до загального людського добра. В усіх тих гуртах, товариствах та в ложах приймали участь українці всіх верств, до звичайних козаків включно,- в них неначе вправлялися перші кадри людей, що їх український народ вислав на боротьбу за визволення батьківщини.

Інше та гірше було становище українства на правому березі Дніпра. Як вище було вказано, українське населення Правобережжя, що складалося тут, головним чином, з закріпаченого селянства, було видано московськими руками на поталу місцевій і чужонаціональній, бо польській шляхті, до складу якої, щоправда, з часом додано було й трохи шляхти московської. Це сталося в цілком природний спосіб. Абсолютизм російського імператора міг спиратися і спирався виключно на шляхті, передаючи їй частину своєї безмежної влади над підданими, бо всю її зужити сам не міг. Згідно з відомим виразом Миколи І, російський імператор не потребував творити дуже численної адміністрації, бо мав під своєю рукою, в подобі своєї ріжно-національної поміщицької шляхти, 100.000 готових, вірних, слухняних поліцаймайстерів,- навіть неоплачених, бо їх інтереси кут у кут припадали з інтересами царської влади. Тими поліцаймайстерами - на Гетьманщині та на Слобожанщині були свої-ж таки українські люди, а на Правобережній Україні - поляки, й лише з части москвини, що дістали тут конфісковані владою та роздаровані нею землі. І коли лівобережні поліцаймайстери,- саме тому, що вони всеж були українці,- не завжди виконували, як слід, свої обов'язки щодо царської влади, то правобережні їх товариші,- хоч це нібито й не дуже то личило полякам,- робили це не лише за страх, а й за совість, ставши тим,- всупереч своїй цілій національній історії,- твердою опорою російського імператора на українській території. Але ця тверда опора, під крилом та за дозволом московської влади, творила ще й своє, вже чисто національне діло, а саме польщила Правобережжя, взявшись до цієї справи з такого, з якого до неї ніколи не підходила стародавня Річ Посполита. Крім того, що майже все урядовання на Правобережній Україні фактично переводилося польськими руками, до своїх впливів поляки дістали ще й місцеву шкільну освіту, бо під тим претекстом, що Правобережжя належало колись до компетенції близчої польської шкільної округи, а саме - Віденської, з поляком-куратором на чолі. Місцеві польські патріоти використали цей факт у широкому маштабі й з великою енергією. На Волині, у Кременці засновано було

л і ц е й, організований на кшталт університету; по цілому Правобережжі поставлені були численні середні й нижчі школи, що в них провадили навчання світські учителі та католицькі ченці, спеціяльно до того підготовані. Школи, як на той час, були зразкові, навчання ж у них велося польською мовою. Ціла справа організована була дуже доцільно й з педагогічного боку гарно, й наслідки того ж зразу яскраво виявилися в місцевому житті. Польська культура, а з нею й польські впливи на Правобережній Україні посилились до такої міри, що в дуже скорому часі всі правобережні міста українські, а з ними й Київ, прибрали майже цілковито польський характер. І не лише міста,- спольщені були майже всі верстви місцевого населення, крім хіба селянства; польська мова стала родинною навіть у православних священників, чого ніколи не було на Україні, польщились навіть урядовці, надіслані сюди з Московщини, та їх родини, що з ними приїхали. Накреслювався, щоправда, й протилежний, так мовити, поворотній процес. Стара українська культура та славна минулість козацтва приваблювала до себе польську правобережну інтеліґенцію, особливо ту частину її, що пам'ятала ще про своє українське походження. У польській літературі утворилася навіть так звана у к р а ї н с ь к а ш к о л а, представники якої талановиті поети, як М а л ь ч е в с ь к и й, З а л е с ь к и й, П а д у р а, тощо, оспівували мальовничу природу українську, героїчні вчинки козацькі і таке інше; складали іноді гарні поезії українські, говорили між собою українською мовою. Але цей процес, в цілому взятий, мав поверховий характер, був своєрідною панською примхою, чи, вживаючи модерного терміну, певним снобізмом, бо по суті нічого українського в собі він не мав. Тих поетів цікавила славна минувшина українського народу, але стражна його сучасність їх не обходила; всі вони оспівували колишнього вільного козака українського, але його поневоленого нащадка, кріпака-селянина, коли й не топтали ногами, як їх польські сусіди-брати, то й голосу в його оборону ніхто з них ніколи не подавав. Пізніше, в 60-х роках минулого століття, процес той серед польської інтеліґенції повторився й дав дуже гарні наслідки, але, як вказано буде далі, повстав він тоді вже на іншому підкладі, а саме,- на любові та на ґлибокому співчутті не тільки до минувшини, але й до сучасности, не лише колишньої слави, але й до сучасної біди українського народу.

На Правобережній Україні не було вже на той час яких-будь командних суспільних верств, що їх можна було б звати українськими; на стороні нації там зоставалося лише поневолене, закріпачене селянство. Співчували його долі та де в чому й допомагали йому хіба що тільки близькі до нього нечисленні суспільні верстви, як нижче сільське православне духовенство, зв'язане з ними релігійними інтересами, чи дрібні міщани малих міст, що тоді були, властиво кажучи, тими самими селянами, бо головна їх праця з'осереджена була на хліборобському господарстві. До них можна ще додати хіба що так звану дрібну шляхту, специфічну для Правобережжя, дуже мішану суспільну сільську верству, що побутом своїм та правним становищем нагадувала сучасну їй лівобережну козаччину та яка складалася з вільних і старовинних, але збіднілих родин, іноді навіть князівських, з колишньої української, а також і польської зруйнованої, деклясованої шляхти, з останків давньої козацької старшини, що своєчасно встигла перейти на Лівий Берег; з поповичів, що з тих чи інших причин не прийняли священства, з вихрестів, з колись полонених татарів і

взагалі, з усякого роду вільних, але малозаможніх людей. Але селянство Правобережжя, покинуте своїми й забуте цілим світом, позицій своїх не здавало й шляхетській надвладі над собою остаточно не скорилося і тепер, хоч за шляхтою й стояв цілий могутній апарат російської імперії. Селянство, інтереси якого були тотожні з інтересами нації української, й стало до боротьби, хоч і була вона для нього неначебто зовсім непосильною.

Першим і найголовнішим засобом тої селянської боротьби,- засобом, що був продиктований віковічними українськими спогадами,- було в и с е л е н н я з т е р и т о р і ї, де панувала шляхетська надвлада, туди, де жилося вільніше,- на історичні місця української колонізації,- д о Ч о р н о м о р с ь к и х с т е п і в. Люди кидали рідні оселі й розтікалися на три сторони: на захід, на схід і на південь. Йшли до М о л д а в і ї, що за Дністром, з її необмеженими земельними просторами; тяглися до з е м е л ь Д о н с ь к и х к о з а к і в і далі - до рідних К у б а н с ь к и х; доходили до Степового К р и м у, спинялися на північних берегах Ч о р н о г о м о р я, де, щоправда, так само офіційно заведено було вже кріпацтво, але де не мало ще тої сили, що на старих місцях, де до тогож незавжди необхідно було й записуватись на пана. Селяни щороку вирушали на нові місця сотнями й тисячами, йшли потай од панів да поліції, переховуючись од погоні та переслідування в селах - по темниках, в полі - по хлібових ямах, в невидких хуторах дрібної шляхти чи на попівських ругах; в містечках - по міщанських дворах, часто - у жидів. Судові акти того часу яскраво малюють велику трагедію цього народнього переселення; з них видкр , що не лише окремі одиниці, але й цілі села раптом одходили в степи, не залишаючи сліду за собою, переборюючи всі перешкоди, що ставили їм по дорозі держава, пани та поліція. На нових місцях правобережні втікачі зустрічалися з українськими селянами, що йшли туди з лівого берегу, бо там, хоч і не було так прикро, як на Правобережжі, а всетаки жилося нерадісно. І цей поток переселення,- хоч і був він, згідно з тодішним законом, втечою хрещеної скотини од свого власника-пана,- був такий могутній, що, за неповних сто літ існування кріпацтва на Україні, українське селянство своєю силою довершило розпочату ще козаччиною поворотну колонізацію в степах, опанувавши й підпорядкувавши собі й нації цілу сучасну етнографічну українську територію,- в тих її межах на півдні та на сході, що їх було зазначено на горі нашої історії, ще за часів першого розселення українських племен. І не тільки плугом і працею хліборобською своєю остаточно закріпило воно за нацією вказану територію, що простором своїм далеко більша за стару Україну, але як про те було згадано вище, без якогось будь примусу чи насильства, лише впливами своєї старої культури, українізувало майже всі чужонаціональні елементи, що їх, з волі московського уряду, розселено було на Чорноморських степових просторах.

Та частина Правобережного селянства, що не могла чи нехотіла кидати рідні місця, боролася за своє право в інший спосіб, найчастіше в той , що його можна було схарактеризувати модерним терміном, як метод безпосереднього чину, як метод терору знизу. Боролися словом і ділом. Щороку по селах горіли панські скирти, лягали попелом панські будинки. Місцеві суди були завалені слідством з приводу вбивства панів, орендарів, економів, тощо. Сотки й тисячі неспокійного люду сиділо по в'язницях, висилано було до Сибіру, здавано до війська, що на ті часи було рівне майже доживотному зас-

ланню, бо ж у московському війську салдати мусіли служити повних двадцять п'ять літ. На якесь ширше збройне повстання населення сили не мало, але менші бунти та заколоти цілий час не вгавали на Правобережжі, перекидаючись з місця на місце. З'являлися й ватажки, що ставали на чолі невеликих загонів і, використовуючи співчуття селянства та близьких до нього верств, грабували шляхетські маєтки, жорстоко мстилися на панах за свої та за чужі кривди, одбивали силою людей, зданих у рекрути, наводили страх на панство та на поліцію й своє бунтарське життя звичайно кінчали сумно, бо в каторзі, на Сибірі чи під шпіцрутенами. Одним із видатніших таких ватажків був вславлений народніми піснями, як оборонець правди та волі, Юстин Кармелюк, подільський селянин, що його чинність припала на 20-ті роки минулого століття. На його честь склав гарну поезію й один із представників згаданої вище української школи в польській літературі. Ім'я Кармелюка довго переховувалося в народній пам'яті. Найбільшої, однак, сили селянські розрухи досягли пізніше, за кілька літ до скасування кріпацтва, а саме р. 1855, коли майже п о л о в и н а ц і л о ї К и ї в щ и н и, бо вісім її повітів, серед яких визначались повіти Таращанський, Сквирський та Васильківський, спалахнули, в час так званої С е в а с т о п о л ь с ь к о ї к а м п а н і ї, справжнім повстанням, на приборкання якого московській владі довелося висилати значні військові маси, бо місцевим гарнізонам повстанці протиставили були свою збройну силу. Тисячами жертв заплатила Київщина, ця прабатьківщина цілого козацького руху, за ту останню в часі спробу селянства збройною рукою боротися за свою долю.

Але не самих К а р м е л ю к і в висилало з надр своїх правобережне українське селянство на боротьбу за свої права. З його ширегів виходили й л и ц а р і с л о в а і д у м к и, що вставали на оборону занедбаної долі кріпака-селянина. Найвидатнішим з таких оборонців був О л і й н и ч у к, що про нього й досі мало що знає українська інтелігенція, але народня пісня вже тоді переказала про те, як" на ногах Олійника кайдани бряжчали". Народився Олійничук на початках XIX століття на Поділлю в кріпацькій родині. Батько його, заможніший селянин, хотів зробити з свого сина освічену людину й віддав його до польської середньої школи, а тому, що кріпацьким дітям заборонено було вчитися по гімназіях, записав його туди під чужим ім'ям. Коли молодий хлопець близько закінчив своє вчення, його пан, дізнавшись про все, затребував його до себе, як свою власність. Матурант Олійничук утік і, прибравши нове ім'я, вступив до одного з Поліських манастирів, де й пережив кілька літ. У манастирі він роздумався над своєю власною і над народньою долею, покинув манастирський захист і, як колись Сковорода на Лівобережжі, став подорожувати Правобережною Україною, переживаючи по хуторах у селян та в дрібної шляхти. Олійничук проповідував людям свої думки, написав книгу про становище українського селянства під шляхетською надвладою на Правобережжі, подавав до московського уряду записки та меморіяли про необхідність скасувати кріпацтво. Зневірившись у можливості що-будь зробити в межах російської імперії, стомлений борець, як це можна здогадуватись з його висловів на слідстві, нагодився виїхати за кордон, аби там, на засобі своїх українських прихильників, видавати друкований орган, присвячений боротьбі за народню волю. Але замість закордону попав Олійничук до

рук царської поліції. На початках 1840-х років його було заарештовано в С л о б і д ц і, що біля Києва, і з того часу втрачаються які-будь по ньому сліди. Ніхто нігде не міг нічого довідатись, і тільки,- майже за сімдесят літ після того, вже після першої Російської революції,- з документів політичного департаменту російського міністерства внутрішніх справ стала відома дальша сумна доля Олійничука. З Києва його було одвезено до Петербургу, звідтам, без суду й без слідства, переслано до Ш л і с е л ь б у р ґ у й замкнено у тамошній фортеці в окремій камері. І зроблено це було в такий спосіб, що імени його не знали навіть тюремщики його, бо був він означений цифрою: в'я з е н ь ч и с л о т а к е т о. Там, десь у середині 1850-х років і загинув безвісною мученицькою смертю цей самотній позабутий нащадками борець за українське національне відродження.

З наведеного короткого огляду національних рухів на В е л и к і й У к р а ї н і видко, що вже за перших десятиліть XIX століття на Г е т ь м а н щ и н і та на С л о б о ж а н щ и н і український народ, головним чином, силами своїх середніх верств, заклав тверді підвалини літературного та політичного відродження нації, в основу якого лягли визвольні змагання, народолюбство та глибока пошана до людських прав. У той самий час на П р а в о б е р е ж н і й У к р а ї н і, селянство, що було там майже єдиним представником українства, до лівобережних змагань додало ще широко закреслену боротьбу за визволення соціяльне, за ідеал соціяльної справедливости. Ґрунт народній було зорано тою боротьбою, думки засіяні, всі верстви українського суспільства були підготовані,- кожна в свій спосіб,- до того, щоб прикласти свою руку до національного відродження. Потрібний був лише вождь, що зібрав би докупи розкидані національні змагання, перев'язавби їх, як снопа перевеслом, своїми думками, своєю синтезою надав би їм єдність, вказав би всім єдину для них національну путь. Появи такого вождя не довелося довго чекати. Він з'явився уже в 1840-х роках і став на чолі нації. Як і Олійничука, вислало його з своїх надр закріпачене правобережне селянсвво й ім'я йому було - Т а р а с Ш е в ч е н к о.

Л е к ц і я д е в'я т н а д ц я т а.

Польсько-московська війна з р. 1830. Кирило-Методієвське братство. Костомарів та Шевченко. Західні українські землі того часу. Польське повстання з р. 1863. Неґація українства в Російській імперії та українська національна праця рр. 1860-х. Антонович, Драгоманів та Кониський. Політика російської влади за царя Олександра III. Український театр. Народовці, радикали та москвофіли в Галичині. Культурники та політики на Великій Україні. Західні землі до р. 1914. Перша російська революція. Зріст українського руху. Реакція в Росії. Переслідування українства.

Р. 1830 вибухло в Польщі перше п о в с т а н н я проти російської влади, що перетворилося в справжню п о л ь с ь к о -

російську війну, яка з польського боку велася під гаслами відтворення історичної Речи Посполитої в її колишніх межах. Правобережна польська шляхта, захоплена національним патріотизмом, ціла пристала до повстання й намагалася притягти до того й українське селянство, обіцяючи йому, в революційнихманіфестах своїх, волю від панщини та поліпшення його економічного становища. З свого боку, й московський уряд звернувся до того ж селянства за допомогою, видавши свої заклики українською мовою. Але селяни не поняли віри обіцянкам тої і другої сторони й зосталися нейтральними у боротьбі однаково йому немилих панів між собою. Автім, приборкавши правобережне повстання й закінчивши у властивій Польщі війну повною перемогою, царська влада мусіла щось зробити для селянства. Звільнити його од польських поміщиків вона не зважилась, бо тим би була порушена основна база московського режиму,- кріпацтво,- і вона обмежилась лише тим, що склала на Правобережжі так звані інвентарі, так мовити кодекс взаємовідносин пана й кріпака, в якому обов'язки селянина перед його паном зменшені, а права цього останнього дещо звужені. Поруч з тим російський уряд взявся й інших заходів, у других площинах життя, аби послабити чи взагалі знищити польські впливи на Правобережній Україні, а на їх місце поставити впливи московські. В усіх, хто так чи інакше був причетний до повстання, конфісковано було земельні маєтності й передано їх до державної скарбниці чи подаровано ріжного рода московським людям. Поляків поскидано з урядових посад, уніятів,- часом насильством,- повернено було на православья, позакривано майже всі польські школи, а серед них і Кремянецький ліцей. На місце цього останнього р. 1834 засновано було в Києві університет, другий в часі на Україні, з московською викладовою мовою, завданням якого мало бути поширення московських впливів на нашій батьківщині. Та хоч і був цей університет Харківський, осередком українських рухів спочатку на Правобережній, а потім на цілій Україні.

Як про те було згадано вище, були це найтемніші часи цілої Російської імперії іменем імператора Миколи І, впертого й обмеженого деспота, державними методами в якого були шпіцрутени, смерть та Сибір, а ідеалом - автоматична слухняність населення й мертва як на цвинтарі тиша в державі. Але до Західньої Европи якраз тоді наближалася так звана весна народів, тобто широкі народні політичні рухи р. 1848, що переходили скрізь у революцію й у наслідках своїх дали обмеження традиційної абсолютної монархічної влади, поліпшення громадського ладу та встановлення гарантованої конституціями волі по багатьох державах. Кінчилося довге проміжжя втоми народньої, що настала в Европі після великої французької революції та наполеонських війн; народи знову готувалися до боротьби за свої права, старі ідеї визвольної філософії про волю, рівність та братерство набирали нової сили і нового змісту, просочившись до широких мас европейського населення. Просочилися вони й до Українства й процвіли тут пишним своєрідним цвітом. На початках рр. 1840-х у Києві закладено було славнозвісне Кирило-Методієвське Братство,- таємне політичне товариство, що мало метою своєю політичне визволення України, як окремої самостійної держави та утворення конфедеративного союзу всіх слов'янських національних держав, з центром у Києві, на республіканських і демократичних основах. Центральну групу братства складали молоді професори та студенти Київського університету,

інші, досить численні братчики належали головним чином до середніх верств суспільства й розкидані були по цілій Україні. Речником братства був професор М и к о л а К о с т о м а р о в, пророком його — Т а р а с Ш е в ч е н к о. Костомаров дав Братству політично-філософські підстави, написавши "Книгу буття українського народу", перейнятy високими релігійними настроями, гарячим патріотизмом, ревним національним чуттям і глибоким демократизмом. Він зв'язав сучасний йому політичний рух з історією України, вказавши, що вже давно, ще за часів козаччини, у наших предків утворились новітні для Европи великі демократичні гасла волі, рівности й братерства й почали були реалізуватися в національному житті; що вже козаччина змагалася до того, аби всі люди були рівні один одному, бо вже тоді на Україні не хотіли мати царя, як того хотіли на Московщині, ні пана, як того хотіли в Польщі. Але Московщина та Польща стали на перешкоді Україні, — вони притоптали українську волю, поділили між собою українські землі.

"І пропала, — пише Костомаров, — Україна, — але це так воно тільки здається. Не пропала вона, бо не хотіла знати ні царя, ні пана, а хоч і був цар над нею, але чужий; були пани, але чужі, а хоч би й з української крови були ті виродки, однак, вони не поганять своїми подлими устами української мови й не звуть себе українцями. А правдивий українець, чи буде він простого роду, чи панського, не повинен любити ні царя, ні пана, а повинен любити одного Бога... Україна встане з своєї могили й кликне знову до братів слов'ян. І почують її поклик, встане слов'янщина, і не зостанеться в ній ні царя, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятелства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні мужика, ні холопа ні на Московщині, ні в Польщі, ні на Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні в Сербії, ні у Болгарів. І Україна буде незалежною республікою в слов'янському союзі". —

Тим самим думкам присвятив і Шевченко свою геніяльну поетичну творчість. Найбільший український поет був одночасно й найбільший політик своєї й пізнішої доби на Україні, був найбільший ідеолог української нації. Син кріпака, внук гайдамаки, нащадок славних козаків і разом з тим інтелектуал, що стояв на висоті тогочасної освіти й тодішніх вільнолюбних соціяльних і філософських ідей, людина довершеної творчої сили й довершеної моральної краси, — Шевченко був чудесним Божим даром, що рідко припадає на долю того чи іншого народу. Український народ зразу ж визнав його своїм вождем, його ймення стало національним прапором, його творчість поетична — національним евангелієм, а він сам — патроном батьківщини своєї. Український народ діждався свого Мойсея, що вивів його з пітьми національного занепаду і вказав йому славну путь відродження.

Недовго стояло К и р и л о - М е т о д і є в с ь к е Б р а т с т в о. Зимою р. 1846 про нього довідалася влада Миколи I, а весною р. 1847 головних братчиків було заарештовано. Тяжкі кари посипалися на всіх братчиків, але найтяжчі з них припали на долю Шевченка, його було здано в салдати й заслано на край тодішнього світу, — до Закаспійських степів, — без терміну примусової служби, без права вислуги, з забороною що-будь писати й малювати, бо геніяльний поет одночасно був і вславлений маляр. Братчики, що зосталися на волі, затихли, заховуючись [illegible] своєю, а на український рух московська влада наклала повну заборону, — палили укра —

їнські книжки, видані раніше, нових не дозволяли зовсім; усе українське в очах уряду стало підозрілим, і вже самі слова: Україна Гетьманщина, навіть оте книжне Малоросія,- здавалися їй небезпечними. Пітьма та мертва тиша запанувала над Україною й тяглося так аж до кінця життя й царювання лютого ворога всякої вільної думки, якого будь національного руху,- згаданого вже вище російського імператора Миколи I. Але Кирило-Методіївське Братство, хоч і яке коротке було його чинне існування, дало свої наслідки, збільшені ще й участю в ньому геніяльного поета національного. Поезії Шевченка поширилися по цілій Україні, дійшли до всіх українських верств , братські ідеї запали до людської свідомости і стали дорогоцінним скарбом національним, ідеологічним джерелом, що з нього повними руками черпало українство творчі ідеї увесь час,- аж до дня великої війни й великої катастрофи, що впала на наше покоління на сході Европи. Автім джерело те далеко не вичерпане ще й досі, бо кирило-методіївські ідеї живуть разом з часом і поколіннями, з ними творять, з ними й перетворюються.

У західних українських землях, майже одночасно з Великою Україною, таксамо накреслилися початки національного відродження, прибравши одмінних трохи форм, бо одмінні були там умови громадського й політичного життя. Стара книжна мова, що на Великій Україні завмерла навіки вже наприкінці XVIII століття, довго ще жила й панувала в Галичині, Буковині та за Карпатами. Спричинилася до того, головним чином , та обставина, що першими працьовниками на полі культурного й національного відродження були майже виключно представники духовенства чи їх діти, тобто люди, що навикли до тієї мови, бо століттями вживали її на письмі. Так, наприклад, вже в 20-х роках минулого століття в Перемишлі, біля місцевого епископа Івана Снігурського, утворилося було поважніше товариство, складене з українських священників, яке ставило собі метою дбати за народню освіту. Члени його виробили й подали до австрійського уряду меморандум в обороні народньої мови, але та мова, якої вживали вони у своїх виданнях, народньою не була, а була все тасама калічена стара книжна, неприродно наближена до мови церковно-слов'янської чи то впрост до тогочасної московської. Питання про вживання справжньої народньої мови в книзі, в школі, в суді і т. ін. було поставлено в Галичині трохи пізніше, а саме в 1830-х роках гуртком молодих громадян, на чолі з Маркіяном Шашкевичем, які були вже ознайомлені з тодішньою національною літературою на Великій Україні. Р. 1837 Шашкевич видав збірник пісень та поезій, писаних живою мовою, назвавши його "Русалка Дністрова". Аби уникнути місцевої цензури, видав він його в Будапешті, але цензура, як тільки став він продаватись у Львові, негайно конфіскувала його. Автім збірник цей для західніх українських земель став тим, чим була " Енеїда" Котляревського для великої України. Він збудив там українську національну свідомість, поклавши першу базу для її дальшого розвитку в майбутньому. Але членам гуртка та їх прихильникам не повелося зразу в тодішній Галичині. Їм припало на долю боротись за свої ідеї не лише з реакційним урядом австрійським та з його суворою цензурою, але й з власним національним оточенням,- з галицьким громадянством, що як вказано, складалося тоді майже виключно з уніятського духовенства та з його родин. Цією боротьбою означений і розділ галицького громадянства на дві частини, що девчому відчувається ще

й зараз, хоч причини його пішли вже в непам'ять. Одна частина складається з українських патріотів, що плекали народню мову, змагаючись завести її не лише до літератури, але до школи, до суду й до всіх виявів громадського й політичного життя. Усі свої надії ця частина галицького громадянства поклала на український народ, бо вірила в його майбутній розвиток, в його еволюцію, в його відродження, в перетворення його в модерну націю. Друга частина громадянства на сили українського народу не покладалася, а вірувала у так званy р о с і й с ь к у л е г е н д у, що така поширена була свого часу серед західніх слов'ян та на Балканах, та яка зводилась до того, що ми всі, мовляв, слабі й безсилі проти чужої надвлади, а от прийде з півночі слов'янський білий могутній цар, звільнити нас з австрійської чи якоїсь іншої неволі, дасть нам права й довершений добробут. Дарма, що той білий цар на Московщині топтав під ноги і слов'янську і всяку іншу людську волю, легенда ця трималася твердо, а в своїх певних деформаціях дожила й до наших днів. Тому то ця друга частина галицького громадянства, що пізніше дістала назву м о с к о ф і л і в, українською мовою нехтувала, а дбала про те, щоб свою літературну мову зробити якнайближчою до московської. А тому, що цієї останньої не було де їм вивчитись, то писали вони огидливою мішаниною кількох слов'янських мов, що її пізніше стали звати в самій Галичині м а к а р о н щ и н о ю чи я з и ч і є м. На той час москофіли були безмірно сильніші за українців. Вони дуже активно, використовуючи всі свої впливи в австрійському уряді й серед галицького громадянства, виступили проти гуртка Шашкевича, а найбільше-проти всиавленої тоді "т р і й к и" того гуртка, до якої крім Ш а ш к е в и ч а, належали ще І в а н В а г и л е в и ч та Я к і в Г о л о в а ц ь к и й. Твори їх заборонялися цензурою, самі автори переслідувані були персонально, не маючи можливости здобути посад чи якоїсь праці. Москофіли добилися до того, що гурток Шашкевича заник і розпорошився. Сам Шашкевич, а за ним і Вагилевич скоро вмерли, Яків Головацький надовго притих, менші - таксамо принишкли.

Незабаром, однак, хвилі "в е с н и н а р о д і в" докотилися й до А в с т р і ї з У г о р щ и н о ю. Р. 1848 зачалася революція у Відні, а в Угорщині вибухло збройне повстання проти Габсбургів та за угорську самостійність. Схоплювалися й у Галичині, спочатку поляки, а за ними й українці, що, використовуючи нові настрої, поставили свої національні вимоги, захитаному австрійському урядові. У Львові було скликано Г о л о в н у Р у с ь к у Р а д у, що в революційний спосіб взяла на себе представництво за українську Галичину, закладено було газету "З о р я Г а л и ц ь к а", що стала органом Ради, засновано на місцях Р а д и О к р у ж н і. Головна Рада та скликаний нею С о б о р р у с ь к и х у ч е н и х виголосили національну єдність українського народу по обох сторонах З б р у ч а, що був уже тоді кордоном між Австрією та Росією; одмежувалися національно від поляків та від москвинів; домагалися, аби в школах Галичини викладовою мовою стала українська, щоб засновано було для українців нижчі, середні школи та університет, щоб Галичину було поділено на її українську та польську частини, і т. ін. Австрійський уряд, до якого галицькі українці увесь час ставилися в суто, може аж надто лояльний спосіб, - поки точилася революція, - все те приобіцював, навіть видав був деякі відповідні закони. Але коли австрійську революцію було задавлено, а угорське повстання приборкане за допомогою "ж а н д а р м а Е в р о п и",

як звали тоді російського імператора Миколу I, то всі ті обіцянки та й закони стали мертвою буквою. Єдиним реальним,- правда, дуже важливим,- придбанням галицького українства було остаточне скасовання панщини, яке малося ще в намірах Марії-Тереси та Йосипа II, бо тої панщини чи навіть останків її було вже зовсім неможливо утримувати надалі в нових европейських обставинах. З культурних же придбань залишилося хіба лише те, що в Львівському університеті було засновано катедру української мови та літератури, на яку призначено члена вказаної вище " т р і й к и " Якова Головацького. Знову, як і перед р. 1848, в Галичині прибрали силу москофіли, а українці притихли й усунулися. Настало десятиліття тяжкої австрійської реакції, яка в Галичині йшла в супроводі москофільського панування в усіх місцевих установах, в усіх громадських і політичних справах. Депресія була така велика, що на москофільський бік перекинувся й останній член " трійки ", новопризначений професор Яків Головацький.

Цілком аналогічно, лише з меншим розмахом, пережила "весну народів" й українство в Б у к о в и н і. В З а к а р п а т с ь к і й же Україні повстав був дуже жвавий рух за часів окупації цього краю московськими військами в р. 1848. На чолі руху став місцевий громадянин А д о л ь ф Д о б р я н с ь к и й, призначений тимчасово закарпатським губернатором. Але рух той закладено було на хиткому ґрунті, бо сам Добрянський та його співробітники в усьому наслідували галицьких москофілів, дбаючи не про посилення народньої мови, не про національне відродження, а про механічне перенесення за Карпати московських звичаїв та думок і московської літературної мови, що її народ не знав і за свою приймати не хотів. Тому, разом з відходом з краю московського окупаційного війська, впало губернаторство Добрянського, а з ним й штучно побудований рух серед українського населення за Карпатами.

Уся дальша н о в і т н я і с т о р і я національного відродження на Великій Україні й у західніх українських землях може бути характеризована чергуванням національних втрат і придбань, що послідовно й невпинно йшли одні за одними. Втрати були великі, і придбання менші, але ті втрати не могли перервати встановленої лінії придбань, що росли і множились в кількості і в якості своїй і стали непереможною базою у боротьбі за всебічне національне визволення. До речі сказати буде, що це чергування втрат і придбань цілком анологічне тому чергуванню поразок і перемог що їх зазнала українська козаччина XУII століття в своїй боротьбі за кращу долю батьківщини. Одміна лише в тому, що в XIX столітті місце козаччини заступила інтеліґенція та що її зброєю були не шаблі, рушниці й гармати, а слово, перо й ідеологічні теми. Наслідки, одначе були ті самі, бо й козача й інтеліґентська боротьба поступово дійшли до найвищого ступеню національних досягнень, до злиття з народом, до встановлення власної самостійної держави.

Перше посилення українського національного руху сталося після того, як згадуваний вище російський імператор М и к о л а I, що не міг витримати ганьби своїх поразок у війні з коаліцією західніх европейських держав, яка точилася, головним чином, у Криму, скінчив р. 1855 своє царювання самогубством, а його місце заступив його син О л е к с а н д е р II. Новий цар, вихований дещо по-европейському, зрозумів, що Росія, як держава, не матиме в майбутньому жадної сили, коли буде й надалі дотримуватися раб-

ських інституцій, азійських судових та адміністраційних порядків, а тому й зважився на скасування традиційного для Московщини кріпацтва, та взагалі на значні реформи в структурі державного апарату своєї імперії. Про поліпшення національної долі пригноблених Москвою урядів він, явна річ, при тиму не думав, але українці встигли використати в своїх цілях коротку добу більшої волі громадської чинности, що тяглася на протязі кількох років нового царювання. Головним осередком української праці став, згідно з обставинами того часу, Петербург, бо, поперше, в ньому, як то завжди буває по столицях, громадська робота була вільніша, ніж де інде; а по друге, тому, що якраз там зібралися, повернувшись з заслання, видатніші члени Кири-Методієвського Братства на чолі з Шевченком, що доживав останні роки свого земного існування з Костомаровим, що став професором петербурського університету, з Кулішем, вславленим літератором, з Білозерським, тощо. Братчики заклали спеціяльне книжкове видавництво і стали випускати в світ український журнал „Основу", присвячений красному письменству, культурним, політичним та національним справам. Петербурська ініціятива колихнула українською інтелігенцію. По багатьох містах України, як у Києві, Харкові, Полтаві, Чернигові, Катеринодарі, тощо, закладалися громади, що брали на себе видавництва книжок, періодичних органів, підручників, популярних листівок і т.ін. Члени тих громад, які мали педагогічний досвід почали ставити народні школи для дітей, а для дорослих т.зв.школи недільні, де всю науку викладали українською мовою. Інші громадили біля себе міщан та селян, виховуючи їх у певному політичному напрямі, як це робилося на київських передмістях, на Білоцерковщині та в інш.місцевостях. Захоплення національне та народолюбне було таке велике, що на Лівобережжі стихійно поверталась до українства зросійщена шляхта, а на Правобережній Україні воно викликало згаданий вище повторний поворотній процес серед польської чи спольщеної шляхти, що з давнього давна жила серед українського населення і вважала Україну своєю батьківщиною. Цей процес дав цього разу не абиякі придбання для українства, бо він привернув до нього славного громадянина, історика европейського імени Володимира Антоновича, видатного славіста Костя Михальчука, економіста Тадеуша Рильського, етнографа Бориса Познанського та інших.

Сила цього процесу не впала остаточно і до наших днів, повертаючи час од часу до українства нащадків тих українських родин, що, здавалося, були вже спольщені назавжди. Українське письменство сильно збагатіло за цей час кількісно і якісно. Поминаючи Шевченка, Костомарова, Куліша, Марка Вовчка, що почали свою працю ще за попередніх часів, досить згадати хіба що Глібова, Кониського, Руданського, Свидницького, Стороженка і багато інших, які могли б стати окрасою кожної европейської літератури.

Але не довгий був той період певної волі чину для українства. Зріст українського руху та посилення української національної ідеї викликав на Московщині старі сумніви, недовіря і запідозріння, як серед громадянства московського, так особливо серед імперського уряду. І сталося так, що той самий цар, який, будь-щобудь, реформував свою державу на европейський штиб, що звільнив, - хоч і не до самого кінця, - і м п е р с ь к е   с е л я н с т в о   од кріпацтва,

що організував публічний суд з присяжними суддями, що поставив середню й вищу школу на европейський зразок, що дав провінціям певне самоврядування, що скасував над пресою попередню цензуру, - що дістав за все те від москвинів ім'я ц а р я - у в і л ь н и т е л я, - той самий цар приклав жорстоку руку свою до ганебного переслідування устного й друкованого слова українського, до нечуваного терору на адресу якого-будь виявлення української національної ідеї. Приводом до того було польське повстання проти московської влади, що вибухло р. 1863 в самій Польщі, а з части й на Правобережній Україні. Українці не тільки ніяк не підтримали того повстання, а навпаки, - поставилися до нього у ворожий спосіб, - і то всі, як селяни, так і інтелігенція. Тому, що повстання зачалося скоро після скасування панщини, - правобережні селяни гадали, що поляки звели боротьбу за відтворення своїх колишніх панських прав над селом, і на звернені до них польські прокламації, писані українською мовою, в яких говорилося про волю, рівність і братерство, - одповіли масовою продукцією самодільних списів по сільських кузнях. А члени української київської громади, не знаючи, як обернеться справа, стали закладати на Кожомяках, на Преорці та на Деміївці козачі курені, аби збройно виступити проти поляків на випадок їх перемоги. Але московська влада, яка в час повстання так само зверталася до українців з маніфестами, писаними українською мовою, на вороже ставлення українства до польського повстання одповіла так, як то личило її стародавній традиції, а саме, - її сумніви, недовір'я та запідозріння щодо українців, значно посилились. Мотиви були такі: надто, мовляв, активно поставились українці проти своїх попередніх панів, - чи не виступлять вони ще активніше проти нас, сучасних ? Приборкавши повстання, московська влада взялася зпочатку за р о з п о л я ч е н н я, як говорили тоді, правобережної України. Заборонено було всяку польську пресу, зачинено всі польські школи, всі католицькі манастирі, конфісковано земельні маєтки в усіх, хто був запідозрюваний хочби лише в ідеологічній прихильності до повстання, а на решту конфіскованої землі, що належала полякам, хочби й цілком лояльним, накладено значну довголітню контрибуцію, чи як тоді її звали, п о л ь с ь к и й п о д а т о к на землю. Знесиливши в такий спосіб правобережну шляхту та сплюндрувавши насаджену нею, чужу для населення, культуру, царська влада на порожньому місці почала послідовно ставити свою московську культуру й свою московську шляхту, які були мабуть таки ще дальші та чужіші українству, ніж попередні польські. Що ж до самого українства, то воно мало бути засудженим на загибель, бо, як справедливо гадали москвини, вільний розвиток українського руху міг би привести до повстання й українського, а з ним Москві було б неконечно тяжче боротися, ніж то було з польським. Тому то культурний терор з поляків перенесений був і на українців, але в подобі далеко тяжчій. Було заборонено друкувати якраз тоді підготований до друку український переклад евангелія, говорити по церквах проповіді українською мовою, вивчувати нею дітей і дорослих по школах, а самі школи позакривано; припинено було друк українських підручників а також нових законів, переклад яких на українську мову невдовзі перед тим було замовлено українським письменникам самою ж владою; заборонено надалі друкувати які будь популярні книжки для народу, писані українською мовою, та вживати української мови на яких будь публичних виступах. І нарешті, як висновок з усіх тих заборон, вустами тодіш-

нього московського міністра внутрішніх справ, в якості директиви для всіх московських урядовців та цілого московського громадянства, було проголошене, що української мови ніколи не було, не має зараз і бути ніколи не може. Як природній додаток до тих московських антикультурних заходів, багатьох з видатніх українських громадян, без суду й слідства, було заарештовано й на довгі роки заслано до ріжноманітних північних місцевостей Московщини.

Але заборони та утиски, засновані не на точному закону, а на розпорядженнях та на директивах, як вказані вище, не могли довго встояти в повній силі своїй, бо порушувались, як тими, хто мав ті директиви, так і особливо тими, на кого вони були спрямовані. Тому то за якихось десять літ український рух вимкнувся з тих заборон і став розквітати, на цей раз з головним своїм осередком там, де йому й повинно було бути, де він потім зостався й надалі, а саме,- в старославному Києві над Дніпром. На поле національної праці виступило молоде покоління, виховане на ідеях Кирило-Методієвського Братства. По українських містах закладено було таємні політичні товариства, що їх звали громадами, старими й молодими. Члени громад вели чинну пропаганду серед міської інтелігенції, дбаючи особливо про впливи на студенську молодь серед дрібного й середнього міщанства, серед селян поза містами, до яких вони приходили з українською книжкою та з ідеями соціяльної справедливости. Одночасно з пропагандою вони методично й з захопленням працювали в цих галузях наукового й культурного життя українського. Провід над цілим політичним і національним рухом українським якось сам собою дістався до рук Київської старої громади, що на її чолі стояли київські професори Володимир Антонович та Михайло Драгоманів і письменник Олександер Кониський. Ці троє людей властивостями своїми надали забарвлення цілому українству, означивши світоглядами своїми дальшу еволюцію українського громадянства та розподіл його - спочатку по ідеологічних групах і пізніше - по політичних партіях. Високо талановиті,- кожний на свій кшталт,- великі патріоти й щирі демократи, всі вони пили з одного національного джерела,- з обсягу ідей, заповіджених українству Кирило-Методієвським Братством,- але кожний з них був одночасно й яскраво окресленою індивідуальністю. Центральне місце серед них належало Антоновичові. Вихований на ідеях французької визвольної філософії, історик і філософ сам, він зважав усі події, всі національні й політичні справи з висоти цілого розвитку народу, нехтуючи подробицями дня, сумними, радісними, нещасливими чи приваблививми. З ясним розумом, широким розглядом, з високою европейською освітою він з'єднав у своїй душі розсудливу, дисципліновану мудрість хлібороба-селянина, що оре літом, сіє восени, а жнив чекає аж на той рік. Поріч з ним Драгоманів, історик та економіст, був дитиною великого міста. Близький до новітніх наукових і суспільних течій, він вихований був під впливами французького та англійського соціялізму, що їх ідеї прикладав у своєрідній подобі до українського життя. Палкий та експансивний, блискучий політичний письменник і журналіст, найбільшої ваги надавав він політичній праці серед народніх мас. З свого боку, літератор Кониський головно практик та організатор, набільше все важив національну свідомість та безпосереднє національне чуття, незалежно

від того, якої форми прибрало їх виявлення. Антонович був м о з к о м, Драгоманів – н е р в а м и, а Кониський – р у к а м и Старої Київської Громади, і всі разом, як хліб та вода, були необхідні тодішньому українству. Навколо київської та інших громад купчились усі видатніші культурні сили тодішньої Великої України і письменники, – Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, Михайло Старицький, тощо; наукові діячі – Хведір Вовк, Павло Житецький, Олександер Кістяківський, Кость Михальчук, Олександер Русов, Павло Чубинський, пізніше – Володимир Науменко, Володимир Тумасів, Андрій Юркевич та інші; батько новітнього українського театру Марко Кропивницький з талановитою артисткою Заньковецькою та з трьома братами Тобілевичами; славний композитор та музик Микола Лисенко, учений етнограф, поет та композитор Ніщинський; громадські діячі Ілля Шраг, Ліндфорси, Беренштами, Шляковичі; меценати – Семиренко, Чикаленко, і багато інших з різних суспільних верств і з різноманітними громадськими функціями, – до урядовців і духовенства включно, але тільки не з великої та більшої шляхти, яка на цей час, хоч і була українського роду, перестала майже зовсім цікавитися національним відродженням своєї батьківщини.

Імперська влада недовірливим оком дивилася на розмах українського руху; і хоч ішов він тоді, головним чином, в літературних та культурно-просвітніх берегах, а все таки москвини, як то вказано в офіційних тодішніх документах, запідозрювали українців у тому, що вони мріють про "вільну Україну в подобі республіки з гетьманом на чолі", та своєю культурною працею підготовують, може й для далекого майбутнього, "відокремлення України від Росії". Як вказала пізніше історія вони таки мали рацію. Тому, зваживши небезпеку українського руху, імператор О л е к с а н д е р II, перебуваючи на "теплих водах" в Емсі, в т р а в н і р. 1876 видав найганебніший закон, який тільки відомий в історії Европи. Законом тим заборонено було що-будь друкувати українською мовою, виняток можна було робити лише для оригінальних поезій та оповідань, але що й до цих творів циркуляри давали директиви цензорам перепускати лише ті з них, що визначалися відсутністю таланту, а добрі та гарні – забороняти. Заборонено було всі театральні вистави, концерти, публічні лекції, заборонено було довозити які-будь українські книжки з-за кордону, – навіть евангеліє та біблію. Але найганебнішою рисою закону Олександра II було те, що сама імперська влада постидилася той закон прилюдно оголосити друком, а видала нишком, у глибокій таємниці і прикладала його до життя, не мотивуючи нічим своїх заборон, що як град, стали падати з усіх боків на українську справу. Лише з великими трудношами, кілька літ пізніше, українцям пощастило здобути офіційний текст цього закону й видрукувати його в европейських часописах. А до того европейці просто не вірили, що такий закон міг справді бути виданий.

Метою закону з р. 1876 було задавити український рух, сплюндрувати саму основу його. Але час для того був уже перепущений, – годі вже було цензурними заборонами та адміністративними утисками знищити органічне народне діло, припинити живий, творчий поступ його наперед. Життя знайшло свою путь по-за законом і виявлялося назовень. Назверх могло здаватися, що український рух справді таки притамовано. Перестали виходити книжки українські, розпочаті друком – розкидані та спалені; замовкли лектори та співці на естрадах, артисти – в театрах, не чути стало публічно української мови, але національна праця з тим більшою силою стала пере-

водитися в затишках, невидних політичному оку, — як казали тоді, — під землею. Провід українським рухом, як і був, зоставався в руках Київської Старої Громади, поповненої новими, молодими силами. Дехто з близьких до неї чинних діячів, як Подолинський, Вовк, Зібер, тощо, мусили з Росії еміґрувати, й Громада, зважаючи цей факт, вислала за кордон одного з чільних своїх членів, а саме Драгоманова, щоби він працював там в европейській пресі та серед европейських політиків на користь української справи. Осередок закордонної політичної пропаґанди поставлено було на початках у Львові, потім — у Відні, а пізніше перенесено його було на довше до Женеви, де організовано українську друкарню й засновано спеціяльне політичне видавництво. Виявлення наукової та літературної праці, забороненого в Києві, перейшло до заснованого з ініціятиви та на кошти з Великої України Львівського Товариства імени Шевченка, до галицьких журналів, часописів та видавництв, з яких книжки й періодичні видання в контрабандний спосіб переправлялися до Києва та до інших українських міст. З другого боку, на землях Великої України Громадою розвинута була енергійна діяльність серед гімназіяльної й близької до студентів молоді різних суспільних верств; засновувалися численні літературні, культурні та політичні нелеґальні гуртки, що в них працю переводили члени Старої Громади, чи довірені її представники. Через ці гуртки, що існували в Києві та в інших українських містах увесь час без перерви, але зі змінним складом своїх членів, перейшло безліч молодих людей, дістаючи в них національне виховання, і багато з них пізніше визначилось, як чинні й видатні діячі в різних царинах українського життя.

Р. 1881 російськими революціонерами вбитий був цар Олександер II і на батьківському троні сів його син Олександер III, що до царської посади був непідготований, бо народився, як другий син свого батька і став наслідником за несподіваною смертю свого старшого брата. Тринадцять літ його царювання були епохою найтяжчої реакції, що залягла над цілою імперією. За його влади було скасовано чи скалічено більшість тих поліпшень в урядованню та в державному ладу, що їх був завів його батько. Єдине чого не насмілився зробити цей цар, це було привернення кріпацтва, але у тій площині він усталив певний порядок, а саме, — не привертаючи панської влади над селянами, він поставив над ними спеціяльних урядовців, що звалися земськими начальниками, які набиралися виключно зпроміж місцевої шляхти і самою шляхтою, та які мали майже необмежену для селянина судову й адміністраційну владу. Заведені були ті урядовці на цілій Україні, за винятком щоправда, Правобережної України, де боялися це зробити, бо не було там ще доставь московської, чи, як на Лівобережжі, змосковщеної шляхти. Що ж до українства, то влада нового імператора, заховуючи в силі всі попередні явні й таємні закони, якими обмежені були до щенту українські національні права, стала пляново переводити широко закреслену політику, спрямовану на знесилення цілого українського народу, на культурне й економічне виснаження його. З школи, з церкви, з війська утворено було могутні знаряддя обмосковлення. Не лише міські але й селянські діти мусіли виучувати в школі московської мови, навчалися там нібито читати й писати нею, діставали в тому посвідчення, а за кілька літ ставали знову повними анальфабетами, бо українська книжка траплялася лише зрідка, а накинутої їм московської мови добре не розуміли. Тому

українські губернії на той час давали найбільший відсоток анальфабетизму по цілій імперії Російській. Молодих українських новобранців, всіх без винятку, висилано було на військову службу додалеких московських, сибірських чи польських провінцій імперії, щоб легче їх там було московити, а на Україні розташовані були полки складом своїм чисто московські, чи з так званих інородних племен, - татарських, кавказьких, тощо. На епископські катедри по цілій Україні було настановлено москвинів, які, в свою чергу, настановляли своїх земляків по міських і навіть по сільських приходах, і ці зайди дбайливо москвинили службу Божу, старанно винищували серед прихожан і в церквах усі стародавні українські звичаї, аж до співів і народніх свят включно. Манастирі так само остаточно передано було до рук московських ченців, і такі славні стародавні українські святині, як лаври К и ї в о - П е ч е р с ь к а та П о ч а ї в с ь к а, стали гніздами проти-української ганебної пропаганди, устної й друкованої. Державні кошториси, розподіл імперських прибутків і видатків встановлювались у такий спосіб, щоб можна було збирати з України якнайбільше, а витрачати на неї якнайменше. І щорік, сотні мільйонів золотих карбованців, здобутих на Україні в подобі державних податків, акцизу, тощо, йшли не на потреби українського населення, а на інші частини імперії, - властиво на потреби її центра, тобто, Московщини. Залізниці ставилися в імперії, головним чином, в південно-північному напрямі, - з таким обрахунком, що вивіз всякого краму йшов до північних, а не до українських портів. З а л і з н и ч н і   т а р и ф и за перевозку були обчислені в такий спосіб, щоб, скажім, з Полтави дешевше було щось вивозити до Москви, ніж до Києва, а з Херсонщини вигідніше було везти не до Одеси, а до Риги чи до Петербургу і т. ін. Ф а б р и к и   й   з а в о д и   на Україні дозволялось ставити лише такі, які б не конкурували з московськими. Тому, наприклад, майже всю вовну, на яку Україна була така багата, треба було вивозити на Московщину і звідтам уже доставляли її-ж у подобі сукна. М и т н а   п о л і т и к а ставилася в той спосіб, що українським цукром в Англії вигодовували свиней, а український селянин до того цукру не міг доступитися, бо дома на нього було накладено великий акциз, що повертався продуцентові, коли він цукор той вивозив за кордон. П і д з е м н і   с к а р б и на Україні, тобто, вугіль, залізні та інші руди, рижноманітні дорогі глини, тощо, - все те передано було до рук чужо-національних осіб чи підприємств і навіть праця по їх здобуваннях велася майже виключно зайшлими, головним чином, московськими робітниками. З е м е л ь н и й фонд що складений був на Правобережній Україні з конфіскованих польських маєтків, як згадано вище, ужито було на поширення великої земельної власности московської шляхти. На користь тої самої шляхти ревно працювали по цілій Україні філії імперського так званого Ш л я х е т н о г о   Б а н к у, що був закладений з спеціяльною метою всебічно підтримувати шляхетське, - властиво московське землеволодіння. Автім сільське населення стояло вже тоді перед господарською кризою, викликаною арґарним перенаселенням на Україні. Не маючи можливости набути якоїсь землі на батьківщині, селяни тому щороку десятками тисячів одходили з України, шукаючи щастя, праці та нової землі в Сибіру, в середній і далекій Азії, аж до Тихого Океану, у північній та південній Америці. Щастя вони там знаходили небагато, але назад до батьківщини їм повороту не було.

Вказана політика, поширюючись і наростаючи в силі, стояла

як непорушна стіна аж доти, доки твердо стояла Російська імперія, вона була суворим і нерадісним тлом, на якому переходив, од щабля до щабля, увесь дальший розвиток українства. Українцям доводилися боротися за найпримітивніші національні права. Дечого всетаки пощастило й досягти ще за царювання Олександра III. Р. 1882 заснований був ними журнал, - явна річ, тепер уже московською мовою, - з назвою " Київська Старовина ", що скупчив біля себе значний гурт українських наукових працьовників; закладено було напівлеґальні літературні гуртки, що в них велася енерґійна праця по складанню широкого словника української мови; по інших гуртках працювали над перекладами творів світової літератури на українську мову та над виданням їх; не в Києві, явна річ, де такого роду видання були не можливі, - а за кордоном, у Галичині; ще по інших гуртках йшла праця над самоосвітою, над громадською й політичною вихововою, і т. ін. Найбільшого, однак успіху досягнено було в справі театральній. Заборонений на українських територіях, театр, перенесений був до великих імперських центрів, де по тих часах, з ріжних причин, перебувало багато українців. Захоплення, яке там викликали театральні вистави не лише серед української публіки, але й у московської, вплинуло так, що влада примушена була дозволити спектаклі українського театру й в межах України. Театральний репертуар збагатився творами К р о п и в н и ц ь к о г о, С т а р и ц ь к о г о, К а р п е н к а - К а р о г о та інших драматурґів; зформувалися численні нові трупи, з'явилися блискучі сценичні артисти. Український театр розвинувся, ожив і став єдиним у Европі своєрідним, чисто народнім театром з багатим репертуаром драматичних творів, з талановитими артистами-виконавцями, що їх імена згадано вище. Але суто політичну працю за тих часів доводилося закопувати на Великій Україні під землю все глибше та глибше, виявляючи її, здебільшого анонимно, закордоном, головним чином, у межах Галичини.

За цей час у західних українських землях сталися великі зміни. На початках рр. 1860-х у Г а л и ч и н і припадає о ж и в л е н н я н а ц і о н а л ь н о г о п о ч у т т я, прибитого, як знаємо, раніше, з одного боку загальною політичною реакцією, що панувала в цілій Австрії, з другого, - зусиллями своїх таки москофілів, що до їх рук дістався цілий провід українського місцевого життя. Сталося те оживлення тому, що, поперше, в Австрії було встановлено конституційний лад, а подруге тому, що долетіли до галичан звістки про національні досягнення на Великій Україні, були завезені звідтам книжки журнали, поезії. Особливе враження зробили твори Шевченка, - як блискавка серед темної ночі, освітили вони молодим галичанам те, що для них досі було темне й незрозуміле, в таких більше-менше словах згадували пізніше в своїх споминах галицькі діячі про своє перше враження од читання Шевченківських поезій. Почав ширитися в краю новий національний рух, що прибрав назву н а р о д о в е ц ь к о г о, та який зразу ж гостро спрямований був проти москофільства. Народовці розпочали енерґійну аґітацію за заведення української мови до школи, до суду, до адміністраційних установ, домагаючись того у Львові - в місцевому соймі, у Відні - в імперської влади. А від самого українського громадянства вимагали аби члени його скрізь, в усіх публичних виступах своїх, вживали української мови, а не обмежували її лише на вжиток в родинному колі. Бо ж тодішні галичани, - всі за винятком хіба що цілком полонізованих родин, вживали в себе дома українську мову. Навіть ті найяскравіші москофіли, що торочили публич-

не про свою національну єдність з москвинами,- навіть і вони вживали проміж себе рідної мови,бо про московську жадного уявлення не мали.Молодь,що стала в ряди народовців, закладала видавництва та журнали,дістаючи літературну та матеріяльну допомогу з Великої України.Старші люди галицького громадянства,що не хотіли писати м у ж и ч о ю, як говорили, м о в о ю, продовжували працювати в своєму напрямкові,видаючи свої книжки та журнали, писані згаданим вище м а к а р о н н и м я з и ч і є м.Московський уряд звернув увагу на це роздвоєння галицького громадянства й використовував його для знесилення й розкладу українського руху.Не маючи змоги виступити в офіційний спосіб,бо ж справа точилася на території чужої держави,він не офіційно,через треті особи,став по боці галицького москофільства,допомагаючи його видавництвам та установам з великими грошовими субсидіями.Ці субсидії пізніше були стверджені й царем Олександром II одночасно з законом з р.1876,що про нього згадано вище.З другого боку, й галицькі поляки,що до їх рук,після австрійської державної реформи з р. 1866,досталося цілє урядовання Галичиною, використовували це роздвоєння і в своїх суперечках з українцями часто ставали по боці москофілів,не боячись їх,бо добре розуміли,що цей напрям не має якогось міцного коріння в масах народніх,а тому й не може бути для них надто небезпечним.І москофіли і народовці,борючись між собою, ретельно працювали для посилення своїх напрямів та для поширення своїх впливів у масах.Кожна група мала свої літературні органи й свої просвітні установи.Москофіли- своє "С л о в о",народовці-"П р а в д у",москофільськими були-Галицько-Руська Матиця,Товариство ім. Качківського,народовськими - П р о с в і т а,Т о в а р и с т в о ім. Ш е в ч е н к а і т.ін.Перевага довший час була по боці москофілів.Особливо були вони посилились в час нещасливої для Австрії австро-пруської війни з р. 1866,коли ходили в краю вперті чутки,що Галичину буде приєднано до Росії.Але в скорому часі народовцям надійшла цінна допомога з Великої України,за кордоном з'явилася вказана вище українська еміграція на чолі з Драгомановим.

Закордонна праця Д р а г о м а н о в а мала велике значіння для цілого українства.Він провадив жваві й неперервні зносини з Великою Україною і з Галичиною і своєю особою та характером чинности своєї спричинився до живого злютовання політичного життя розірваних частин українського народу.Далеко від батьківщини, у вільній Ж е н е в і творив він нові політичні розуміння й нові своєрідні політичні форми; наслідки тої творчости передавались на розвагу до політичних гуртків та громад на Великій Україні,а потім насаджувалися в конституційній Галичині, як нові рослини на досвідному політичному полі.І ця метода не завела ні творця, ні його наслідувачів,а давала важні й корисні здобутки. У Галичині Драгоманів став по боці Н а р о д о в ц і в у їх завзятій боротьбі з м о с к в о ф і л а м и.Цих останніх йому легко було збивати з позицій їх же власною зброєю,тобто,аргументами,запозиченими з московської політики та з російської літератури,які йому були неконечно ліпше відомі,ніж москофілам.Пізніше Драгоманів удався до організації в Галичині р а д и к а л ь н о ї партії,яку заклав на базі гармонійного сполучення новітніх надбань політичної думки в Европі з українською політичною традицією.Партія ця стала поруч з народовцями,поділяючи з ними впливи на галицьке українське громадянство,а в дальшій своїй еволюції злилася

з ними, утворивши єдину національно-демократичну партію й залишивши по собі слід у подобі пізніших р а д и к а л і в, близьких до певних соціялістичних течій. Головними наслідувачами Драгоманова в Галичині були - славний письменник, учений і політик І в а н Ф р а н к о та відомий громадський діяч М и х а й л о П а в - л и к. З того часу в Галичині політична чинність українства не обмежується, як то було раніше, вузькими берегами інтеліґентських верств, а послідовно й поступово обхоплює все ширші народні маси, як по містах, так особливо - на селі.

Одночасно й на Великій Україні тісно стало поширеному рухові в громадах та в гуртках, хоч і досить численних вже на ту пору. Під впливом Драгоманова зачинається перегруповання й розподіл громадянства на два головних напрями, що були аналогічні з політичним розподілом галицького українства на народовців і радикалів. З одного боку, виділяються групи й окремі люди, що дістали назву к у - л ь т у р н и к і в, бо найбільшої ваги надавали вони реальним, хоч би й невеликім надбанням українства в культурній площині, справедливо вважаючи, що лише на добре культивованому полі може вирости й устояти незломний національний рух. Ідейний провід над культурниками дістався до рук згаданого вище невтомного працьовника на культурному полі О л е к с а н д р а К о н и с ь к о г о. З другого боку, означились і наблизились до себе політично настроєні угруповання, що їх звали д р а г о м а н і в ц я м и та які потім існували в подобі д е м о к р а т и ч н и х та р а д и к а л ь - н и х гуртків, пізніше - партій. На чолі цих угруповань став близький співробітник Драгоманова - М и к о л а К о в а л е в с ь - к и й. Перші угруповання через Кониського, стояли в тісному зв'язку з галицькими народовцями; другі, через Драгоманова й безпосередньо - з галицькими радикалами. Старший вже тоді А н т о н о в и ч , головуючи на великому зібранню в Києві, на якому стався остаточно цей розподіл, вітав і благословив його, але сам не зійшов ні до одної з його частин, а зостався по-над течіями. Вказаний розподіл не був зменшенням сили чи розбиттям українського національного руху, а навпаки, стався в наслідок його зросту й необхідности краще організувати спільну всім роботу, розподіливши людей згідно з їх нахилами, переконаннями та характером властивої їм праці. Бо ж власне сталося лише те, що активніші елементи одійшли до суто політичної чинности, а інші залишилися біля улюбленого ними культурного діла, не міняючи своїх набутих практикою навиків праці. Не завадив єдности й силі національного руху й той факт, що в скорому часі, а саме, р. 1899, найактивніші й молодші елементи, в свою чергу, виділилися з обох згаданих угруповань і заклали відому У к р а ї н с ь к у Р е в о л ю - ц і й н у партію, яка за нових часів, перша на Великій Україні, вийшла на політичну арену з гаслом державної самостійности України. Партія ця існувала недовго, бо в скорому часі вона перетворилась на партію С о ц і я л ь-Д е м о к р а т и ч н у, з програмі якої місце самостійности було заступлено автономією. В перших роках цього століття було засновано ще Н а р о д н ю У к р а ї н с ь к у П а р т і ю, що стояла на ґрунті самостійности. На чолі Р е в о - л ю ц і й н о ї П а р т і ї стояв молодий тоді Д м и т р о А н т о н о в и ч, а провід У к р а ї н с ь к і й Н а р о д н і й П а р т і ї давав харьківський адвокат М и к о л а М і х н о в - с ь к и й. До речі буде вказати, що й у Галичині якраз на той час повстала до життя с а м о с т і й н и ц ь к а і д е я, виразником якої став соціял - демократ

Юліян Бачинський, написавши характерну для тої доби книжку з назвою Ukraina irridenta. Раз народившись, гасло державної самостійности України з часом все зміцнювалось і посилювалось, бо стало складовою частиною залізного інвентарю української політичної ідеології. Наростання українського національного руху і повстання партій ріжних відтінків вимагало нової подоби об'єднання національних сил і нової методи керування ними, які б відповідали новітній еволюції громадського й політичного життя, та які виходили б не з механічної єдности, але живої - складової. І такі форми було знайдено. В конституційній Австрії то були депутатські українські клюби, у Відні - в парляменті, у Львові - в соймі; на Великій Україні організовувалася спілка громад, яка через свої органи стежила за національною та політичною працею в цілому й координувала чинність ріжноманітних українських угруповань.

Разом з зростом політичного руху посилився на Великій Україні й рух видавничий, а з ним особливо й красне письменство. Як раніше театр, так тепер видавництва популярних книжок встигли зробити пролом у цензурних заборонах. У Петербурзі, Києві, Чернігові, тощо, засновано було спеціяльні видавництва, що випускали книжки для народу, - часом у десятках тисячах примірників. Красне ж письменство знайшло нових молодих творців в особах Володимира Самійленка, Лесі Українки, Людмили Старицької, Михайла Коцюбинського, Володимира Леонтовича, Бориса Грінченка, Миколи Вороного пізніше - Володимира Винниченка, Олеся, Григоренка, Чупринки і багатьох інших. У Галичині сили українства так само зміцнили і посилились, бо національний рух одкрито сягав од інтелігенції до найширших мас народніх. Р.1893 Товариство імени Шевченка було реформовано й, додавши до своєї попередньої назви епітет Наукове, стало справді таким, бо організувало свою чинність на кшталт европейських наукових академій. Обравши, - чотири роки пізніше, - своїм головою молодого тоді професора Львівського університету Михайла Грушевського, одного з учнів Володимира Антоновича, воно розвинуло незвичайно енергійну наукову й літературну чинність, яка, в очах своїх і чужих, поставила його в рівень з титулярними академіями. Бо уже за перших десять років свого існування воно випустило друком біля 300 томів наукових праць в усіх площинах знання. Органом Товариства були його Записки, а другим - Літературно-Науковий Вістник, що в них брали участь усі кращі наукові й літературні сили з цілої України. За участю Товариства засновано було у Львові й Українську Видавничу Спілку, що випускала в світ численні оригінальні й перекладні поезії, романи, повісті, тощо. За літературними з'являлися й спеціяльні наукові періодичні видання, - тижневики, місячники, щоденна преса. Головним політичним, так мовити, цілоукраїнським щоденником у Галичині була газета "Діло", а серед народніх видань визначався часопис, заснований Просвітою, яка на той час мала вже десятки філій і нараховувала десятки тисяч членів. Розцвіло в Галичині й красне письменство, давши українській літературі, крім згаданого вище Івана Франка, таких авторів, як Ольга Кобилянська, Наталія Кобринська, Осип Маковей, Василь Стефаник, Лесь Мартович. Поруч з просвітніми організаціями,

серед народніх мас Галичини наросли й поширилися органічно зв'язані з національним рухом, р і ж н о м а н і т н і е к о н о м і ч н і о р г а н і з а ц і ї, кредитові, промислові та сільсько-господарські товариства, що об'єднували розпорошені до того дрібні міщанські та сільські підприємства, надаючи їм сталість та економічну силу. Почала провадитись у досить значних розмірах і п а р ц е л я ц і я землі, що знаходилася в руках, головним чином польської шляхти та жидівського купецтва. Посилилося тому й значіння галицького українства в складі цілої А в с т р і й с ь к о ї д е р ж а в и. Після того як заведено було в ній з а г а л ь н е в и б о р ч е п р а в о, українські галицькі партії на виборах до Віденського парляменту зразу ж дістали в ньому 30 д е п у т а т с ь к и х м а н д а т і в, майже зовсім викинувши з політичного обороту москвофільську течію. Так само значно посилились вони й у Львівському соймі, що дало їм можливість збільшити свої впливи на місцеве життя в усіх його площинах. Успіхам політичним одповідали й успіхи щодо придбання нових і посилення старих культурних установ. У Львівському університеті було вже сім професорських катедр та чотирі доцентури з українською викладовою мовою; державних гімназій галицькі українці мали ш і с т ь, а приватних середніх шкіл - п'ятнадцять, число ж н а р о д н і х ш к і л у цілому краю доходило до трьох тисяч. А р. 1914 на порядку дня стояло вже заснування у Львові повного самостійного університету з українською викладовою мовою.

Б у к о в и н а, відокремлена в осібну од Галичини провінцію, в менших розмірах та з запізненням, але переходила ті самі щаблі культурного, національного й політичного розвитку, що й Галичина і в тісному з нею контакті, який особливо посилився, коли на Буковинському терені почав свою працю професор Степан Смаль-Стоцький. Так само вона мала широку сітку народніх шкіл, гімназію й українські катедри в Ч е р н і в е ц ь к о м у університеті, так само з р. 1907 збільшило своє представництво у Віденському парляменті й у місцевому Буковинському соймі, і т. п. Одміна полягає лише в тому, що у Буковині українству доводилося змагатися не проти поляків, а головно проти румунів, які тут були командною верствою. Щодо української території за Карпатами то вона під угорцями майже не зажила радощів національного відродження. Командною верствою тут були самі угорці. Українська інтелігенція зводилася до кількох одиниць та й ті жили, головним чином у Будапешті, а їх діти рідною мовою вже не говорили. Д у х о в е н с т в о, вище й нижче, так само денаціоналізоване було до щенту, а м а с и голодували, еміґрували й винародовлювалися.

Р. 1904 сталася нещаслива для російської імперії війна з Японією, в наслідок якої вибухла п е р ш а р о с і й с ь к а р е в о л ю ц і я. Ще до війни українство виросло в таку поважну силу, що з нею примушені були рахуватись і влада і московське громадянство. На користь українців, що боролись за національні права, все частіше стали підіймати свій голос міста та земства на Україні, українські інтереси підтримувані були подекуди й частиною загальноросійської преси. Під тиском громадської опінії, імперська влада вже за часів японської війни вступила на шлях певних полегчень, а саме, - знято було заборону українського перекладу С в я т о г о П и с ь м а, дозволено ряд нових видань, знялася мова й про цілковите скасування ганебного закону з р. 1876. Революція р. 1905, не ви-

таючись вмісто,скасувала його.Широкими хвилями покотився національний рух по цілій Україні,як тільки настала можливість виявлення його назовні.Попередня п і д з е м н а п р а ц я дала свої наслідки.Негайно організовані були були негайно головні українські партії,демократичні й соціялістичні,що існують це й за наших днів.Скрізь засновано було в містах і по селах П р о с в і т и , українські клюби,газети та журнали,ріжноманітні національні товариства та установи. Н а ч о л і р у х у,як і треба було сподіватися,став К и ї в. До нього з ініціятиви проф. Г р у ш е в с ь к о г о,перенесений був зі Львова Л і т е р а т у р н о- Н а у к о в и й В і с т н и к,засноване було й аналогічне Львівському Н а у к о в е Т о в а р и с т в о. Серед української преси найбільша вплив й авторитет припали на долю Київського щоденника "Р а д а" /першої на українській мові/,що його видавцем був Є в г е н Ч и к а л е н к о,а головними редакторами-Борис Грінченко та Сергій Єфремов, та яка утрималася аж до року 1914.
У першій та другій Державній Думі російській українські депутати складали поважну силу,бо їх к л ю б и числили у першій думі - 40 мандатів,а в другій - 47.Українські депутатські клюби були самостійними парляментарськими фракціями,але, з тактичних моментів,наподоблюють практику давніх польських соймів та пізнішої Катерининськоі комісії,входили до ширшого парляментарського об'єднання автономістів-федералістів,які представляли в думах немосковські провінції Російської імперії.Клюби мали власний український орган "Р і д н а С п р а в а",а для поширення його думок поза Україною закладено було спеціяльний політичний тижневик російською мовою "У к р а ї н с ь к и й В і с т н и к". В Петербурзі почав виходити місячник "Вільна Україна" українською мовою.Офіційними гаслами тодішнього українства стало переведення політичної автономії України в складі федерованої Росії, а поточні вимоги зводилися до українізації народньої школи, частини середньої та заснування українських катедр в університетах на території України.У площині літературній,використовуючи нові політичні обставини,українці за той час довершили великого діла,бо встигли видати в Петербурзі п е р ш е п о в н е в и д а н н я "К о б з а р я",в якому були видруковані без жадних перепусків усі заборонені до того поезії Шевченка. Це був акт не лише літературного,але й політичного великого значіння,бо лише з цього часу всі ідеали великого поета стали близькі й наочно відомі широким народнім масам на Великій Україні.

Революційні настрої панували в Росії недовго. Р. 1907 царським указом розпущено було другу Державну Думу, змінено в реакційний спосіб виборний закон,що й до того не був надто вже демократичний,а що ж до українців,то вжито було методичних адміністраційних заходів,аби до Державної Думи не дістався ані один свідомий українець.Україна зразу ж позбавилась парляментарного представництва,український рух став переживати утиски нечувані в парляментарній країні,якою нібито зоставалася Росія. Більшість періодичної преси було заборонено,партії переслідувано, видані книжки конфісковано,-в тому числі,хоч і пізно,бо встигло воно майже цілком розійтися,й згадане вище видання "Кобзаря"; видатніших українців карано судом і безсудно,а цілий український народ зачислено до так званих і н о р о д ц і в, тобто до громадян другої категорії,порівнюючи з єдиною державною нацією московською.Але український національний рух цілно вже було в такий спосіб перебороювати,бо за ним уже тепер стояли значні маси освідом -

леного народу. На сторожі його була незломна інтелігенція, ряд земств та міських муніципалітетів, літературні, професійні та кооперативні організації,- взагалі - цілий національний апарат народу в час відродження його. І навіть за цю добу там, де обставини це дозволяли, а адміністрація мусіла дещо поступитися, національний рух ширився все глибше до народніх мас. Таких прикладів можна б навести багато, але найліпшим з серед них буде з б і р к а п о ж е р т в н а п а м я т н и к Ш е в ч е н к о в і у Києві, яка стала фактично національною демонстрацією, бо в короткий час,- до слова сказати,- копійками було тоді на Україні зібрано сотні тисяч золотих карбованців. Автім, пристосовуючись до нових обставин, українцям довелося модифікувати подекуди методи своєї національної праці. Тому то українське політичне життя було жорстоко переслідуване і партіям було впрост неможливо леґально працювати. Великого значення в культурному і політичному житті та в боротьбі за національні права Українського народу взагалі набрала напів леґальна організація з назвою Т о в а р и с т в о У к р а ї н с ь к и х П о с т у п о в ц і в, скорочено-"ТУП", До складу ТУП входили громадські діячі ріжних політичних напрямків, але всіх їх об'єднувало у спільній роботі прагнення до того самого ідеалу, до національного визволення Українського Народу.

Р. 1914 вибухла велика війна.

Л е к ц і я д в а д ц я т а.

Українство за часів великої війни. Занепад Російської Імперії. Центральна Рада. Проголошення Української Народньої Республіки. Німці на Україні. Гетьман Павло Скоропадський. Реставрація. Повстання. Директорія. Трудовий Конгрес. Злука з Галичиною. Боротьба з Московською навалою. Окупація України. Доля Західніх земель.

Велика війна на Сході Европи в значній мірі велася на території України, її коштами, можливостями та її людськими силами, хоч, явна річ, ніхто про це в українського народу й не питався. Майже половина колосального російсько-австро-германського фронту припадала на українські землі, українським хлібом та худобою годовано російські мільйонові армії, з українського заліза, за допомогою українського ж вугілля, вироблялася незчислима військова зброя; українське населення дало з свого складу понад три мільйони люду для ворожих собі армій. Перемагаючи трагічне почуття,- бо ж по обох сторонах того фронту, в шерегах російських та австрійських військ, стояли українські частини,- українці лояльно, щодо своїх держав, виконували свій обов'язок. На самих початках війни сподівалися, що ті жертви й той трагізм,-та нещаслива доля,-будуть викуплені в майбутньому доброю ціною. Бо ж усі, без винятку, держави, що вступили до війни, урочисто були приобіцяли - боронити прав усіх поневолених народів; приобіцяла це, вустами своїх вождів, навіть і Російська імперія. Але ж ті урочисті обіцянки,-майже всі,

так обіцянками й залишилися, а щодо українства, то для нього ціла справа обернулася якнайгіршою своєю стороною. Даючи свої обіцянки, російська влада застерегла собі право не прикладати їх до своїх підданих, бо, мовляв, у Російській імперії жадних поневолених народів не було, а існували вони нібито лише поза кордонами тої імперії. Виправдуючи себе в такий спосіб, московські люди використали війну, військовий стан та саму військову силу не на те, щоб попустити реакційні віжки свої, не на те, щоб хоч на око поважати національні права українські, а на те, щоб ціле українство спробувати знищити до тла, щоб вирвати з корінням цілий український рух з рідного ґрунту. Вони методично взялися до цієї справи, – і то не лише на Великій Україні, але й у Галичині, бо була ця країна, в більшій частині своїй, довший час окупована московськими військами.

На галицькій території українство було плюндровано так, як це вміли завжди, – вміють і тепер, – робити тільки москвини. Усе, що мало хоч би лише саму українську назву, було ними погромлене до краю. Школи, наукові й просвітні установи, навіть кооперативи й усі економічні організації позакривано; бібліотеки понищено, книжки в них рвано, палено чи викидано в болото; закрито було всі видавництва, вся преса; друк по друкарнях розкидано, готові книжки конфісковано. Про якібудь вияви політичного чи громадського життя не можна було й думати. Сягнули москвини й на унійську віру, що давно вже стала галицьким українцям національною. Голову унійської церкви, м и т р о п о л і т а А н д р і я Ш е п т и ц ь к о г о заарештовано й заслано до одного з далеких московських манастирів, до якого з давніх часів засилано було в'язнів з московських ченців; разом із митрополітом вивезено було з Галичини до Сібіру майже всіх тих священників, що на православвя переходити не хотіли, – а не хотіли всі, крім кількох осіб москофільського толку. На чолі тих переслідувань за віру стояв московський єпископ Євлогій, що одночасно, аби дійти своєї мети, настановляв по галицьких єпархіях московське духовенство, що мало назавжди заступити місце українського. Народ, що, наподоблюючи своїх священників, не хотів приставати на православвя, мордовано на всі способи тут же на місці, а крім того, тисячі люду з ріжноманітних громадських верств вислано було з Галичини до московських вязниць, а то ще й далі – до сібірських. – Прийшли москвини увільняти нас, – писав тоді один із видатних галицьких діячів, що загинув пізніш на засланні, й увільнили од волі, майна та людської гідности. – Тим, що зоставалися таки в Галичині, заборонено було навіть між собою говорити українською мовою; кожний українець наперед був виголошений шпіоном, ворогом і зрадником Російської імперії, а тим і засуджений на відповідні кари. Але не лише москвини переслідували галичан, переслідувала їх і австрійська влада, взявши до того претекстом російські симпатії москвофілів. Тому тисячі галицького люду загинуло й од австрійської руки, а другі тисячі вислано з краю на голод та біду до далеких західніх провінцій.

Гірко жилося українству і в межах Російської імперії. Усі органи друку, всі українські організації, що якось то вижили попередню післяреволюційну реакцію, було закрито, сотні видатніших людей заарештовано, а з прифронтової смуги вислано було до далекої Московщини біля двох мільйонів населення. Так за великої війни, по обох сторонах фронту, нехтуючи голосні обіцянки свої, ставилися до поневоленого українства. Австрійська влада робила своє діло ниш-

ком, мовчки, наче стидаючися катової праці. Що ж до москвинів, ці по-ни, вустами свого тодішнього міністра закордонних справ, перед усім світом проголосили, що роблять це не випадково, а свідомо, бо ж, як вказав той міністр, — не скоро подруге з'явиться така принагідна можливість вирвати з корінням український рух в межах Росії та роздавити осине українське гніздо в Галичині. —

У Галичині, що зазнала вже була певних гарантій конституційного державного життя, а тому й одвикла од такого, чисто фізичного, нищення, український рух цілковито завмер і виявлявся вище поза межами її, а то — у військовій чинності с т р і л е ц ь к и х п о л к і в, що їх добровільно склали галицькі українці для боротьби з Москвою, та в культурній і політичній праці серед полонених з Великої України, що їх розташовано було в австрійських та германських таборах. На Великій же Україні пристосувалися до тяжких обставин часу, як могли та як уміли. Закордоном закладена була українськими емігрантами дуже активна група з назвою С о ю з В и з в о л е н н я У к р а ї н и, а в Росії, — у Москві, де було українцям трохи нібито вільніше, засновано журнал " У к р а ї н с ь к е Ж и т т я ", який друковано було за редакцією С и м о н а П е т л ю р и, московською мовою, аби хоч у той спосіб, хоч звідтам було чути голос українства. Особливо чинну активність виявила за таких смутних часів і згадана вище організація ТУП. Аби затримати впорядковану єдність і не розпорошувати своїх чинних людей, ТУП припасував свою працю до війни та до військових потреб. У прифронтовій смузі, з його ініціятиви, засновано було школи, їдальні та амбулаторні захисти для місцевого українського населення; в запіллі закладені були шпиталі для українських ранених, де ведено просвітну та політичну виховую; організоване спеціяльне товариство для пеклування над галицькими в'язнями і засланцями та над волинськими примусовими виселенцями; висилано численних аґентів до Московщини, до Сибіру та до середньої Азії, де вони мали вишукувати українців, що гинули в забутих Богом і людьми далеких країнах; вели зрештою й безпосередньо пропаганду у військових частинах серед українців.

На провесні р. 1917 катастрофічно впала Російська імперія. Азійська державна будова, що її структура не була обрахована на безмежний економічний та психольоґічний тягар европейської війни, не витримала той вани й завалилася, — пішла порохом і димом. Царя М и к о л у II було скинуто, заарештовано, заслано до Сибіру, а пізніше — в К а т е р и н е н б у р з і його й забито нишком, у склепі, разом з цілою родиною його, московськими руками, без якого будь суду, без якої будь хоч би формальної причини до того. Місце царської влади заступив т и м ч а с о в и й р о с і й с ь к и й у р я д, членами якого були зчасти, соціялісти, зчасти, — представники московських буржуазних партій. Першим його головою був поміркований демократ к н я з ь Є в г е н Л ь в о в, пізніше на чолі його став с о ц і я л і с т - р е в о л ю ц і о н е р О л е к с а н д е р К е р е н с ь к и й. Мінливий щодо свого складу, уряд той в імперії не мав авторитету ні сили, і вже на восьмому місяці свого існування був повалений п о в с т а н н я м б о л ь ш е в и к і в, які переманили на свій бік зледачілу салдатеску, що стояла залогою в Петербурзі й не хотіла йти на бойовий фронт. Цим повстанням, тобто жовтневим р. 1917, можна датувати не лише ф а к т и ч н и й р о з к л а д Росії, який зазначився вже раніше, але й ф о р м а л ь н и й її р о з к л а д, бо ж в скорому часі після

того всі так звані о к р а ї н и, тобто імперські провінції, заселені не-москвинами, проголосили себе незалежними самостійними державами, а поміж ними п е р ш а - У к р а ї н а.

Події, що перейшли з того часу на нашій батьківщині, зразу ж прибрали історичний характер, але канон історичний для них ще не встановлений. Не настав ще для того час. Усе те ще надто близьке до нас; живі ще люди, факти не всі ще зібрані, не всі аналізовані; явища не кваліфіковані, причинний зв'язок між ними не завжди означений, - зрештою й історичний цикл, розпочатий тими подіями, ще не довершений. З тої причини й історичний переказ про них може бути лише сумарний і схематичний, бо інакше виклад неминуче був би зведений з площини властивої історії до історії твореної, тобто до політики. Вкажемо тому лише головні точки та важливіші вияви, що їх перейшов за цей час державно-політичний рух на Великій Україні. Стадії його були такі:

Як тільки впала в Петербурзі імператорська влада й повстала можливість ширшого національного чину, згадане вище Т о в а р и с т в о У к р а ї н с ь к и х П о с т у п о в ц і в, що за часів війни керувало чинністю національних організацій, одкрито взяло до своїх рук українську справу, завело в береги розкидане політичне життя й спрямувало його на певний національний шлях. З його ініціативи організовано було первісну Ц е н т р а л ь н у Р а д у, членами якої стали представники всіх українських партій та угруповань, що на той час існували на Великій Україні. Саме ж Товариство Українських Поступовців припинило свою чинність; члени його розійшлися до різних старих і ново-утворених політичних партій українських, згідно з давніми своїми переконаннями. Кервна роля в національному житті дісталася до рук ново-утвореної Центральної Ради. Г а с л а, що з ними стала до праці Центральна Рада, зразу ж завели український рух в традиційні українські береги, бо були вони, в основі своїй ті самі, які зазначені вже К и р и л о - М е т о д і є в с ь к и м Б р а т с т в о м, а саме: автономна демократична українська республіка у федераційному зв'язку з демократичною республікою російською. Одмінними, однак, були - додані до тих гасел новітні соціяльні та економічні постуляти, що одповідали новим обставинам часу, місця й кляsовій структурі української нації. В е с н о ю р. 1917, згідно з проектом, що був складений Українським Національним Конґресом, Центральну Раду було реформовано й установлено на базі представництва українських губерній та міст, до якого додано представництво партій і професійних організацій. Трохи пізніше до складу Центральної Ради вступили представники українських військових, селянських та робітничих з'їздів, а в л и п н і того ж р. 1917, коли, після довгих і тяжких пересправ, Тимчасовий Уряд російський визнав офіційно українську автономію, увійшли до неї також і представники національних меншин. З того часу Центральна Рада прибрала характер демократичного республіканського парляменту, що репрезентував Україну без розділу її громадян вірою, національністю, тощо. Офіційно уряд російський визнав українську автономію лише в межах п'яти губерній старої України, але фактично в Центральній Раді були представники цілої Великої України. Усіх членів Ради було понад 800 люда, а на час перерви між сесіями, для вирішення поточних справ, залишалося 80 депутатів, що звалися М а л о ю Р а д о ю та були з тою метою обрані на загальних зборах Центральної Ради. Головою Центральної Ради, а тим і головою

колишній подобі її. За таких умов годі було переводити широкі внутрішні реформи, стабілізувати новий державний лад. Директорія обмежила тому свою внутрішню чинність лише на політичне й соціяльне розчищення національного ґрунту, проголосивши відтворення Української Народньої Республіки й скасувавши всі закони, видані за часів гетьманату; з другого боку, аби леґалізувати владу свою, скликала вона новий революційний парлямент, що дістав назву Трудового Конґресу. Конґрес зібрався 29 січня р.1919 у Києві, що знову тоді стояв уже під військовою загрозою з боку большевиків. Працював він з тої причини недовго, але встиг впорядкувати необхідніші для переходового часу справи. Поперше, Конґрес ствердив усі акти, вчинені Директорією за час повстання й після нього, зміцнив і закріпив її становище, бо визнав її верховною владою Української Народньої Республіки. Подруге, Конґрес прийняв ряд резолюцій, що ними встановлено було державні принципи відродженої Української Народньої Республіки, визначені в лініях новітнього европейського парляментарного демократизму. Розходячись, Конґрес склав на руки Директорії всі свої законодатні й виконавчі права, поклавши на неї разом з тим і високий обовязок продовжувати боротьбу за існування самостійної і незалежної України. Крім того, Конґрес, як про це буде згадано нижче, перевів злуку Великої України з Галичиною.

Під час Конґресу й перед ним, крім внутрішних справ, Д и р е к т о р і я заклала й базу для зносин з европейським заходом. Майже до всіх европейських держав, а зчасти - й за океан, в и с л а л а вона п о с о л ь с т в а й с п е ц і я л ь н і м і с і ї, які, визнані de jure чи de facto встановили взаємини з офіційними закордонними чинниками, з громадськими й політичними організаціями й пізніше стали на довший час центрами української пропаганди та всебічного ознайомлення Европи з українською справою. Однак, і сама Директорія не довго могла зоставатися в Києві. Наприкінці с е р п н я року 1919 вона була примушена під натиском большевицького війська з усім своїм урядовим апаратом виїхати до Винниці. Там на початку л ю т о г о р.1919 реконструований був український уряд, а одночасно настали й зміни в складі самої Директорії, бо Володимир В и н н и ч е н к о, голова її, пішов до демісії, а його місце заступлено було С и м о н о м П е т л ю р о ю, що був одночасно й головним отаманом української республіканської армії. Ці дві посади, - голови держави й головного вождя армії виконував С и м о н П е т л ю р а аж до трагічного кінця свого славного життя, що так завчасно прийшов до нього в Парижі 25 т р а в н я р.1926.

Після виїзду Директорії й уряду з Києва, на протязі двох років у невимовно тяжких умовах, бо ізольована од світа й майже позбавлена постачання, українська республіканська армія вела непереривну й жорстоку боротьбу з большевицькою · з одного боку, з білими генералами, з другого - та з поляками - з третього. Колись буде написана правдива історія цієї боротьби і вкриє вона українство невмирущою славою, бо безконечно багато в ній було виявлено героїзму, національної жертвености й натхненого інтеґрального партріотизму. Козацька боротьба XУII століття знайшла собі аналогію в XX столітті. Двічі одходила на захід з Києва, й двічі знову повертaлася до нього з боєм українська республіканська армія з головним своїм отаманом Симоном Петлюрою на чолі. Але кожному героїзмові єсть фізичний край. Не врятували українського становища

пізніше замирення з поляками та союз з ними. Знесилились українські війська і під натиском большевицьких армій, покинутий союзниками своїми, примушений був Симон Петлюра разом з урядом українським покинути українську територію, а республіканську армію вивести зчасти до Польщі, зчасти — до Румунії, і лише незначна частина її залишилась на Україні, — у ворожому запіллі. Ще майже два роки після того не вгавала боротьба на землі України, що до неї стало селянство, організуючи повстання проти чужої влади. Та знесилилася й вона, і московська навала приборкала тимчасово Україну. З того часу зачинається еміграційна доба української державної боротьби, яка так виразно нагадує добу Орлика та його еміграційного гетьманування. Але це вже справедлива творена історія, всім нам відома, бо переживаємо її ми всі ще й нині.

Україну, большевики не перший час залишили її незалежною, перетворивши її з Української Народньої Республіки в Радянську Соціялістичну Українську Республіку, яка, мала свою окрему верховну владу, свої міністерства, своє закордонне представництво, а з Російською Совітською Соціялістичною Республікою жила на добровільних союзних умовах. Р. 1923 цю зовнішню декорацію було знято, а союз перетворено в тісне федераційне об'єднання, й з України офіційно зроблено складову частину СССР, тобто Союзу Совітських Соціялістичних Республік.

Столицю Совітської України, перенесено було до Харкова, де вона й перебувала аж до р. 1935, коли її знову поставлено в Києві.

Після розпаду Австро-Угорської імперії, що стався наприкінці р. 1918 в наслідок програної Центральними Державами війни, Галичина проголосила себе незалежною Західньо-Українською Народньою Республікою, з Національною Радою та її Державним Секретаріятом на чолі. В січні р. 1919 Національна Рада прийняла закон про злуку Галичини з Великою Україною в одну Державу, і Трудовий Конгрес, скликаний тоді у Києві, цю злуку урочисто ствердив. Галичину, згідно з рішенням Верховної Ради амбасадорів великих держав з р. 1923, передано було офіційно до рук Польщі. Польщі ж — трохи раніше — припала й частина Волині, Холмщини й Підляшшя згідно з Ризьким договором з р. 1921, що складений був між Польщею та СССР, що заступав уже тоді на переговорах і Україну. Кубань та східні українські землі большевики залишили безпосередньо під своєю рукою. Бессарабією та Буковиною заволоділа Румунія, а Закарпатська Україна, за згодою місцевих комітетів, приєднана була до Чехословаччини, як автономна її одиниця, під назвою — Підкарпатська Русь.

КІНЦЕВІ УВАГИ.

Спостереження над історією европейських народів та над їх національними рухами дає можливість встановити один непорушний історичний закон. А саме такий: Національна еволюція скрізь і завжди кінцевою метою своєю має утворення національної держави і завжди досягає тої мети. Зовнішні обставини можуть перетяти шляхи

до того досягнення, але це з народом може статися лише доти, доки він не вийшов ще з стадії первісного етнографічного розвитку, доки не має ще він національної історії своєї, політичних ідеалів, розвинутого красного письменства та власної інтелігенції, - інакше сказати, - доки він ще не стає нацією в модерному сенсі того слова. Відсутність якогось із вказаних чинників зменшує національну силу народу, його національний спротив; присутність їх робить національний рух непереможним. Найтяжчі заборони, запекле гнобительство й кари, до кари на горло, - бо історія знає й такі кари за виявлену приналежність до тої, чи іншої нації, - можуть до певної міри загальмувати розвиток національного руху, притьмарити, нівичити, калічити його, але знищити його не в силі доти, доки носій його, народ, фізично існує. Доки той носій живий, нація смерти не знає; вона, як той мітичний фенікс, відроджується з попілу свого, завжди найде слушний час і нагоду, аби встати до нового життя.

В століттях XIX і XX українська нація повторила свою історію з століття XУI та XУII. Тоді цілий тягар боротьби за націю, як знаємо, винесла на собі Козаччина. Нищено було її морально й фізично, нелюдських кар і гнобительства зазнавала вона, але боротьби не кидала, і чим далі, то з більшою і більшою силою ставала вона до неї, а коли довершився час, і вона злилася, в еволюції своїй, з цілим народом, стала непереможною. За новітніх часів нації живуть в інших умовах, а тому боротьба за націю припала на долю іншій суспільній верстві, а саме інтелігенції. Як і козаччина, зв'язала свою долю українська інтелігенція з долею нації. Терпіла вона найтяжчі поразки, але сила її від того не зменшувалась, а цілий час зростала, шереги її множились, аж поки, на наших очах, поруч з нею не став, як і колись з козаччиною, - цілий народ. Тепер її перемогти вже годі, бо творена нація - непереможна.

Нам, свідкам великої політичної катастрофи на Сході Европи, а в тому й на нашій батьківщині, свідкам найбільшого народнього горя українського, послала історія й найбільшу втіху, - побачити на власні очі, відчути власним серцем, як український народ воскрес до нового життя, стає єдиним національним організмом, непереможним і навіки незмінним. Історія, перевірена сучасністю, наочно завірила нас, що нація такої старої культури, як наша, не загибає ні при яких обставинах, бо коріння її лежать у неприступній для людських ударів глибині віковічного часу. Українська нація сміливо може дивитись в очі майбутности, яка б гірка не була її сучасність, бо на її стороні стоїть її минуле. Бо це ж вона вже за неолітичних часів переступила на високий щабель хліборобської культури, бо за середневіччя поставила вона Велику Київську Державу, бо одночасно з англійською великою революцією виголосила світові гасла братерства, рівности та волі, бо, попереджуючи европейську "Весну Народів", вислала на боротьбу за демократію Кирило-Методієвське Братство, бо цеж вона дала людям Тараса Шевченка.

Українська Нація заробила собі почесне місце в родині европейських народів і матиме його.-

---- - ----

Контрольні запити
до курсу "ІСТОРІЯ УКРАЇНИ" проф. М.Славінського.

До "Вступного Слова":

І. Яка історія наших назв історичної та сучасної ?
2. Чи міняли якісь інші народи свою назву ?
3. Чому москвини заводять початки нашої історії до своєї історії ?

До І-ої лекції:

І. Дайте означення української території та її характеристику.
2. За яку територію боровся в історії український народ ?
3. Які лихі наслідки мала боротьба українців за степи ?
4. Які добрі наслідки тої боротьби ?
5. Чим була Україна для Европи ?

До 2-ої лекції:

І. Чому треба окремо вивчати історію нашого народу й окремо історію його території ?
2. З яких часів відоме нам життя на Україні та які доби переживало тут людське життя ?
3. Де знаходиться наша прабатьківщина та які землі придбали ми колонізацією ?
4. Які чужоземні колонії були на Чорноморському побережжі ?
5. Які народи переходили українськими степами та які держави тут були засновані ?
6. Коли завершилось перше заселення степів українськими племенами ?

До 3-ої лекції:

І. Яке місце українців між европейськими народами ?
2. Яке між народами слов'янськими ?
3. Коли та як сталося слов'янське розселення ?
4. Які знає літопис українські племена ?
5. Яка їх територія ?
6. Яке значення в історії мала торговля для України ?
7. Яка була роля Києва ?

До 4-ої лекції:

І. Як утворилася Київська Держава ?
2. Хто був першим відомим київським князем ?
3. Які князі відомі в час од Кия до Олега ?
4. Чим вславився Олег Віщий ?
5. Як правив Ігор ?
6. Чим визначалася княгиня Ольга ?
7. Яка була політика Святослава ?

До 5-ої лекції:

I. Хто і в який спосіб став київським князем по смерті Святослава ?
2. Який державний лад був до Володимира ?
3. Який за часів Володимира був встановлений лад ?
4. Які були причини заведення християнства ?
5. Чому для того звернувся Володимир до Візантії ?
6. Хто став наступником Володимира ?
7. Чим були бенькети Володимира ?
8. Які були церковні заходи Ярослава ?
9. Які були його освітні заходи ?
10. Чим виявив себе Ярослав як законодавець ?
II. Яке було становище Ярослава в Европі ?

До 6-ої лекції:

I. З чого складалася система уділів ?
2. Які наслідки доби уділів ?
3. Чим означився Володимир Мономах ?
4. Які видатніші князі були в Києві ?

До 7-ої лекції:

I. Чим характеризується боротьба за Київ в епоху Мстислава?
2. Чим був для Києва Андрій Боголюбський ?
3. Як і коли сталася татарська катастрофа ?
4. Що сталося з окремими землями Київської Держави ?
5. Що сталося з самим Києвом ?
6. Перечисліть князів Галицьких, зачинаючи з Ярослава та королів - з Данила.

До 8-ої лекції:

I. Які держави розмогутніли на сході Европи після занепаду Києва ?
2. Яка була доля українських земель ?
3. Коли почалося культурне відродження України ?
4. Яка була роля Кримського Ханства у ХУ і ХУІ століттях ?
5. Як повстала козаччина ?

До 9-ої лекції:

I. Коли сталася Люблинська Унія ?
2. Який правний лад мала Річ Посполита ?
3. Яке значення мало польське право для українського населення ?
4. В який спосіб колонізувалися степи на Україні ?
5. Що таке козацький реєстр ?
6. Як організована була Запорозька Січ ?
7. Який перебіг мало повстання Косинського ?
8. Чим означились Лобода та Наливайко ?
9. Чого досяг Самійло Кішка ?

До IO-ої лекції:

I.Чи був протестантизм на Україні ?
2.Чи маґнати підтримували просвітний рух на Україні ?
3.Як розвинулись українські братства ?
4.Про що вони піклувались ?
5.Як і коли було заведено унію ?
6.Коли та як сталося національне об'єднання на Україні ?
7.Яку політику провадив гетьман Сагайдачний ?

До II-ої лекції:

I.Який характер мала українсько-польська боротьба в період між Сагайдачним і Хмельницьким ?
2.Які гетьмани та які умови відомі з того часу ?
3.Чим одзначився митрополит Петро Могила ?
4.Яке значіння мав замок Кодак ?
5.Як перейшла остання боротьба перед Хмельниччиною ?
6.Як почалася колонізація Слобідської України ?

До I2-ої лекції:

I.Який привід був до повстання Богдана Хмельницького ?
2.Які були причини його успіху ?
3.Які стадії перейшла Хмельниччина ?
4.Як вплинуло на Хмельницького перебування в Києві ?
5.Зборівський трактат.
6.Білоцерківський трактат.
7.Молдавські пляни Богдана Хмельницького.
8.Переяславський договір.
9.Причини незгоди з Москвою.
IO.Яку коаліцію склав Хмельницький в останні роки свого життя ?

До I3-ої лекції:

I.Склад української держави за часів Богдана Хмельницького?
2.Що заповів Богдан Хмельницький своїм наступникам ?
3.Державний лад козачої держави.
4.Конфлікти козачих верств.
5.Характеристика козачих настроїв.

До I4-ої лекції:

I.Яка була доля Юрія Хмельницького ?
2.Який характер та яке значіння має Гадяцький трактат ?
3.Коли та як поділилась Україна на два гетьманати ?
4.Які пляни мав Петро Дорошенко ?
5.Чим означилось гетьманування Самойловича ?
6.Яке значіння мала зміна церковної зверхности для української церкви ?

До 15-ої лекції:

1. Дайте характеристику гетьмана Івана Мазепи.
2. Політична ситуація на сході Европи.
3. Яке становище було тоді на Гетьманщині та на інших українських землях ?

До 16-ої лекції:

1. Характеристика Петра I та Карла XII та їх роля в українській історії.
2. Конфлікт Мазепи з Палієм.
3. Причини переходу Мазепи до Карла XII.
4. Значіння Полтавського бою.
5. Характеристика конституції Орлика.
6. Що сталось з прихильниками Мазепи ?
7. Московська політика щодо України за часів Петра I та імп. Ганни.
8. Зміна за часів імп. Лизавети.
9. Чим означився Кирило Розумовський ?

До 17-ої лекції:

1. Як і коли зрікся останній гетьман Кирило Розумовський ?
2. Якою була українська політика цариці Катерини II ?
3. Коли скасовано козаччину на Слобожанщині ?
4. Коли сталося зруйнування Запорозької Січі ?
5. Яка була доля запорожців ?
6. Ким колонізовано було запорізькі степи ?
7. Коли було скасовано козаччину на Гетьманщині ?
8. Яка була доля українського духовенства ?
9. Що таке Гайдамаччина ?
10. Коли та як сталася Коліївщина ?

До 18-ої лекції:

1. Яке було становище українства наприкінці XVIII століття ?
2. Хто був духовним батьком Харківського університету ?
3. Яка була доля середніх верств на Лівобережжі ?
4. Яка була роля селянства на Правобережній Україні ?
5. Хто такі були Кармелюк та Олійничук ?

До 19-ої лекції:

1. Якими принципами керувалося Кирило-Методієвське Братство ?
2. Хто був на його чолі ?
3. Яку ролю в українському русі грали Антонович, Драгоманів і Кониський ?
4. Яку політику щодо українського руху перевела влада імператора Олександра III ?
5. Український рух за часів першої російської революції.
6. Після неї і до р. 1914.

До 20-ої лекції:

1. Яке було становище українства за великої війни в Росії та в Австрії ?
2. Як повстала Центральна Рада в Києві ?
3. Ким і коли буда проголошена Українська Народня Республіка?
4. Яка була роля німців на Україні ?
5. Чим одзначилося гетьманування Павла Скоропадського ?
6. Коли повстала Директорія ?
7. Яка була доля українських західних земель після великої війни ?

--- -- ---

З М І С Т

Стор.

Стор